

კი ქართველთა მეფე აუცილებლად გაილაშქრებდა ისლამის ქვეყნებზე. შამ-არმენის აზრი ომის დაწყების თაობაზე ვადაშწყვეტი აღმოჩნდა, ქართველთა ელჩი ტბილი სიტყვით უკან დააბრუნეს და შემდეგ მოკავშირეები 50 ათასზე მეტი მეომრით დაიძრნენ საქართველოსკენ (ალ-ჰუხანდი: 90ა; იმ5 ალ-ახიზი, XI:287).

ალ-ფარიყის ცნობით, ბრძოლა მუსლიმთა კოალიციასა და ქართველებს შორის მოხდა 558 წ. 9 მაისს/13. VII. 1163 წ. ალ-ჰარჭი-ის ციხესთან. (ალ-ფაჩიჯი, 1908:361). ემინორსკი ფიქრობდა, რომ ჰარჭი — ჰარჭია შესაძლოა იყო გერგერი (გარგარი), რომელიც მდებარეობდა ამავე სახელწოდების მდინარეზე ლარეს სამხრეთით (Minorsky, 1953:93). ამ მიდამოებში აღნიშნულ ტოპონიმს სომხური წყაროები ადასტურებენ XIII ს. დამდეგს (მატაგაჩიანი, 1980:113). თამარის პირველი ისტორიკოსის მითითება იმის თაობაზე, რომ ბრძოლის წინ გიორგი III "დგა შორის შათათა ღორისა და დამანიხისათა" ამგვარ ლოკალიზაციას მისაღებს ხდის.

გერგერის (გარგარის) ბრძოლაში ქართველებმა მძიმე მარცხი განიცადეს. ალ-ჰუსაინი იუწყება, რომ მუსლიმებმა ხელთ იგდეს დიდძალი ნადავლი: მეფის საყინბო ვერცხლის ბაგებით, საიდანაც წყალს სვამდნენ შიხი ციხეები, ოჭროს ჭურჭელი, რომელშიც აზნადბდნენ საჭმელს; ასევე ოჭროს მკვიდეები, თევზები, სინები და ფალაქები. მეფის ზაზინაში აღმოჩნდა დიდძალი ძვირფასი ქვა, მარგალიტი, სარდიონი და მარჯანი "შხგავები იძიხა, რაც აღლაჰმა მოიხზვნია ყურანში და შეჰპირდა ზალზხ ხამოთხეში" (ალ-ჰუხანდი: 91ა-91ბ). ნადავლის ერთი ნაწილი წაიღო სულტანმა, მეორე კი ერგო შამ-არმენს. ალ-ფარიყი სულტან II-ის ნადავლიდან ასახელებს სამ საბაღნეს. ერთს შეადგენდა ოჭროსა და ვერცხლის ჭურჭელი; მეორეს — მეფის სამლოცველო, რომელშიც იყო ძვირფასი ქვებით მოჭედული ოჭროსა და ვერცხლის ჭურები და მოოჭროვილი და ასევე ძვირფასი ქვებით მოჭედული სასარეუბები, რომელთა მსგავსიც არსად მოიძიებოდა და რომელთა ფასიც არავინ იცოდა; მესამეს — მეფის ზაზინა, საცხო ოჭრო-ვერცხლით, რომლის შეფასებაც სიმრავლის გამო შეუძლებელი იყო. ქხლათის დინების ქათინბია შეფასებით შამ-არმენის ნადავლი 30-ჯერ აღემატებოდა იმას, რაც მან ორი წლით ადრე დაკარგა ანისის კარებთან. გამარჯვების აღსანიშნავად ხლათში დიდი ზეიმი გაიმართა. ასევე მოხდა ბთლოსშიც, რისი მოწმეც იყო თავად ალ-ფარიყი 1163 წ. 3 აგვისტოს (ალ-ფაჩიჯი, 1908:362; Minorsky, 1953:94).

ალ-ჰუსაინი წერს, რომ რამდენიმე დღის დასვენების შემდეგ გამარჯვებული მოკავშირეები შეიჭრნენ ქართველთა ქვეყანაში და მოაოხრეს ის, ხელთ იგდეს ტყვეები, დაანგრეს მათი სახლები და უკან დიდძალი ნადავლით დაბრუნდნენ⁷³

73 იმ5 ალ-ახიზი იუწყება, რომ ქართველთა დამარცხების მიზეზი იყო დღლატი ერთი ქართველისა, რომელმაც მიიღო ისლამი და ვხა უჩვენა მუსლიმებს (იმ5 ალ-ახიზი, XI:287).

(აღ-ქუხაინი: 918). მემატიანე შესანიშნავად მიერ დარბეულ პუნქტებს არ ასახელებს და ჩანს, რომ მათი თარეში სასაზღვრო რაიონებს არ უნდა გასცილებოდა.

ქართველთა მარცხით 1163 წ., პირველ ყოვლისა, შამს ად-დინ ელდიგუზმა ისარგებლა. მან დაიკავა ქვეყნი და ბოლო დაუდო აქ საქართველოსა და აქადაბანთა სამხრეთს პეტროპოლისს. ამის შემდეგ აქადაბანებმა საბოლოოდ დაკარგეს ინტერესი ჩრდილოეთ სომხეთისადმი და აღარ მიუღიათ მონაწილეობა საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლებში. ღვინი და მისი მზარე ორმოცი წლით ელდიგუზთანთა კონტროლს დაექვემდებარა.

ალ-ფარის ცნობით 559 წ. ჰუმადა აღ-ულას თვეში/III-IV. 1164 წ. ქართველები შევიდნენ ანისში (აღ-ფარია, 1908:364, თოფუჩია, 1975:105), თუმცა არა ჩანს, რომ მანამდე დატოვეს ის. 1164 წელი სხვა მხრივ არ იყო იღბლიანი გიორგი III-ისთვის. ქართველთა ჯარი დამარცხდა სურამარის ამირასთან — იბრაჰიმთან ბრძოლაში. ელდიგუზმა დროებით დაიკავა ანისი, შემდეგ დატოვა ქალაქი და განაწილა დამარცხდები, რათა საომრად შეხვედროდა ქართველებს (აღ-ფარია, 1908:364).

1164 წ. სულთან II-ს ველარ ვებდავით ჩრდილოეთ სომხეთისათვის ბრძოლებში სიმძიმის ცენტრში გიორგი III-ისა და შამს ად-დინ ელდიგუზის დაპირისპირებაზე გადაინაცვლა, მაგრამ საბოლოო და გადამწყვეტ გამარჯვებას ვერცერთმა მხარემ ვერ მიაღწია. ამის გამო ისინი იძულებულნი გახდნენ დაეშვათ ანისში შადდად-ანთა ხელისუფლების აღდგენა.

თამარის პირველი ისტორიკოსი გვაცნობებს, რომ გიორგიმ "უბოძა ანისი თესხავე შემამულება და ითაყუანა თავისა თესხა ყმად" (ქც, II, 1959:15). ალ-ფარის, რომელიც შესანიშნავად ინტერესებს გამოხატავს, წერს, რომ ეს ელდიგუზმა გადასცა ანისი შადდადიან ამირას შამან-შამს 559 წ. მიწურულში/20. X—17. XI. 1164 წ. (აღ-ფარია, 1908:364). შადდადიანთა დამარცხება ანისში მისაღები აღმოჩნდა როგორც საქართველოს სამეფოსათვის, ისე ელდიგუზთანთა საათბაგოსთვის. იმავე დროს, მეფესა და ათბაგს შორის, უკანასკნელის თხოვნითა და დემეტრე I-ის ასულის რუსუდანის შუამავლობით, დაიდო ზავი და "შეიქმნა მშვიდობა, ჯამ რაოდენმე" (ისფ. და აშშ. შარაჯანდ., ქც, II, 1959: 15; ლიტოქიფანაძე, 1970:108-9)⁷⁴.

60—70-იანი წლები. მართველთა მარბიელი ლაშქრობები
და სამართველთა სამხრეთ-დასავლეთის საზღვრების
ზომიერითი საპირობი

დროის იმ მონაკვეთში, რომელიც თავსდება ანისში შადდადიანთა ხელისუფლების აღდგენიდან (1164 წ.) — საქართველოში ანდრონიკე კომნენის სტუმ-

⁷⁴ არის სხვა მოსაზრებაც, რომ ანისის თაობაზე გიორგი III-ისა და ელდიგუზის დაზავება მოხდა 1167 წ. (ლორთქიფანიძე, 1966:112; სტეფანაძე, 1974:54).

რობამდე და შაბურანის აღების (1173 წ.) ახლო ხანებამდე, თამარის პირველი ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ დიდებულთა დაყენებული მოთხოვნით გიორგი III-მ "ლიხთ-იქით ყოფაბა შინა დამს გუნელმან ლაშქრობისხამან და ერთბა დღეცა შინა პაემან-შექმნელმან უბრძანა ტაოელთა, კლარჯთა და შავშთა მორბევა ოლთისისა და ბანისა, მესხთა და თორელთა - კარისა და ამორისისა, და ამირ-ხაახალარსა და ხოშნითართა - მტკუარს აქეთ ვიდრე განძამდის; თუთ ხახაგანიანთა, ლიხთ-იმერთა და ქართველთა - განძახ დამართებით მტკუარის პირი იმიერ და ამიერ ზოლთამდის, ჰერთა და კახთა - აღაზნის მესართავით, ვიდრე შარვანამდის. იქნა ეხვეითარი უფხო ლაშქრობა, რომლისა ხი(გ)მე არაოდეს ვის ეზილვა" (ქც, II, 1959:15-16).

ეს გრანდიოზული მარბიელი ლაშქრობა ნაწილობრივ სამხრეთ-დასავლეთით იყო მიმართული და მოიცავდა თურქთაგან ოკუპირებულ როგორც სომხურ, ისე ქართულ ტერიტორიებს.

ამორნი, *resp.* არშარუნები ამ დროს შაჰ-არმენ სუქმან II-ის სამფლობელო იყო, კარის *resp.* ყარსის საამირო კი 60-იანი წლებიდან მისი გავლენის სფეროში მოექცა. ამდენად, მესხთა და თორელთა მიერ ჩატარებული ეს ლაშქრობა შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს ინტერესებს ეხებოდა.

ზემომოტანილ ცნობაში ტაოელთა, კლარჯთა და შავშელთა მორბევის ობიექტად დასახელებულია ოლთისი და ბანა. ზემოთ აღინიშნა, რომ ვარდანის ცნობით, დავით IV-მ შემოიერთა ოლთისი და მისი ოლქი. მაგრამ ქართული წყარო მხოლოდ იმას მოგვითხრობს, რომ 1124 წ. ივნისში თურქების წინააღმდეგ სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით მძლავრი შეტევის დროს დავითმა გადაწვა ოლთისი. ლაშა გიორგის-დროინდელი შემატანე წერს, რომ დავითისა და დემეტრეს "შეფობაბა შინა აშენდა ტაოს ნაპირნი" (ქც-I, 1955:365), მაგრამ ის არ აკონკრეტებს ტაოს ამ ადგილებს და არც სხვა წყაროებიდან ჩანს, რომ დავითის შემკვიდრებები ფლობდნენ ოლთისს. უფრო მეტიც, მათი არ იყო არც ბანა, ოშკი და ხახული, რომლებიც თურქებისგან გაანთავისუფლეს მხოლოდ ბასიანის ბრძოლის წინ. მაგრამ ამიერტაოში ქართველებს ეჭირათ ფანასყურტი, კალმახი, ტაოს-კარი და ვაშლოვანი (იხვ. და აბზ. შარაჯანე., ქც, II, 1959:55,130). პინგოროვეა ფიქრობდა, რომ თურქებმა XII ს. 60-იან წლებში გააჩრდიეს თავდაცვის ხაზი მესხეთის სანაპიროზე და მოახდინეს ტაოს ოკუპაცია⁷⁵ (ინგლორევა, 1954:532). 60-იან წლებში ქართველებმა ყველაზე მძიმე მარცხი განიცადეს მუსლიმთა კოა-

⁷⁵ პინგოროვეა ამ დროს თურქთაგან ოკუპირებულ შარავთა შორის ასახელებდა სპერის სამხრეთ უბნებს (ინგლორევა, 1954:532). მაგრამ XII ს-ში სპერის საერთოდ არ შედიოდა საქართველოს სამეფოში. მისი ნაწილი შინეც ეკუთვნოდა არზრუმის საამიროს.

ლიკიასთან 1163 წ., მაგრამ ისტორიული წყაროები, რომლებიც დაწვრილებით აგვიწერენ ომის მსვლელობას, არ იხსენიებენ მუსლიმთა ტერიტორიულ მონაპოვრებს საქართველოში.

ჩვენ იქით ვიხრებით, რომ დავით IV-მ ვერ მოასწრო ოლთისის შემოტყვევება და ის, ბანასთან ერთად, თურქების ხელთ, არზრუმის ან ყარსის ამირების მფლობელობაში რჩებოდა, მაგრამ ამ მხარეებზე პრეტენზია გაუჩნდა შაჰ-არმენ სუქმან II-ს. 1160 წ. სწორედ მისი ჯარი დაამარცხა გიორგი III-მ ოლთისის ოლქში. 1163 წ. ქართველებზე გამარჯვების შემდეგ შაჰ-არმენს, რომელიც ფლობდა კალზევან-ერასხაძორ-ვანანდის საკომუნიკაციო ხაზს, შეეძლო თავისი კონტროლისთვის დაეჭვებდებარებინა ოლთისიც. რამდენადმე მოგვიანებით ოლთისს დაეუფლა კურორის ამირა ხარაზა, მაგრამ 1182 წ. ის მოკლა სუქმან II-მ. შემდეგ ოლთისს ხელი დაადეს არზრუმის სალთუკიანებმა, მაგრამ შაჰ-არმენმა ბეგ-თიმურმა 1192 წ., იმავე დროს, როცა მან აღდამიანებს წაართვა ბითლოსი და ვასტანი, დაღაშქრა არზრუმის საამირო, მოაოხრა ბასიანი, ხელთ იგდო და დაიბრუნა ოლთისი (იხ. თბილეთი, 1942:20). 1230 წ. იასი-ჩიმენთან ხვარაზმელებზე გამარჯვების შემდეგ ოლთისი დაიკავა ხლათის აიუბიანთა გამგებელმა ალ-მალიქ ალ-აშრაფმა (იხ. ქვემოთ, გვ. 192). მუსაჰად ალ-ჰამავი წერს, რომ ალ-აშრაფმა დაიბრუნა ეს ციხე, რომელიც ადრე ქართველებმა წაართვეს ხლათს (მუჰ. ალ-ჰამავი, 1982: 213). მაშასადამე, გარკვეულ პერიოდში, ხლათის გამგებლებს ხელი მიუწვდებოდათ ოლთისზე. ეს, ჩვენი აზრით, მოხდა უკვე XII ს. 60-იან წლებში და გიორგი III-ის დროს მოწყობილი მარბიელი ლაშქრობა ოლთისისა და ბანას მიმართულებით შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს წინააღმდეგ იყო მიმართული, მაგრამ იგივეს ვერ ვიტყვით ხლათის შესახებ.

ქართული წყაროს მიერ დასახელებული ხოლთი ზოგჯერ გააზრებულია როგორც ხლათი (იხვ. ფა აჰმ. შატავანი, 1973: 181; იან, III, 1974:279), მაგრამ ქართველთა ლაშქრის მიმართულება მის ცნობაში აშკარად არის "განძახ დაძახრთებით მტკუნობ ზირი იმიერ და ამიერ ზოლთამდის" და აქ ძნელია დავინახოთ, ხლათი, რომლის დასარბევდაც საჭირო იყო არეზის გადალახვა (რასაც მემკვიდრე არ იხსენიებს) და ვანის ტბის რეგიონში შეჭრა, რისი გაკეთებაც XII ს. 60—70-იან წლებში ქართველთა სამხედრო ძალებს ვერ კიდევ არ ძალუქდათ. ხოლთი ჩვენი აზრით არის კოლთი, მხარე მაწინაბერდის სამხრეთით, მდ. ვანძაყის შუა წელზე (*Атлас Армении* : 106).

გიორგი III-ის ზეობის წლებში, "იზ ად-დინ სალთუკის გარდაცვალების (1168 წ.) შემდეგ განაზღვრა კონფორტაცია საქართველოს სამეფოსა და არზრუმის საამიროს შორის. აღმ. ამიერკავკასიაში ქ. შაბურანის აღების (1173 წ.) (*Minorsky, 1964: 128; Стенуадзе, 1972:749—51*) მომდევნო ხანებში მეფემ სასტიკად, "რომელი-ცხე უცხო იყო შეხამლებლად კაცობრივიხა ძალიხა-გან", დაარბია ბასიანი (იხვ. ფა აჰმ. შატავანი, ქვ., II, 1959:17).

პინგოროცვა მიიზნედა, რომ 1123 წ. ბასიანი საბოლოოდ იქნა გაწმენდილი თურქთა ურდოების ნაშთებისაგან და ის შეუერთდა საქართველოს (ინვანთიფა, 1954:530-31). 1123-25 წლებიდან მოყოლებული მომდევნო ორმოცი წლის მანძილზე; როგორც ფიჭობდა მკვლევარი, სასაზღვრო ზაზი ბასიანის მხარეთა ზონაში XII ს. 60-იან წლებამდე იყო სტაბილური და მას ამ ხნის მანძილზე არ განუცვლიდა რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილება. ამავე პერიოდში წარმოებდა დასახლება ბასიანისა ქართული ელემენტით, მაგრამ ორმოციწლიანი შესვენების შემდეგ ბასიანის მხარეები ისევ გახდა ასპარეზი თურქების თარეშისა. თურქებმა 60-იან წლებში აქაც შესძლეს გაერღვიათ თავდაცვის ზაზი და მოახდინეს მისი ოკუპაცია. ქართველებმა ბასიანი დაიბრუნეს XII ს. უკანასკნელ ათწლეულში (ინვანთიფა, 1954:531-32). დმესხელიშვილის აზრითაც ბასიანი XII ს-ში საქართველოს მონარქიის ფარგლებში იყო (მუხხელიშვილი, 1977ა:219). საქართველოს სამეფოს საზღვრებში შეაქვს ბასიანი XIII ს. დამდეგისთვის მბერძნიშვილს (მჭებნიშვილი, 1966:53-ჩუკა: ხაქათოყულ XIII ს. დამდეგს; იხ. აგრეთვე ჩუკა: ხაქათოყულს ხახვლმწიფე XIII ს. დამდეგს.), მაგრამ ამგვარი თეალსაზრისისთვის მტკიცე არგუმენტები არ მოიპოვება.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ დავით IV-მ პირველად 1116 წ. დაარბია თურქები "ბახიანამდე და მთად კარნიფორიზა" (დავით აღმ. ისტ., 1992:180), 1124 წ. იენისში კი მეფე "წარემართა ღამჭრითა, განვლო ჯაგაზეთი, კოლა, კარნიფორა, ბახიანნი ხპერამდინ, და რამეა პოვა თურქმანი, მოხრა და ტყუე-ყო" (დავით აღმ. ისტ., 1992:196), მაგრამ ქართული მემატიანის ცნობებში არაფერია ნათქვამი საქართველოსთან ბასიანის შემოერთებაზე. არც ქართული და არც უცხოური წყაროებით (ტაოს მხარეთგან განსხვავებით) არ ჩანს, რომ ქართველებმა XII ს. 60-იან წლებში დაკარგეს, ანდა ამ საუკუნის ბოლოს დაიბრუნეს ბასიანი. ეს მხარე XII ს-ს ბოელ მანძილზე არზრუმის ამირებს ემორჩილებოდა, რისი ზოგიერთი მონაცემიც ზემოთ (გვ. 83) იყო მოტანილი.

XII ს. 60—70-იანი წლების მარბიელი ლაშქრობები, როგორც მართებულად აღნიშნავს მლორთქიფანიძე, ერთი მხრივ, მიზნად ისახავდა დაელა-ალაფს და მეორე მხრივ, მტრის ზურგის დაზერვას ბრძოლით (ლთთიფიანძე, 1979გ: 279-80)⁷⁶. საქართველოს სამეფოს კარი XII ს. 60—70-იან წლებში ვერ კიდევ არ იყო მზად გადასულიყო გადამწყვეტ შეტევაზე ჩრდილოეთ სომხეთში სალოთქიანთა და შამ-არშენთა სამფლობელოების წინააღმდეგ. ისევე როგორც ადრე, ახლაც მთავარ საზრუნავად რჩებოდა ანისის შემოერთება.

⁷⁶ სავითოდ საქართველოს სამეფო კარის მიერ ორგანიზებული მარბიელი ლაშქრობებისა და შეტევითი ომების ბუნების შესახებ იხ. ჯავახიშვილი, 1965:304; მელიქიშვილი, 1973: 80-9; ნ. ბერძენიშვილი, —სსს, IX, 1979:130-31; ყორანაშვილი, 1981:140.

1174 წ. ოქტომბერში გიორგი III-მ ხელახლა აიღო ანისი. მეზობელი ოურტული საათაბაგო-სამიროების რეაქცია ახლაც მძაფრი იყო. ამჯერად ომი დაიწყო შამს ად-დინ ელდიგუზმა. მან ილაშქრა საქართველოს სამეფოზე, თავს დაესხა ანისს და მოაოხრა მთელი შირაკის ოლქი (ალ-ფაჩივი, 1908:365; ვაჩაძანი: 159; ლოთთქიფიანიძე, 1979გ:271). ათაბაგი დამარცხდა, მაგრამ მან მალე ახალი ჯარი შეკაგრა. დვინთან დაბანაკებული მოწინააღმდეგეები უომრად დაიშალნენ. ელდიგუზი ნახჭევანში დაბრუნდა, საიდანაც შამ-არმენ სუქმან II-ს და სხვა ამირებს ქართველთა წინააღმდეგ საომრად მოუწოდა (ალ-ფაჩივი, 1908: 365).

ალ-ფაჩივი იუწყება, რომ 571 წ. მუჰარამში /22.VII - 20.VIII.1175 წ. სელჩუკი სულტანი არსლან-შაჰი, შამს ად-დინ ელდიგუზი, მისი ვაჟი ფაჰ-ლავანი და შამ-არმენი ჰამადანის, აზერბაიჯანისა და დირ-ბაქრის გაერთიანებული ჯარებით ნახჭევანიდან საქართველოსკენ დაიძრნენ. გელაქნის გავლით ისინი მიუახლოვდნენ დმანისისა და ლორეს ველებს (ხაქრა), და გაემართნენ აკ-შაჰრისა და თრიალეთისაკენ⁷⁷ (ალ-ფაჩივი: 1998). ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია, რომ მტერმა მოაოხრა ლორე-დმანისის მიდამოები (ლოთთქიფიანიძე, 1970:109; ლოთთქიფიანიძე, 1979გ:272; სფყვანიძე, 1985ა: 129), მაგრამ არაბი შემტანის ინფორმაციიდან უფრო ისა ჩანს, რომ მუსლიმებს აკ-შაჰრი და თრიალეთი აინტერესებდათ. ვმინორსკის მიაჩნდა, რომ აკ-შაჰრი იყო თეთრი-ციხე, რომელიც მდებარეობდა პალაკაციოს (ჩილდირის) ტბის აღმოსავლეთით, ყარს-ახალქალაქის გზაზე (Minorsky, 1953:98, 99.1), მაგრამ ალ-ფაჩივი გარკვევით წერს, რომ აკ-შაჰრი ახალქალაქია (აკ-შაჰრ ჰიმა მადინათუ ახალქალაქ) (ალ-ფაჩივი: 1998) და ასეა მოგვიანებით, ოსმალთა ბატონობის ხანაშიც (ჯაფია, 1958:305-38).

მლორთქიფიანიძე წერს, რომ შედეგი ამ ბრძოლისა გარკვევით არცერთ წყაროში არაა მითითებული (ლოთთქიფიანიძე, 1970:109; ლოთთქიფიანიძე, 1979 გ:272). ამეამად სომხური და არაბული წყაროების საფუძველზე შესაძლებელია ამ საკითხზეც ვიმსჯელოთ. მუსლიმებმა მოაოხრეს ჭაბალქალაქი და ჯავახეთი (სფ.თბილეთიანი, 1942:18; შატგაბიაანი, 1980:122). ალ-ფაჩივი იუწყება, რომ კოალიციური ლაშქრის შეჭრის დროს გიორგი III დაბანაკებული იყო ბ.რტა. ინთან (არტანი) გაუვალ ტყეში და ის არ გამოსულა მტერთან

⁷⁷ აბდროზის მიერ გამოცემული ალ-ფაჩივის თხზულების ნაწვევებში ეს ადგილი შეცდომითაა ამოკითხული, მუსლიმები „ხარაჯუ ილა აკ-შაჰრ ვა ჰიმა მა ბამანა ახალქალაქ ვა თრიმალის“ (მუსლიმები გაემართნენ აკ-შაჰრისკენ, რომელიც ახალ-ქალაქსა და თრიალეთს შორისაა“) (ალ-ფაჩივი, 1908: 365). ამ შეცდომას უკრძალვება მიაქცია და გაასწორა ვმინორსკიმ (Minorsky, 1953:97-8, 99.2).

საბრძოლველად.⁷⁸ მუსლიმებმა მოაოხრეს მთელი ეს მხარე, დაანგრეს სოფლები, ტყვედ წაასხეს მოსახლეობა, გაანადგურეს ნათესები და ამ ოლქში არცერთი ნაგებობა არ დაუტოვებიათ. რამდენიმე დღის შემდეგ მათ დატოვეს საქართველო. სულტანი ღვინს გაემართა, ხოლო შაჰ-არშენი 1175 წ. 29.IX. დიარ-ბაქრის ლაშქრითურთ ხლთში დაბრუნდა, სადაც მას საზეიმო შეხვედრა მოუწიეს (ალ-ფარაჟი, 1908:365; *Minorsky*, 1953:98). ამავე ლაშქრობას უნდა ეხებოდეს ლაშა გიორგის-დროინდელი მემკვიდრე: „და მოვიდა ილდეუზი (ელდიგუზი — გ.წ.) დიდი ლაშქრითა ხვარხეთისათა, დაარზია შავშეთი, კლარჯეთი“, მაგრამ ის აღნიშნავს, რომ საბოლოოდ ქართველებმა გაიმარჯვეს (ძგ, I, 1955:367), რაც არ შეეფერება სინამდვილეს.

მალე ქართველებმა დათმეს ანისი.

ერთი სომხური ქრონიკის ცნობით აფხაზთა მეფემ სომხური წელთაღრიცხვით 1012 წელს, ე.ი. 5.II.1176-4.II.1177 წ. ანისი დაუბრუნა თავის მფლობელს (ამცალაძე, 1974:141). უფრადლებას მივაქცევთ იმ ვარემოებას, რომ ამ დროს საქართველო შეძრა ორბელთა აჯანყებამ. ახალი მონაცემებით ის დაიწყო 1176 წ. 11 აპრილის მზის დაბნელების შემდგომ ხანებში და დასრულდა 1177 წ. (ამცალაძე, 1974:142; *Маргарян*, 1975:149; *Цагареишвили*, 1985:143). მუსლიმთა კოალიციასთან სამხედრო მარცხმა 1175 წ. და გართულებულმა საშინაო პოლიტიკურმა ვითარებამ საქართველოს სამეფოში 1176-1177 წლებში, ხელსაყრელი პირობები შექმნეს ანისში შად-დადიანთა ხელისუფლების აღდგენისათვის.

საქართველოს მეტოქეობამ ელდიგუზიანთა საათაბაგოსთან და შაჰ-არშენთა სახელმწიფოსთან საშუალება მისცა შადდადიანებს XII ს. მიწურულამდე გაეხანგრძლივებინათ თავიანთი ბატონობა ანისში და, საერთოდ, შირაკში. წარუმატებლად დამთავრდა, აგრეთვე, საქართველოს სამეფო კარის სამხედრო ღონისძიებები ღვინში ფეხის მოსაკიდებლად. ხანგრძლივმა, სისხლისმღვრულმა ბრძოლებმა არ მოუტანა ახალი ტერიტორიები საქართველოს სამეფოს ჩრდილოეთ სომხეთში. მხარდაჭერა სომეხი ხალხის განმათავისუფლებელი მოძრაობისა, რომელსაც თანამედროვე სომეხი მკვლევარები დიდ მნიშვნე-

⁷⁸ სპარსელ ისტორიკოსებს აღნიშნული ამბავი 569/1173-74 წ. აკვთ მოთხრობილი. ისინი მიუთითებენ, რომ საქართველოზე ლაშქრობისას გზად სულტანი არსლან ბატონი-ლი ავად გახდა, ხოლო არეზის ნაპირზე თურქების ჭარში შავი ჭირის ეპიდემიამ იფეთქა. მიუხედავად ამისა, ელდიგუზი დიდი ლაშქრით მაინც შეიჭრა საქართველოში. მასთან ერთად იყო შაჰ-არშენიც. მოკავშირეებმა დაარბიეს ა. შაჰი. ქართველთა მეფე ამ დროს ტყვეში იმალებოდა. მუსლიმები უკან გამარჯვებულები დაბრუნდნენ (ზაპირ ად-დინ ნიშაპური: 15; რამიდ ად-დინი, II 5, 1960:173; პამდ. ყაზეინი, 1903:302-3; პამდ. ყაზეინი, 1937:30); გ. მინორსკი და ზ. ბუნიატოვი ვფიქრობთ, არასწორად, 1175 წ. კოალიციურ ლაშქრობას უკავშირებდნენ იმ ამბებს, რომლებიც 1163 — 1164 წ. მუსლიმთა კოალიციური ლაშქრობის დროს მოხდა (*Буниятов*, 1978:60; *Minorsky*, 1953:100).

ლობას ანიჭებენ⁷⁹, ჩანს, სამხედრო თვალსაზრისით ვერ კიდევ არ იყო ეფექტური საქართველოს მხარდაჭერა ჰქონდა შირაკში, ანისის ქრისტიანულ ზედაფენებში, მაგრამ ასეთივე მხარდაჭერა XII ს-ში არ ჩანს დვინის, ყარსის, არზრუმისა და სამხრეთ სომხეთის ქრისტიანული მოსახლეობის მხრიდან. არ არის გამორიცხებული, რომ მათ პასიურობას განაპირობებდა კონფესიონალური მიზეზები: ერთი მხრივ, მუსლიმი გამგებლების (შამ-არმენები, სალთუკიანები, ელდიგუზიანები) რჯულშემწყყნარებლური პოლიტიკა ქვეშევრდომ სომხებისადმი (იხ. აბქუ, გვ. 85, 249) და მეორე მხრივ, ქართულ-სომხური სარწმუნოებრივი ურთიერთობები, საქართველოს ხელისუფალთა და ეკლესიის ღონისძიებები სომხეთის ეკლესიის ქართულთან გაერთიანების მიზნით (ამ საკითხზე იხ.: ლიბთფიციანიძე, 1968:123-140; მაისფრაძე, 1982: 90-94).

მ.ლორთქიფანიძე, როცა ეხება დავით IV-ის შემკვიდრეთა ბრძოლებს შორეული, არაქართული მიწებისათვის, ასახელებს მათი წარუმატებლობების მიზეზებს: სირთულეებს, რომლებიც დაკავშირებული იყო ქვეყნის დაპყრობა-შემომ-

⁷⁹ სერეჰიანის თანახმად, სომხეთის ქალაქების (ანისი, დვინი, ყარსი, ერზნკა, კარინი, ზლათი...), პირველ ყოვლისა კი ანისის ეკპარხელოსანთა გამოსვლებმა ფეოდალური ექსპლოატაციის წინააღმდეგ, საქალაქო თავისუფლებებისთვის, შილო თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ განმათავისუფლებელი ბრძოლის ხასიათი. ამ გამოსვლებმა ნიადაგი მოუმზადეს სელჩუკ ფეოდალთა ქვეშევრდომ სომხურ ოლქებზე ქართულ-სომხური ჭარბების ძღვევამისილ შეტევას (*Ермѣян*, 1951:63). საერთოდ სომხური ისტორიოგრაფია დადებითად აფასებს საქართველოს როლსა და შინშენლობას სომხები ხალხის ამ განმათავისუფლებელ ბრძოლაში (*Ермѣян*, 1951:63; *Ермѣян*, 1979:8-9; *Бадяжн*, 1969: 13-4 და შშ). მაგრამ უკანასკნელ ხანებში სულ უფრო შეინიშნება საქართველოს წვლილის მიმჭალვა, წინა პლანზე მხოლოდ „ზაქარიანთა“ ე.ი. მხარგრძელთა დამსახურების წამოწევა (მაგ. მარგარიანი, 1989:35-49). ეს მაშინ, როცა მხარგრძელთა მოღვაწეობა (დანერვილებით იხ. მესხია, 1979:159-319) წარმოუდგენელია ქართული ფეოდალური საზოგადოების მიღმა. ჩრდილოეთ სომხეთისათვის ბრძოლებში საქართველოს სამეფო კარი, ცხადია, იყენებდა საქართველოში ემიგრირებულ სომხებს, ტავირ-ძორავეტის სომხური მოსახლეობის წარმომადგენლებს. მაგრამ თვალსაზრისი იმის თაობაზე, რომ მხარგრძელების მიერ სომხურ არმად ორგანიზებული ეს სამხედრო რაზმები XII ს. 80-იან წლებში გადაიქცა შინშენლოენ ძალად (*Бадяжн*, 1969:34), გაზეიადებულია. არ არსებობდა არავითარი სომხური არმია და არც სომხური სამხედრო შენაერთები ქართული ფეოდალური ლაშქრისა და მისი სტრუქტურების გარეშე. მხოლოდ ძლიერ სხეულწიფოს შეჯგუფო ექსპროცინან ხანგრძლივი ომები და ვაილი დიდი სამხედრო ზარები (რომელთა შეფასებაც, თუნდაც მახლოებით დღეს შეუძლებელია) რომ არაფერი ვთქვათ ამ ომებში ასე დიდძალ მხვერვლზე ცოცხალი ძალის ხსიათ ეს სხეულწიფო იყო საქართველოს სამეფო, რომელიც შილი ამიტრკეკასის მასშტაბით ებრძოდა თურქებს ამის შესახებ კარგად იყო ცნობილი როგორც მხლობელი აღმოსავლეთის იმდროინდელი პოლიტიკური მოღვაწეებისათვის, ისე ისტორიკოსებისთვის, მაგრამ თანამედროვე სომხები შეკვეთებით ცდილობენ დაინახონ სომხები უცხოურ (მაგ. არაბულ) წყაროებში იქაც კი, სადაც მათი ხსენება არ არის. მაგ. ატერ-ლეგონიანი წერს: „Иби ал-Асир употребляет общее название курдж для всего населения Грузии и Северной Армении“ (*Тер-Гевондян*, 1981:415 შენ), რაც არ შეეფერება სინამდვილეს.

1975:68-ცნობა მიტეგაწიდა მ-შია გ. ბუჩაძემ). სირიის მძლავრი გამგებელი, საბელაგანთმწილი ნურ ად-დინ მაჰმუდ ბ. ბენგი, რომელიც სავსებით მართებულად თავის დამსახურებად თვლიდა ფრანკების — ამ „უმამაკესი ხალხის“ სამფლობელოთა დიდი ნაწილის დაპყრობას, 566/1170-71 წ. საცვლდრობდა ათბაგ შამს ად-დინ ულდიგუშს იმის გამო, რომ მან, უდიდესი სახელმწიფოს გამგებელმა, ვერ უზრუნველყო უსაფრთხოება თავისი საზღვრებისა, რომლებიც ქართველებმა დაიპყრეს (იხილეთ ალ-ახბაბი, XI:363).

დემეტრე I-ს ხოტბა შეასხეს ცნობილმა შარვანელმა პოეტებმა ფალაქიმ და ხაყანიმ (*Вильчевский*, 1960:56-60 ; *Буниятов*, 1966:289-92; ახათიანი, 1968:51-2, შვნ.6; გ. ბუჩაძე, 1975:168-74; სვფენაძე, 1990:53-8). მის (და, აგრეთვე, დავით IV-ის) მოღვაწეობას უკავშირებენ გადმოცემას იოვანე მეფე-ხუცესის შესახებ, რომელიც ფართოდ გავრცელდა იმდროინდელ ევროპაში (ზადრიძე, 1984ა:131 და 386; ზადრიძე, 1984ბ:153 და 386.) საჭეზარ სიტყვებს არ იმუტრებენ დემეტრესა და გიორგის შიშართ ქართული წყაროები (ღვ. I, 1955:365, 367, ღვ. II, 1959:3,43; სვფენაძე, 1990:52-3; რ. მუჭოყული, 1991:93). რაც არ უნდა გადაჭარბებულად მივიჩნიოთ მათი შეფასება, უუკველია, რომ დავით IV-ის ამ შემკვიდრებებს არ აკლდათ არც მზედართმთავრული ნიჭი და არც „პირადი ვაჯაკობა“ (ლთხთქიფანიძე, 1970:113). დემეტრე I-მა და გიორგი III-მ შეინარჩუნეს დავით IV-ის მთავარი მონაპოვარი — ქართული ტერიტორიების მთლიანობა და ხელშეუხებლობა. ისინი აკონტროლებდნენ დიდ სივრცეს — ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე. დემეტრე I-ს შეეძლო თავისი „სამფლობელოს შემოვლა კლდით-კლდემდე“, და ინსპექციის ჩატარება დარუბანდამდე (ალ-ფაჩიჯი, 1985:86); გიორგი III-ს ძალა შესწევდა დახმარება აღმოეჩინა შარვან-შაჰისთვის, მისულიყო „კართამდის დარუბანდისათა“ და აელოკ. შაბურანი (იხილეთ და ა.ა. შაჩაჯანდ., ღვ. II, 1959:17). საქართველოს შიდა რაიონები, სამხედრო მარცხის შემთხვევაშიც კი, არასოდეს დაურბევია მტერს. დავით IV-ის შემკვიდრებმა დაიკვეს ქვეყანა მომთაბარეთა თარეშისაგან. ცნობილი ამერიკელი მკვლევარი ს. ვრიონისი, რომელიც ერთმანეთს უდარებს ბიზანტიისა და საქართველოს მიღწევებს, აღნიშნავს, რომ მიუხედავად ჭაროსანთა ლაშქრობებისა და ბიზანტიის აღორძინებისა XII ს-ში, იმპერიის ხელისუფლებამ ვერ დაძლიეს მცირე აზიაში მომთაბარეთა ექსპანსიით გამოწვეული პრობლემები. „ზედმეტია იმის თქმა, — წერს ს. ვრიონისი, რომ კომუნებისა და ლასკარების ლონისძიებებს მომთაბარეთა დათრუღნის საჭეშო არასოდეს მიუღწევია იმ წარმატებებისთვის, რასაც მიღწევის ქართველმა მეფეებმა“ (*Vryonis*, 1971 ბ: 284). ეს სიტყვები ცუთუნის პირველ რიგში დავით IV-ს და შემდეგ მის შემკვიდრებს: დემეტრე I-სა და გიორგი III-ს.

80—90-იანი წლები: შარვანის მთავრობის საამიროსთან

ორბელთა აწანების ჩაბშობის შემდეგ გიორგი III-ს აღარ უცდია აქტიური საგარეო პოლიტიკის გატარება. ბრძოლები ამიერკავკასიაში პოლიტიკური ჰეგემონიისათვის ახალი ძალით განახლდა გიორგის შემკვიდრის თამარის მეფობაში.

თამარის ზეობის დასაწყისში, 1185 წ. ივლისის თვემდე, ვიდრე ქართველთა ჯარი გიორგი რუსის სარდლობით დაარბევდა ყარსსა და კარნიფორას, საქართველოში "შოვიდებ კარნუჭაღაქელნი, შამელნი და თურქნი გარშ[ი]ა ჩხისანი, ცხვროხანნი და ქუეითნი, და აივხო შავშეთისა და კლარჯეთის ქუეყანა" (იხვ. და აზმ. შარავანდ., ძვ, II, 1959:38). კარნუ-ჭაღაქელნი, ე.ი. არზრუმელები, რომლებიც თამარის პირველი ისტორიკოსის ამ ცნობაში პირველ ადგილზე დგანან, თითქოსდა ლაშქრობის ინიციატორები იყვნენ. შამელი⁸⁰ (სირიელი) და გარბიანელი თურქები, ალბათ, შათ მიერ იყვნენ დაჭირებულნი. მტრის ეს მარბიელი ლაშქარი გუზან აბულსანის ძემ და ბოცო ჯაყელმა დაამარცხეს და უკუაგდეს საქართველოს საზღვრებიდან (ძვ, II, 1959:38).

როდესაც თამარი განქორწინდა პირველ ქმართან, მისი ხელის მძებელთა შორის იყო არზრუმის ამირას "ხაღდუხის ძე," "ხახელით შუტაფრადინი," ან როგორც მბროსე გვთავაზობდა მის სახელს — მუზაფფარ ად-დინი (*Brosset, 1850:418, შვ.5.3*). ამ პიროვნებას არ იცნობს აღმოსავლური წყაროები. ფსკუმერი ვარაუდობს, რომ ის შეიძლება იყოს ამირა ნასირ ად-დინ მუჰამადის მშისშვილი, ან მისი ვაჟი, საამიროს ერთ-ერთი შხარის გამგებელი (*Sümer, 1971:417-8*). თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით (რასაც აღმოსავლური წყაროები არ ადასტურებენ), მშობლების ნების საწინააღმდეგოდ, მას დაუტოვებია ისლამი, რათა დაქორწინებულყო თამარზე. სალთუკიანი საქართველოში უფრო დიდი პატივით მიიღეს, ვიდრე ეს მის რანგს შეეფერებოდა და, საბოლოოდ, გიორგი III-ის უკანონო ასულზე (რუსუდანზე) დააქორწინეს⁸¹ (ძვ, II, 1959:43). მუ-

⁸⁰ ზემოთ აღინიშნა, რომ მიუხედავად დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლისა, მახლობელ აღმოსავლეთში არ შეწყვეტილა თურქული ტომების მიგრაცია. XII ს. პირველ ნახევარში ბვერი თურქმენული ტომი დასახლდა სირიაში: ჰალაბის, აინტაბის, ჰაჩიბის, ტრიპოლისა და ანტიოქიის მიდამოებში და, საერთოდ, ჯვაროსანთა ვეგლა სამფლობელოს საზღვრებთან (*Ashtor, 1976:213*). სირიელი თურქმენები ზხირად დგებოდნენ სხვადასხვა მუსლიმი გამგებლის სამსახურში. შათ ვხედეთ აზრბაიჯანის ათაბაგის ყოზლ-არსლანის (1186-1191) კარზეც. 1186 ან 1187 წ. ზაფხულში გულაქტის შხარის დარბევის დროს, სწორედ ამ სირიელ თურქმენებთან, ებმე რუსტომისა და აბაღლუზ-აღფესის წინამძღოლობითს შეტაკებაჲ მჭინდა ქართველთა ჯარს (იხვ. და აზმ. შარავანდ; ძვ, II, 1959:39-4; იოანე ბატონიშვილი, II 2134:629b, 630a). აქვე აღინიშნავთ, რომ გაუმართლებელია ამ როსტომის გაიგივება იმ რუსტომთან, რომელიც 1185-1187 წწ. ხელმძღვანელობდა თურქმენთა დიდ მოძრაობას დიარ-ბაქრისა და დიარ-მუდარში ქურთების წინააღმდეგ და საბოლოოდ დაიღუპა კალიკის მეფესთან ლეონთან ბრძოლაში (ამგვარი იდენტიფიკაციის შესახებ იხ. *Cahen, 1968:110; Turan, 1973:174-75*)

⁸¹ თამარის პირველი ისტორიკოსი წერს, რომ სალთუკიანი „ნესისაებრ სახლისა საკელმწიფოსა მიეცებნენ დიდებულნი პატივითა და სიუფარულითა, მოიყვანეს სრად სამეფოდ... თამარჲ მას „ნელიად და ნუნარად და მიმყოფრებითურ უდარბაზა“... და „ქმნა სისარული გამოყოფილნი“. მუზაფფარ ად-დინმა „ესრქითა სიუფარულითა, პატივისა და ბოძებისა შინა დაყო ვამი ზამთრისა სომხითს და ტყუილისს“, მხარგან ყოველივე ამის ხელი არ შეუშლია თამარისთვის უარი ეთქვა სალთუკიანისათვის: „გარნა ვინათგან

ზაფხარ ად-დინი არზრუმში დაბრუნდა და მისი შემდგომი ბედი უცნობია.⁸²

აღნიშნულ ქორწინებას არ მოჰყოლია არზრუმ-საქართველოს ურთიერთობათა ნორმალიზაცია. სალთუკიანებმა რამდენიმე წლის შემდეგ შეიფარეს კონსტანტინოპოლიდან საქართველოში თავისი „უფლებების“ აღდგენის მიზნით დაბრუნებული თამარის პირველი ქმარი გიორგი რუსი. სწორედ არზრუმში მოხდა მისი შეხვედრა საქართველოს სამეფოს მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალთან (ძვ. II, 1959:48; ბ.გიფჩიყული, 1973:195; შადბიძე, 1979a:312), რომელიც მეფის წინააღმდეგ აჯანყების მომწყობ პართველ ფეოდალთა წარმომადგენელი იყო.

სალთუკიანთა ბტრული პოლიტიკის პასუხად (სვეფენაძე, 1985a:135; ბ.გიფჩიყული, 1991:154; *Lordkipanidze*, 1974:155) და გიორგი ლშაის დაბადების (1192/93 წ.) აღსანიშნავად ქართველთა მხედრობა (ბარდავის დარბევის შემდეგ) დავით სოსლანის მეთაურობით არზრუმისკენ დაიძრა. ეს არ იყო უბრალო მარბიელი ლაშქრობა. საფიქრებელია, საქართველოს სამეფო კარი ამ ქალაქის აღებას ისახავდა მიზნად. სალთუკიანებთან ხანგრძლივი დაპირისპირების მანძილზე ქართველებმა პირველად მიიტანეს იერიში არზრუმზე. სხვათა შორის, თურქ-სელჩუკთა გაბატონების შემდეგ ეს იყო პირველი შემთხვევა, როცა ქრისტიანთა მხედრობა ამ ქალაქის კედლებთან აღმოჩნდა. სწორედ ამის გამო ათქმევინა მემატანემ ალყაშემორტყმულ არზრუმელებს: „ვინა ჩემდა ეხვეითარი შერიხსუა, ვინათგან არაოდვხ გვხილავხ ტომი ქრისტიანეთა ხანახებხა ხაყოფელთა ჩუენთასა“ (ძვ. და აშშ. შარაჯანდ., ძვ. II, 1959:58). ამირა ნასირ ად-დინსა და მის ორ ვაჟს, რომლებიც ქალაქში იყვნენ გამაგრებულნი, დახმარება აღმოუჩინეს ყარაღებმა და სურმარიელებმა და მოუხდევად უპირატესობისა და სერიოზული მიზნებისა, დავით სოსლანმა ვერ შეძლო არზრუმის აღება.

დაპირისპირება სალთუკიანებთან გრძელდებოდა შემდეგ ხანებშიც. 1195 წ. ერთი სომხური ანდერქანმაგი იუწყება, რომ ამ წელს „ქართველებმა კარინის მხარე შიატყვევებ“ (აშაღაბაძე, 1973:26). ა.აბდლაძე თვლის, რომ ეს შესა-

თამარ ამაგი და ლალი უჯერო შესატყვისობისა, ახვეება ფრიოვანებასა გონებისა მისისასა, შემოსრულთა ქალაქად სამეფოდ დაამკვეს ქედმაღლობა ტრფილისა მისისა“ (ქვ. II, 1959: 43-4). ფსევდონი, რომელიც ქართული წყაროს ამ ცნობებს მბროსის ფრანგული თარგმანით იცნობს, თავისებურ კონკრეტარს უყვითებს მათ და შუა საუკუნეების ავტორთა (მაგ. იბნ ბინი) მსგავსად ცდილობს თამარის დისკრედიტაციას. ის წერს, რომ მუზაფფარ ად-დინმა „სიფეარულით აღსავეს დღეები იცხოვრა“ თამართან, მაგრამ თამარს შალე მომეზრდა ის და ვერ უღალატა თავის უზნეო წეს-ჩვეულებებს). შემდეგ ის თხუნიებს რუსუდანის ქორწინებას მულის ად-დინ ტულარი-შაის ვაჟზე და წერს, რომ რუსუდანს ადგიამისივით უყვარდა შამაკაეობი და აველაფერი ეს იყო ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელი სულიერა დაცემის შედეგი, რომელიც ვახდა ბირითადი მიზეზი მახლობელ აღმოსავლეთში მონღოლთა გაბატონებისა“ (Sümer, 1971:418).

⁸² არზრუმში დაბრუნებული მუზაფფარ ად-დინის მოღვაწეობის შესახებ ვარაუდები აქვს გამოთქმული ჭსტედნაძეს (სტედნაძე, 1985 პ. 112-17).

ძლია იგივე ლაშქრობა იყოს, რომლის შესახებაც შამქორის ბრძოლის შემდეგ მოგვითხრობს თამარის პირველი ისტორიკოსი. ამ დროს ქართველთა მხედრობამ „მთუნია მარბიელმან ბახიანამდის და ყურაბებამდი“ (ქც, II, 1959:78). ამის შემდეგ, სალთუკიანთა დინასტიის დაცემამდე (1202 წ.) ჩვენ აღარაფერი ვიცით საქართველოს სამეფოსა და არზრუმის საამიროს ურთიერთობათა შესახებ. ქართველ მკვლევარებთან გვხვდება მოსაზრებები, რომ არზრუმი ხარკს უხდოდა საქართველოს, იყო მისი ვასალი (ინგოზიძე, 1954:532) და მასთან ყმდნაფიკობის პირობით დაკავშირებული (ზინგულია, 1979:329), მაგრამ ქართულ, სომხურსა თუ აღმოსავლურ წყაროებში ამ თვალსაზრისის დამადასტურებელი რაიმე ცნობა არ გვევლეება.

80—90-იანი წლები: შერთიერთობა შაჰ-არმენებთან

კონტრინტაცია შაჰ-არმენთა სახელმწიფოსთან გრძელდებოდა XII ს. 80-იან წლებშიც, თუმცა კი უწინდელი სისხლისმღვრელი ომები ორ სახელმწიფოს შორის არ მომხდარა და ხლათის გამგებლები არ გამოსულან საქართველოს წინააღმდეგ დიდ კოალიციურ ლაშქრობებში. აიუბიანთა ექსპანსია ჩრდილოეთ მესოპოტამიისკენ აიძულებდა სუქმან II-ს მეტი ყურადღება დაეთმო თავისი სახელმწიფოს სამხრეთი საზღვრებისათვის და თავი აერიდებინა ქართველებთან მწვავე შეტაკებებისგან. 1185 წ. გარდაიცვალა სუქმან II, რომელსაც მემკვიდრე არ დარჩენია. შაჰ-არმენთა სახელმწიფო გაბდა აიუბიანთა და ელდიგუზიანთა ცილობის საგანი. სუქმან II-ის მამულმა ბეგ-თიმურმა მოხერხებულად გამოიყენა მათი დაპირისპირება და თავად დაეუფლა ტახტს. შაჰ-არმენთა მემკვიდრეობისთვის ბრძოლაში ჩაება საქართველოს სამეფოც. 1185 წ. ზაფხულში (ივლისამდე) ქართველთა ლაშქარმა დაარბია კარი და კარნიფორა (რომლებიც შაჰ-არმენის გაელუნის სფეროში იყვნენ) — ბასიანამდე, მაგრამ ამის შესახებ ვრცლად ჭეშმით (გვ. 132) ვისაუბრებთ.

შაჰ-არმენთა კარი, ისევე როგორც ადრე, გიორგი III-ისაგან განაწიყნებულ და დევნილ ქართველ დიდებულთა თავშესაფრად რჩებოდა. ორბელთა აჯანყების ჩაქრობის (1177 წ.) შემდეგ გიორგი III-ის მოწინააღმდეგეთა ნაწილმა სუქმან II-ისგან მიიღო მფარველობა (ქც, II, 1959:19). თამარის დროს, 1191 წ. აბლო ხანებში, შაჰ-არმენთან — ბეგ-თიმურთან ცადა გატყვევა, თავის ერთგულ აზნაურებთან ერთად, შავშეთისა და კლარჯეთის პატრონმა გუზანმა. მან მიიტაცა ტაოს ციხეები — ტაოსკარი, ვაშლოვანი და სხვ. და მოინდომა ამ ციხეებში შაჰ-არმენის ჭარბების ჩაყენება.⁸³ ბეგ-თიმურს, რომელმაც წარმატებები მოიპოვა არზანისა და ბილთისის აბდაბიანებთან და არზრუმის სალთუკიანებთან ბრძოლებში

⁸³ ვარაუდობენ, რომ ამ ციხეთა შორის იყო ხიზანიც (ტბელ აბუსერისძე, 1981:58), აჭარაში, სხალთას შესართავში (ნ. ბერძენიშვილი, 1966:90), რომელიც დიბსნეს აჭარის ერისთავთ-ერისთავმა აბუსერმა და მისმა ძმამ სანანომ.

და უკანასკნელთაგან დაიბრუნა ოლთისი, მიეცა შესაძლებლობა, რომ გაეფართოებინა თავისი სახელმწიფოს საზღვრები საქართველოს ხარჯზე ტაოში, მაგრამ ფანასკერტის პატრონის — ზაქარია ასპაანის ძის ენერგიული მოქმედების შედეგად ეს ცდა აღიკვეთა (ივ. II, 1959:55-6; შაფიბე, 1979ა:313).

1195 წ., როცა ქართველებმა დააბრუნეს კარინის მხარე, შევიდნენ კარნიფორაშიც — "დაიბანა გეხსიხლის მუდგელსა"⁸⁴ (იხვ. და აშშ. შაჩაჯანდ. ივ. II, 1959:78), მაგრამ სხვა რაიმე სერიოზული კონფლიქტი საქართველოს სამეფოსა და შაპ-არმენთა სახელმწიფოს შორის არ იხსენიება. საქართველოს სამეფო კარის მთელი ყურადღება მიმართული იყო არარან-აზერბაიჯანისკენ. ამ მიმართულებით გადაწყვეტი გარდატეხა მოხდა შამქორის ბრძოლის (1195 წ.) შემდეგ, ამიერიდან, საქართველოსა და ელდიგუზიანთა საათაბაგოს შორის სამხედრო-პოლიტიკურ კონფრონტაციაში უპირატესობას დაეუფლა საქართველო. ხარკი დაეკისრა განჯას. ელდიგუზიანები ნეიტრალიზებული აღმოჩნდნენ შირაკში. მათ ძალა აღარ შესწევდათ დახმარება აღმოჩინათ შადდადიანებისთვის. არ შეეძლო ეს შაპ-არმენთა სახელმწიფოსაც, რომელიც მწვავე შიდა-პოლიტიკურ კრიზისს განიცდიდა. შაპ-არმენებსა და ელდიგუზიანთა შორის სამხედრო ალიანსი დაირღვა. დადგა ჩრდილოეთ სომხეთში ახალი გამარჯვებების ხანა. 1196 წ. ქართველებმა ზაქარია მხარგრძელის მეთაურობით გაანთავისუფლეს ანზურდი, რომელიც შადდადიანებს ეკუთვნოდათ (*Хачатурян*, 1979:197), 1199 წ. კი საბოლოოდ აიღეს ტანისი და წარმატებით დაასრულეს ამ ტალახისთვის 75-წლიანი ბრძოლა.

შადდადიანთა ხელისუფლების ლიკვიდაცია შირაკში წარმოადგენდა შაპ-არმენთა პოლიტიკურ მარცხს ჩრდილოეთ სომხეთში. მცირე ხნის შემდეგ შაპ-არმენებმა დაიბრუნეს თავიანთი სამფლობელოები არეზის მარცხენა ნაპირზე და ტაოში. XII-XIII სს. მიწნაზე, ბასიანის ბრძოლამდე (1202 წ.) რამდენიმე ხნით ადრე, ფანასკერტის პატრონმა ზაქარია ასპაანის ძემ აიღო ხახული, ოშკი და ბანა-ტაოში (იხვ. და აშშ. შაჩაჯანდ., ივ. II, 1959:130; ლაშა გიორგის-დრთინდ. მუშაფ. ივ. I, 1955:368). წყაროები არ იხსენიებენ, მაგრამ, ვფიქრობთ, ამავე ხანებში მოხდა ოლთისის შემოერთებაც.

ბასიანის ბრძოლის წინ ქართველებმა დაიწყეს შეტევა ვანანდის მიმართულებით. თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით თამარმა "წარაველინა ლაშქარნი გარემოფეგომად ყარსისა, რომელიც თურქთა ჰქონდა". თურქებმა მიატოვეს ის და გაიქცნენ, "ხოლო შეფეჰმან აიღო და მითუაღა" ყარსი, რომლის მცველად და მონაპირედ დანიშნა ივანე ახალციხელი (ივ. II, 1959:92), მაგრამ ყარსის შემოშტეკება გაჭიანურდა. ჩვენი აზრით, აუღებელი დარჩა მაღალ კლდეზე აგებული მძლავრი ციხადელი, რომელიც თავისი მდებარეობის წყალობით გამოყოფილი იყო გაღავნის შიგნით მოთავსებული ტალახის დანარჩენი ნაწილისაგან. ციხადელის ალყა რამდენიმე წელი გაგრძელდა და დასრულდა 1206-1207

⁸⁴ ჟღანშერის თანახმად კარნიფორა იგივე „სიხლის მუდგელია“ (ივ. II, 1955: 203).

წწ. მიწნაზე. ეს ალყა, რომლის შესახებაც ჭკვირთ კიდევ გვეჩვენა საუბარი, ჩვეულებრივ გააზრებულია როგორც საერთოდ ყარსის გარემოცვა.

ივანე აბალცხელმა თურქებს "წარუდო" აგრეთვე ყარსის "გარემოცონი ქუეყანანი", "აიზუნა და მიითუაღნა" ისინი. ამ „ქუეყანათა“ შორის დასახლებულია კარულიც, რომელიც, როგორც გაირკვა, კერძოა (გვ, II, 1959: 92; ვიჯაძე, 1975:58-60). შირაკის შემოერთების შემდეგ, ვანანდ-კერძორის საკომუნიკაციო ხაზების დაკავებით საქართველოს სამეფომ საფრთხე შეუქმნა შაჰ-არმენთა სხვა სამფლობელოებს არეზის სამხრეთით და არზრუმის სალთუკიანთა სამხროს, მაგრამ ამ მიმართულებებით მას დაუპირისპირდნენ აიუბიანთა და რუმის სელჩუკთა ძლიერი სახელმწიფოები.

აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები საქართველოს საზღვრებთან (XII ს. 70-80-იანი წლები - XIII ს. II ათწლეული)

1. აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე XII ს. უანასკენა მართხაღში

XII ს. 70—80-იანი წლებიდან საქართველოს სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთის საზღვრებიდან არცთუ ძალზე მოშორებით ისლამურ სამყაროში თანობით შეიცვალა პოლიტიკური სიტუაცია და ძალთა თანაფარდობა. მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე დაწინაურდნენ და დიდი ძალა მოიპოვეს აიუბიანთა იმპერიამ და რუმის (მცირე აზიის სელჩუკთა) სასულტნომ, რომლებმაც დაიწყეს მცირე მუსლიმური პოლიტიკური ერთეულების ანექსია. ორივე სახელმწიფო მოკლე ხანში შევიდა საქართველოს სამეფოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობათა სფეროში.

ა. აიუბიანთა სახელმწიფო¹

აიუბიანთა დინასტიის ფუძემდებელი, როგორც ცნობილია, იყო წარმოშობით ქურთი, სალად ად-დინ იუსუფ იბნ აიუბი (გვრაპული წყაროების სალადინი), რომელმაც 1171 წ. დაამხო ფატიმიანი ხალიფების ხელისუფლება ეგვიპტეში და თავი მის გამგებლად გამოაცხადა. სალად ად-დინმა მოკლე ხანში მოახდინა ლაშქრის რეორგანიზაცია, დათრგუნა შიიტ ფატიმიანთა ოპოზიცია, განიმტკიცა თავისი პოზიციები ეგვიპტეში, ძველ უფლებებში აღადგინა ორთოდოქსალური ისლამი და აღიარა აბასიანი ხალიფას სასულიერო უზენაესობა. მან დაიპყრო ჩრდილოეთ აფრიკის სანაპირო — ბარკა და ტრიპოლი, 1174 წ. კი-თემენიც. 1174 წ. გარდაიცვალა სირიის გამგებელი ნურ ად-დინ შაჰმუდ ბ. ზენგი, რომლის სამსა-

¹ აიუბიანთა სასულტნოს ისტორიის აქ წარმოდგენილ მოკლე მიმოხილვაში გარდა ტექსტში დამოწმებული ლიტერატურისა, გათვალისწინებულია, აგრეთვე: Cahen, 1958 ბ.796-807; Gottschalk, 1958; Gibb, 1969ა:563-89; Gibb, 1969ბ: 693-96; Ehrenkreutz, 1972; Lyons, Jackson, 1986.

ხერშიც ადრე იმყოფებოდა როგორც თავად სალამ ად-დინი, ისე მისი მამა აიუბი და ბიძა — შირკუპი.² ნურ ად-დინის სამფლობელოები სირიაში გახდა ცილობის ობიექტი მის ვასალთა შორის. ნურ ად-დინის მცირეწლოვანი ვაჟის დაკვირვებით სალამ ად-დინი შეიჭრა სირიაში, დაეუფლა ადამსკოს, შემდეგ ქვეყნის ცენტრალურ ნაწილს და 1183 წ. კ — ჩრდილოეთ სირიის მთავარ ქალაქს ჰალაბსაც.

აიუბიანთა სულტნის ენერგიული ღონისძიებების შედეგად მთავარმა სამხედრო ძალამ, რომელიც მთელი ნახევარი საუკუნის მანძილზე უპირისპირდებოდა ქრისტიანულ ლათინურ აღმოსავლეთს, ჩრდილოეთ სირიიდან (ზენგიანთა სამფლობელოები) ეგვიპტეში გადაინაცვლა. ნურ ად-დინის შემკვიდრებმა ვერ შეტლეს გავრცელებიანთ საღვთო ომის — ჯიჰადის ის პოლიტიკა, რომელმაც ზენგიანებს პრესტიჟი და ძლიერება მოუტანა. ჯიჰადის იდეა ამჟერად სალამ ად-დინმა აიტაცა. ინვესტირება ეგვიპტესა და სირიაზე, რომელიც აბასიანთა ხალიფასაგან მიიღო, საშუალებას აძლევდა მას საღვთო ომისათვის კანონიერი სახე მიეცა. 1187 წ. 4 ივლისს აიუბიანთა სულტანმა ჰატიმთან გაანადგურა იერუსალიმის სამეფოს ჯარები და 2 ოქტომბერს ხელთ იგდო იერუსალიმი. მის ხელთ აღმოჩნდა თითქმის მთელი პალესტინა, გარდა ვიწრო სანაპირო ზოლისა ტროოსიდან იაფამდე. სირიაში ჯვაროსნებმა შეინარჩუნეს რამდენიმე სანაპირო ციხე, მათ შორის ტრიპოლი, ანტიოქია, ტროოსი და ცეზარეა.

ჯვაროსანთა წინააღმდეგ საღვთო ომი მოითხოვდა ეგვიპტის, სირიისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის სამხედრო ძალების გაერთიანებას. ამდენად, ჩრდილოეთ მესოპოტამიის თურქული საამიროების დამორჩილება აიუბიანთა სულტნის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ამოცანა გახდა, მაგრამ ამ მიზნის განხორციელების გზაზე მნიშვნელოვან დაბრკოლებას წარმოადგენდა მავსილის ზენგიანთა საათაბაგო, რომელიც ტრადიციულად უფრო აღმოსავლეთის სელჩუკებთან იყო დაკავშირებული. მავსილის ათაბაგი არ ცნობდა აიუბიანთა სულტნის უზენაესობას და ხეტბას ერაყის სელჩუკი სულტნის სახელზე აღავლენდა. 1183-1185 წლებში სალამ ად-დინი ორჯერ შეიჭრა აღ-ჯაზირაში მავსილის დასამორჩილებლად. მართალია, მან მიზანს ვერ მიაღწია, მაგრამ შემლო ფეხი მოეკიდებინა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ხელთ იგდო დიარ-ბაქრის მნიშვნელოვანი ქალაქი მიათფარიკინი. 1185 წ. მავსილის კამპანიის დროს გარდაიცვალა შამ-არშენი

² სალამ ად-დინის მამა შაზი ბ. მარვანი იყო დვინის მიდამოებში მოხინდრე ქურთული ჰაზანის ტომის რაჯადის გვარიდან. XII ს. 30-იან წლებში ის გადავიდა ერავში, სადაც იქცა მხოლო თიქრითი. 1138 წ. მისი ორი ვაჟი აიუბი და შირკუპი მავსილის ათაბაგის 'იმად ად-დინ ზენგის სამსახურში შევიდნენ. ზენგის სიკვდილის (1146 წ.) შემდეგ მშვიდ ერთგულად ემსახურებოდნენ მის ვაჟს ნურ ად-დინს და ხელი შეუწვეს მის დაუფლებოდა ადამსკოს (Minorsky, 1953:124 და შმდ.).

სუქმან II და სალამ ად-დინი შეეცადა დაეკავებინა ხლათიც, მაგრამ ამაოდ. 1190 წ. სულტანმა კიდევ უფრო გააფართოვა სასულტნოს საზღვრები ალ-ჯაზირაში, დაუფლა დიარ-მუდარის ქალაქებს: პარჩანს, რუჰას (ედესას), სამოსატას და ალ-მუვაზზარს (Humphreys, 1977:64), რომლებიც სამართავად გადასცა თავის ძმისშვილს, ენერგიულსა და პატრიმოცვარე თაი ად-დინ უმარს. მან ხელი იგდო ახალი ქალაქები: სუვაიდა და ბანი, 1191 წ. შეიჭრა შამ-არშენთა სახელმწიფოში, შემოეწყო ჯერ ხლათს, შემდეგ მანასჯრტს და ამ უკანასკნელის გარემოცვის დროს ოქტომბერში გარდაიცვალა (შაჰა' ად-დინი, 1964:198; იმს ალ-აშიბი, XI:63).

სალამ ად-დინის მიერ შექმნილი სახელმწიფოს სამხრეთი საზღვარი გადიოდა არაბეთის ნახევარკუნძულზე და ნილოსის ჭორომებზე — ასუანთან, დასავლეთისა — ლიბიის უდაბნოზე, ფარაფირას, ბაჰრიას და ხარიგის ოაზისებზე; აღმოსავლეთით ის ესაზღვრებოდა ერაკის აბასიანთა სახალიფოს, ჩრდილოეთით — კლიკის სომხეთის სამეფოს, რუმის სასულტნოს, ჩრდილოეთ მესოპოტამიის თურქულ (ართუკიანები, ზენგიანები...) საამიროებსა და შამ-არშენთა სახელმწიფოს. 1186 წ. აიუბიანთა სასულტნოს სირიული და მესოპოტამიური პროვინციები აიუბიანთა საგვარეულოს წევრთა შორის დანაწილდა. თაი ად-დინ უმარის სიკვდილის (1191 წ.) შემდეგ აიუბიანთა კუთვნილ ტერიტორიებს ეფფრატის აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში — დიარ-ბაჭრას და დიარ-მუდარაში, რომელთაც ეწოდებოდა ბილად აშ-შარკია (აღმოსავლეთის მხარეები) განაგებდა სალამ ად-დინის ძმა ალ-ადილი. აიუბიანთა იმპერია იმდროინდელ მაბლახელ აღმოსავლეთში წარმოადგენდა ყველაზე ძლიერ სახელმწიფოს. მისი პრესტიჟი განსაკუთრებით გაიზარდა იერუსალიმის დაპყრობის შემდეგ, აიუბიანებთან კავშირისკენ ისწრაფოდა ბიზანტიის იმპერია, რომელიც ცდილობდა ამ გზით დაპირისპირებოდა ჯვაროსნებსა და მცირე აზიის სელჩუკებს. რუმის სასულტნოს, მიუხედავად იმისა, რომ მან 70-იან წლებში მნიშვნელოვანი სამხედრო-პოლიტიკური წარმატებები მოიპოვა მცირე აზიაში, ჯერ კიდევ არ ძალუძდა სერიოზული მეტოქეობა გაეწია აიუბიანთათვის. სალამ ად-დინი თავის ექსპანსიონისტურ გეგმებს აბორკილებდა აბასიანთა ხალიფას ავტორიტეტზე დაყრდნობით. მისი სახელი, რაინდული ტყვეის, კეთილშობილებისა და დამარცხებულთა მიმართ მიმტვევლობის წყალობით, უაღრესად პოპულარული გახდა ევროპელთა შორის.

სალამ ად-დინი არ აპირებდა დასჯერებოდა შიღწეულ წარმატებებს. მას უფრო ფართო გეგმები ჰქონდა (რის შესახებაც კვებით კიდევ გვეჩვენა საუბარი), მაგრამ იგი 1193 წ. 4 მარტს ხანმოკლე ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა. შვიდწლიანი დაპირისპირება მის მემკვიდრეთა შორის დასრულდა ალ-ადილის გამარჯვებით, რომელიც 1200 წ. სულტანი გახდა. ამის შემდეგ მან თავისი სამფლობელოები ეფფრატის აღმოსავლეთით ორ ვაიომვილს ალ-მალიქ ალ-აშრაფსა და ალ-მალიქ ალ-აჰმადს გადასცა.

საქართველოს სამეფო კარის კონტაქტები აიუბიანთა სახელმწიფოსთან, ზენს ხელი არსებული მასალით, თამარის ზეობის პირველსავე წლებში დამყარდა. ეს კონტაქტები, მიუხედავად სალამ ად-დინის აგრესიული გეგმებისა და გარკვეუ-

ლი გართულებებისა, მშვიდობიან ხასიათს ატარებდა. ამ ურთიერთობებმა თვისობრივად ახალი ხასიათი XIII ს. პირველ ათწლეულში მიიღო და ეს ვანის ტბის რეგიონში აიბიანთა შეჭრას დაუკავშირა.

ბ. რუმის სასულტნო³

ჯვაროსანთა პირველი ლაშქრობა (1097 წ.) რომ არა, მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფო – რუმის სასულტნო⁴ უკვე XII ს. დასაწყისში გახდებოდა შრისხანე და მთავარი პოლიტიკური ძალა მხალხობელ აღმოსავლეთში. ჯვაროსანთა სამხედრო წარმატებებმა საშუალება მისცა იმპერატორ ალექსი კომნენს (1081-1118) დაებრუნებინა მცირე აზიის დასავლეთი ნაწილი. ეგეოსის ზღვის სანაპიროდან უკუგდებულმა თურქებებმა ფრეგიისა და ანატოლიის ზეგნისაკენ დაიხიეს. ამ შედარებით შეზღუდულ ტერიტორიაზე კონცენტრაციამ ისინი აქცია მნიშვნელოვან ძალად და სერიოზულ ბარიერად, რომლის გადალახვაც ბიზანტიამ ვერ შეძლო (Vryonis, 1971 შ:185). 1106 წ. სულტანი ყილიჩ-არსლან I ბ. სულაიმანი (1092-1107) პირველად შეეცადა დაებრუნა ჩრდილოეთი მესობოტამია, მაგრამ ამ რეგიონის პოლიტიკურ ასპარეზზე რუმის სასულტნოს გასვლის ეს ცდა წარუმატებლად დამთავრდა. ყილიჩ-არსლან I დამარცხდა დიდ სელჩუკთა სულტნის მუსამადის მომხრეებთან ბძობლაში 1107 წ. და დაიღუპა. ამის შემდეგ, დიდი ხნით, მისი მემკვიდრეების ბატონობა ცენტრალური ანატოლიით შემოიფარგლა. XII ს. 40-იან წლებამდე რუმის სასულტნო თამაშობდა დანიშმენდიანთა საამიროს უმცროსი პარტიზორის როლს და წარმოადგენდა ბუფერს ამ საამიროსა და ბიზანტიას შორის (Ctenaenico, 1988:95).

536/1141-42 წ. ამირა მუსამად დანიშმენდის გაჯდაცვალების შემდეგ მისი საამირო სამ მოკეპზე სამფლობელოდ დაიშალა. დაიწყო რუმის სასულტნოს გაძლიერება დანიშმენდიანთა ხარჯზე, რამაც მნიშვნელოვნად შეცვალა ძალითა თანაფარდობა მცირე აზიაში. ამიერიდან სელჩუკები კვლავ გახდნენ აქ ბიზანტიის მთავარი პეტრუჭები.

სულტან ყილიჩ-არსლან II-ის (1156-1192) დროს მცირე აზიის სელჩუკებმა ორ დიდმნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწიეს, 70-იან წლებში საბოლოოდ სძლიეს დანიშმენდიანებს აღმოსავლეთ ანატოლიაში და ზეით იგდეს მათი სამფლო-

³ რუმის სასულტნოს ისტორიის აქ წარმოდგენილი მოკლე მიმოხილვისათვის, გარდა ტექსტში დამოწმებული ლიტერატურისა, გათვალისწინებულია, აგრეთვე: *Горданаков, 1941; Cahen, 1968; Taeschner, 1966:737-52; Turan, 1971; შენგელია, 1974:194-198.*

⁴ XII-XIV ს. დასაწყისში რუმი არის მცირე აზიის სელჩუკთა სასულტნოს სახელწოდება. ის წარმოდგა ბიზანტიის იმპერიის ოფიციალური სახელწოდებებიდან: „რომის იმპერია“ ან „რომი“. არაბებისათვის ბიზანტია და ბიზანტიური მცირე აზია იყო **ბილად არ-რუმი** (რომადღია ქვეყანა) ან, შემოკლებით, რუმი. არაბთა კვლადკვალ თურქ-სელჩუკებიც ანატოლიას უწოდებდნენ რუმს (*Ереван, 1971:75*).

ბელოები: სივასი (სევასტია), მალატია (მელიტენე), ნიკარია (ნეოკესარია), განგრა, ირისის დაბლობი — ტოკატი (დოკია) და ალბისტანი, 1176 წ. კი შირიოკველთან სასტიკად დაამარცხეს ბიზანტიელები. ამ მარცხმა დიდი დამთრგუნველი ეფექტი მოახდინა როგორც იმპერატორ მანუილზე (1143-1180), ისე ანატოლიის იმ ბერძნულ მოსახლეობაზე, რომელიც იმპერიის ფარგლებში ცხოვრობდა. ბიზანტია ამიერიდან იძულებული გახდა ხელი აეღო მცირე აზიაში სულჯუთა წინააღმდეგ აქტიურ სამხედრო მოქმედებებზე. XII ს. უკანასკნელი მეოთხედი იყო პერიოდი ანატოლის პროვინციებში ბიზანტიის ცენტრალური ხელისუფლების მკვეთრი დეზინტეგრაციისა და შესაბამისად თურქების დიდი აქტიუობისა (Vryonis, 1971b:126).

გარადღობენ, რომ XI ს-ში მცირე აზიაში გადასახლებულ მომთაბარე თურქმენთა რიცხვი იყო 500—700 ათასი, XII-XIII სს-ში კი მათმა რაოდენობამ ერთ მილიონს მიაღწია (Еремеев, 1971:91). მომთაბარეებმა მცირე აზიის ბინადარ მოსახლეობას მრავალი უბედურება მოუტანეს. მათი შემოსევებისა და განსახლების უმნიშვნელოვანესი შედეგები იყო მცირე აზიის ენობრივი თურქიზაცია და საკმაოდ ვრცელი არეალის ნაწილობრივი ნომადიზაცია. როგორც აღნიშნავს ეტემენერი, მცირე აზია, რომელიც იყო მხოლოდ ქრისტიანული, ბიზანტიური — ცივილიზაციითა და ბერძნული — მოსახლეობით, გადაიქცა მუსლიმურ ქვეყნად — უმთავრესად თურქული მოსახლეობით, მიუხედავად იმისა, რომ ის ჯერ კიდევ შეიცავდა მძლავრ ბერძნულ ელემენტს (Taeschner, 1966:744).

საქართველოს სამეფო კარი, ვფიქრობთ, ყურადღებით ადევნებდა თვალს რუმის სასულტნოს აღორძინებას. ამასთან დაკავშირებით, შესაძლოა, ინტერეს-მოკლებული არ იყოს ალ-ფარაჰის ერთი ინფორმაცია, რომელიც დღემდე უცნობი რჩებოდა ქართველ მკვლევართათვის. არაბი ისტორიკოსი, კერძოდ, იუწყება, რომ 570/1174 წ. შემოდგომაზე საქართველოს სამეფო კარმა შეიფარა სულტან ყილიჩ-არსლანის აწანყებული ძმა შაჰან-შაჰი.

შაჰან-შაჰი, რომელიც ანკარას ფლობდა, ყილიჩ-არსლანს ტახტზე ასვლის-თანავე (1156 წ.) დაუპირისპირდა. მას შხარს უჭერდნენ იმპერატორი მანიუელი და სივასის დანიშნენდიანი ამირები იალი-ბასანი (1142-1164) და ზუ ლ-ნუნი (1168-1174). 1168 წ. ყილიჩ-არსლანმა ზუ ლ-ნუნს წაართვა სივასი, მერე კი 1169 წ. ანკარიდან გააძევა შაჰან-შაჰი. შაჰან-შაჰმა და ზუ ლ-ნუნმა დაბმარებისათვის მიმართეს სირიის გამგებულს ნურ ად-დინ ბ. ზენგის, რომელმაც 1171-1173 წლებში სამჯერ დალაშქრა რუმის სასულტნო და აიძულა ყილიჩ-არსლანი, უფლება მიეცა მათთვის თავიანი გარნიზონები ჩაეყენებინათ სივასში, მაგრამ 1174 წ. ვითარება შეიცვალა. ნურ ად-დინი გარდაიცვალა, სივასის გარნიზონი გაიქცა და შაჰან-შაჰი და ზუ ლ-ნუნი კი იძულებულნი გახდნენ ახალი მფარველი და მოკავშირე ეძებნათ (Cahen, 1968:100-103; Cahen, 1969b:678-79).

კაკენი წერს, რომ შაჰან-შაჰი და ზუ ლ-ნუნი კონსტანტინოპოლში გაიქცნენ (Cahen, 1968:103). საბოლოოდ ეს მართლაც ასე მოხდა. მაგრამ მანამდე,

შაპან-შაპის მარშრუტი სხვა იყო. 570 წ. რაბი' ალ-აველში /X. 1174 წ. ის, ალ-ფარიკის თანახმად, შაიფარიკინის გავლით ხლათში, სუჰმან II-სთან მივიდა, აქედან აზერბაიჯანის ათაბაგ შამს ად-დინ ელდიგუზთან გაემგზავრა, ხოლო შემდეგ კი საქართველოს ეწვია (ალ-ფარიკი: 200ა). საფიქრებელია, რომ შაპან-შამს მეზობელ მუსლიმ გამგებელთაგან ძმის წინააღმდეგ დახმარების მიღება სურდა და როცა ასეთი მხარდაჭერა ვერ პოვა, გიორგი III-ს მიამართა. ალ-ფარიკი იუწყება, რომ საქართველოს მეფემ მას პატივი მიაგო და კარგად მოეპყრო. დევნილი სელჩუკი უფლისწული საქართველოში რამდენიმე ხანს დარჩა და ბოლოს კ. სოხუმიდან ზღვით კონსტანტინოპოლს გაემგზავრა (ალ-ფარიკი:200ა). შესაძლოა, რომ გიორგი III-მ გარკვეული ფინანსური დახმარება გაუწია შაპან-შამს ყილიზ-არსლანთან დასაპირისპირებლად, მაგრამ საბოლოო ჯამში მან, ისევე როგორც მანუილ კომნენმა, ვერ შეძლო ხელი შეეშალა ყილიზ-არსლანის გაძლიერებისათვის.

XII ს. 70-იან წლებში რუმის სასულტნოს საზღვრები აღმოსავლეთით მიებჩინა ზენგიანთა და ართუკიანთა სამფლობელოებს ჩრდილოეთ სირიასა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, სადაც ნურ-ად-დინ ბ. ზენგის სიკვდილის (1174 წ.) შემდეგ დაიწყო აიუბიანთა ექსპანსია. ყილიზ-არსლანი, რომელიც თავად აპირებდა მახლობელი აღმოსავლეთის ამ რეგიონში გაბატონებას, მტრულად შეხვდა აქ აიუბიანთა გამოჩენას და წინსვლას, მაგრამ მალე აშკარა გახდა, რომ რუმის სასულტნოს არ შეეძლო სერიოზული პეტოქეობა გაეწია აიუბიანთა სახელმწიფოსთვის. დაპირისპირება და მტრობა მათ შორის არ შეწყვეტილა საღამო ად-დინისა და ყილიზ-არსლანის შემკვიდრეთა დროსაც.

1190 წ. ხანდაზმულმა ყილიზ-არსლანმა დააქუცმაცა სასულტნო და ის თავის შვილებს, ძმასა და ძმისშვილს გაუნაწილა. უფროსმა ვაჟმა კუტბ ად-დინ მალიქ-შაჰმა მიიღო სივასი (სევასტია) და აკ-სარაი (არხელისი), მუ'იზ ად-დინ კისარ-შაჰმა — მალატია (მელიტენე); ნურ ად-დინ შამსუდ-შაჰმა — კისერია (კესარია); მუჰი ად-დინ მას'უდ-შაჰმა — ანკარა, კასტამუნუ, ესკიშეჰირი (დორილეუმი) და შანკირი (განგრა); რუქნ ად-დინ სულაიმან-შაჰმა — ტოკატი (დოკია); ლიას ად-დინ ქაიხუსრაუ-შაჰმა — ულუბორღუ (სოზოპოლისი), კონია, ლიკონია, პამფილია და ტრაიტორია კუტაიამდე; ნასირ ად-დინ ბარქიარუჯ-შაჰმა — ნიკსარი (ნეოკესარია) და კოთენისარი; მულის ად-დინ ტურლილ-შაჰმა — ალბისთან; არსლან-შაჰმა — ნიგდე; სანჯარ-შაჰმა, რომელიც ყილიზ-არსლანის ძმა უნდა იყოს — ერევლი (პერაყლია კუბისტრა) — თავრში და ნიზამ ად-დინ არღუნ-შაჰმა, სულტნის ძმისშვილმა — ამასია (იხი ალ-ასიბი, XII :88; იხი ბიბი: 19-20; Cahen, 1968:110; Savvides, 1981:80-81; Sevim, Yücel, 1989: 135-36).

ყილიზ-არსლან II-ის სიკაცობრივი მისმა შემკვიდრებმა დაიწყეს ბრძოლა პირველობისათვის. შინაბრძოლები გრძელდებოდა ყილიზ-არსლანის გარდაცვალებისა (1192 წ.) და სულტნად ლიას ად-დინ ქაი-ხუსრაუ-შაჰის გამოცხადების

შემდეგაც. ამ ბრძოლებში ინიციატივა ხელთ იგდო რუქნ ად-დინ სულაიმან-შაჰმა, რომელსაც წილად ზედა დაშლილი სახელმწიფოს გაერთიანება.

ტოკატიდან რუქნ ად-დინმა თავის ძმებს წაართვა სივასი და კაისერაი, აკ-სარაი და კონია, ნიკსარი და ამასია (იშვ ალ-ახინი, XII :90). რუმის სასულტრო XII-XIII სს. მიწაზე კვლავ მნიშვნელოვან ძალად იქცა. 1201 წ. რუქნ ად-დინმა მუ'იზ ად-დინ კაისარ-შაჰს წაართვა მალატია და სელჩუკები გავიდნენ ეფერატზე. მათ ისევ შიბაქურს მზერა ჩრდილოეთ მესოპოტამიას. დაიწყო ახალი ეტაპი მეტოქეობისა აიუბიანთა და რუმის სასულტროებს შორის, რამაც XIII ს. 30-იან წლებამდე გასტანა.

რუმის სასულტროს საზღვრები მიუახლოვდა საქართველოს სამეფოს. XII-XIII სს. მიწაზე ორ სახელმწიფოს ერთმანეთისაგან ყოფდა ბიზანტიის სამფლობელოები პონტოს არეში და არზინჯანის მანგუქაქიანთა და არზრუმის სალთუკიანთა საამიროები. გარეგნულად მათ შორის ნორმალური ურთიერთობები იყო. ყოველ შემთხვევაში, თამარის მეორე ისტორიკოსის თანახმად, რუქნ ად-დინი "იჩემებდა ზაკვთ ხიყვარულსა", საქართველოში "გზავნიდა მოფიქვლთა მშკდობისთუხ მრავალ-გამ, და ძღუენთა შევნიერთა მრავალთა" და "გვრეთვე თამარ ჰყოფდა, ნაცვალ ხახვდ მოფიქვლთა წარავლენდა ძღუენითა" (ივ, II, 1959:132), მაგრამ მცირე აზიის სელჩუკთა აგრესიული სახელმწიფოს ექსპანსიას აღმოსავლეთ ანატოლიისაკენ ადრე თუ გვიან აუცილებლად უნდა გამოეწვია სამხედრო კონფრონტაცია საქართველოს სამეფოსთან.

2. სადაროთქელოს სამეფო და აიუბიანთა სახელმწიფო: XII ს. 80-იანი წლები — XIII ს. დასაწყისი

თამარის „ფიცის წიგნი“.

1970 წ. ირანელმა მეცნიერმა მ.ვ.იუნესიმ გამოცა ფრაგმენტი თამარ მეფის "ფიცის წიგნისა" სალად ად-დინისადმი, ამ სულტნის მღვინისა და ისტორიკოსის 'იზად ად-დინ ალ-ისფაჰანის "ინშახ" კრებულისა. ეს საბუთი მან მოიძია ჰაჯ ჰოსეინ ნაზჩევანის ხელნაწერთა კოლექციაში (თავრიზი) დაკულ კრებულში "თარახსილ" (შეიქვრა). სრული სახით თამარის "ფიცის წიგნი" ქართულ მეცნიერებაში შემოიტანა მ.თოდუამ (თოდუა, 1975:225-28; თოდუა, 1979, 26-7, 74-82)⁵ საბუთის სათაურის გაეგებამ მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია (გიუნაშვილი, 1975:163-65; თოდუა, 1979:75-7, 75.93), მაგრამ ამ

⁵ პირველი ინფორმაცია „ფიცის წიგნის“ თაობაზე მ.თოდუამ გააქვთა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 1973 წ. 12 თვისს.

მოსაზრებების განხილვას არ შეუვლდებოთ. "ფიცის წიგნში" აშკარა და ეჭვი-
უტანელია მხოლოდ ის, რომ მასში ფიგურირებენ თამარ მეფე და აიუბიანთა
სულტანი სალამ ად-დინი. ტექსტის არსებით ნაწილში კვითხულობთ: "ეხაა
პირობა, რომელსაც ვეძებთ და ეხაა ფიცი, რომელსაც ვიძლევი. მე
რომელიც თამარი ვარ, გიორგის ასული, ვამბობ უფლის არსითა და
პიროვნებით, იმ უფლისა, რომელიც ხამი ხაზიხაა: მამა, ძე და ხულიწმი-
და. ვფიცავ... რომ ამ დღიდან და ამ ხაათიდან, რომელიც არის [დღით]
ხეთშაბათი, ამა წლის ჯოშადა აღ-ჰოლას თვის თექვსმეტი, შავან შავანის
ძებთან კეთილი განზრახვით და კარგი ხურვილით ვიქნები, მიხი მოყვა-
რის მოყვარე ვიქნები და მტრის მტერი ვიქნები, ხანამდის ცოცხალი ვარ.
და არახოდვს შავანი ქალაქისა და ველაჰაათის და მიხი ციხეების [ადე-
ბას] არ განვიზრახავ და არ ვინებებ არც ამკარად და არც ფარულად, და
თავს ნებას არ მივცემ, დავიმორჩილო მიხი ხალხი და ლაშქარი" (თფრუა,
1979:27).

უნდა აღინიშნოს, რომ "ინშა" ჩვეულებრივ გვაძლევს სხვადასხვა ხასიათის
წერილთა ნიმუშებს და საერთო ქარგას. იგი მოკლებულია კონკრეტულ რეალი-
ებს. ამდენად, დამოწმებულ ტექსტშიც საკუთარი სახელის ნაცვლად მოცემულია
"შავანი შავანის ძე" და გეოგრაფიული პუნქტების ნაცვლად — "შავანი ქალაქი
და ველაჰაათი" (ვილაიათი).

თამარის "ფიცის წიგნში" მითითებულია მხოლოდ საბუთის შედგენის თვე,
რიცხვი და დღე — ჟუმადა აღ-ულას 16, ხეთშაბათი. თამარისა და სალამ
ად-დინის ზეობის თანხმდურ წლებში 16 ჟუმადა აღ-ულა ხეთშაბათ დღეს
მოდიოდა 1185 წ. 15 აგვისტოსა და 1190 წ. 21 ივნისს.

ამ ორი თარიღიდან მ.თოდუა უპირატესობას ანიჭებს 1185 წელს, ვინაიდან
მისი ვარაუდით, თამარის "ფიცის წიგნი" წარმოადგენს ადრე დადებული ხელ-
შეკრულების ერთგვარ განახლებას — საქართველოს სამეფო ტახტზე 1184 წ.
თამარის ასვლასთან დაკავშირებით. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ სალამ ად-დინის
ანტიტრესებდა გაეგო: ხომ არ გამოვიდოდა საქართველო მის წინააღმდეგ, ხომ არ
დაესხმოდა თავს მის ტერიტორიას; სურდა გაერკვია საქართველოს პოზიცია
ჩუაროსნებთან მოსალოდნელი კონფლიქტის შემთხვევაში. მ.თოდუას დასკვნით,
საქართველომ ჩუაროსნებისთვის შხარის აბმას თავის ძლიერ და ლოიალურ მეზო-
ბელთან სტაბილური ურთიერთობების შენარჩუნება არჩია და მასთან თავდაუ-
სხმელობის პაქტი დადო (თფრუა, 1979:82).

უფრო მისაღებ თარიღად ჩვენც 1185 წ. 15 აგვისტო მიგვაჩნია, ოღონდ სხვა
გარემოებათა გამო. უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ
სწორედ ამ წლის ზაფხულში სალამ ად-დინი საკმაოდ ახლოს იმყოფებოდა
საქართველოს საზღვრებთან, რაც არც მანამდე და არც შემდგომში არ მომხდარა.

არაბულსა და ქართულ ისტორიულ წყაროებში სწორედ 1185 წლისათვის მოგვეპოვება თუმცა არაპირდაპირი, მაგრამ უაღრესად საყურადღებო ცნობები, რომლებიც სავსებით შესაძლებელს ხდის საქართველოსა და აიუბიანთა ურთიერთობას, ასახულს "ფიჯის წიგნში".

1185 წ. ივლისის დასაწყისში ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში შეჭრილი სალაპ ად-დინი მავსილს შემოეწყო. როდესაც სულტანი გადამწყვეტი შეტევისთვის ემზადებოდა, 10 ივლისს გარდაიცვალა ხლათის გამგებელი სუქმან II. შაჰ-არმენის სიკვდილი სულტანმა 21 ივლისს შეიტყო და ამ ამბავმა მისი გეგმები შეცვალა. მას ხლათის დაუფლების სურვილი აღეძრა. სალაპ ად-დინის მრჩეველთა აზრი ორად გაიყო. ნაწილმა, ვისაც მავსილის ათაბაგის დამხობა სურდა, სულტანს ალყის გაგრძელება ურჩია. სხვებმა კი ხლათზე გალაშქრება მიიჩნიეს უფრო მნიშვნელოვან საქმედ, ვინაიდან, მათი აზრით, ხლათის ქვეყანა უპატრონოდ იყო მიტოვებული და მფარველი არა ჰყავდა. ისინი თვლიდნენ, რომ ხლათის დაპყრობა სხვა მხარეთა დაპყრობასაც გააადვილებდა. სალაპ ად-დინი მერყეობდა და სწორედ ამ დროს, სუქმან II-ის მამლუქმა ბეგ-თიმურმა, რომელმაც ძალაუფლება იგდო ხელთ და ხლათის ამირებმა მას წერილი გაუგზავნეს და ქალაქის ჩაბარება შესთავაზეს.

სალაპ ად-დინის წინაშე შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს უომრად დაკავების მომხიბლავი პერსპექტივა გადაიშალა. 30 ივლისს მან მავსილს ალყა მოხსნა და ჩრდილოეთისკენ დაიძრა. თავისი მოქმედებისთვის კანონიერი ხასიათი რომ მიეცა, სალაპ ად-დინმა ხალიფას მოსთხოვა ინვესტიტურა ხლათზე. მისი ლაშქრის ავანგარდი, უმოკლესი გზით გაემართა ხლათისკენ. მას სულტანის ელჩებიც მიჰყვებოდნენ, რომელთაც ხლათის ჩაბარების პირობები უნდა განესაზღვრათ და მასთან ხელშეკრულება დაედოთ. თავად სალაპ ად-დინი მიათვარიკინს შემოეწყო.

სალაპ ად-დინი არ იყო ერთადერთი ხელმწიფე, რომელსაც აინტერესებდა შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს დასაკუთრება. ბაჰა' ად-დინ ბ.შადდადის ცნობით, სუქმან ბ.იბრაჰიმის სიკვდილმა და ხლათში ბეგ-თიმურის აღზევებამ სხვა მეზობელ მეფეთა პატივმოყვარეობა გააღვივა (მაჰა' ად-დინი, 1964:69). განსაკუთრებული აქტივობა გამოიჩინა არრანისა და აზერბაიჯანის ათაბაგმა ფაჰლავან ბ.ელდიგუშმა, რომელიც სუქმან II-ის სიკვდილისთანავე ხლათისკენ დაიძრა და დაემუქრა მის დამოუკიდებლობას. ფაჰლავანმა ადრე მოხუც სუქმან II-ს თავისი ასული მიათხოვა და ახლა იმედი ჰქონდა, რომ ხლათი მემკვიდრეობით მას დარჩებოდა, მაგრამ ბეგ-თიმურმა მისი ქალიშვილი ხლათიდან გააძევა და ათაბაგის შიშით სალაპ ად-დინი იხმო. ეს იყო მარჯვე პოლიტიკური ნაბიჯი. ხლათის ახალი გამგებელი საკუთარი დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას ორი ძლიერი მეტოქის დაპირისპირებით შეეცადა. იბნ ალ-ასირის თანახმად, ხლათელებს სურდათ, რომ სალაპ ად-დინის მეშვეობით მოეგერიებინათ ფაჰლავანი და ამ უკანასკნელის მეშვეობით კი — სალაპ ად-დინი. მართლაც, ბეგ-თიმურმა თავის მიზანს მიაღწია. ხლათთან მისულ აიუბიანთა ლაშქარს მან ქალაქის ჩაბარებაზე უარი უთხრა, ფაჰლავანი კი იმით დააშინა, რომ თუ უკან არ დაიხევდა, თავის სამფლობელოს სალაპ ად-დინს

გადასცემდა. ათაბაგი მოუროგდა ბეგ-თიმურს და მას თავისი მეორე ასული მიათხოვა. ერთმანეთთან შიშოწყერის შემდეგ ფაქლავინმა და სალამ ად-დინმა თავიანთი ქარები უკან გაიწვიეს და ბეგ-თიმურმა ფორმალურად აღიარა ფაქლავინის უზენაესობა (მაჰა' ად-დინი, 1964:69, იმე ალ-ახიზი, XII: 513-14; იმე ვახილი, II:168-69; აბუ შამა, II: 63; მარ ჰემბოუზი, 1932:318; იმე ალ-ვაზიდი, II:143; ალ-შაჰიზი: I/1:114; Cahen, 1935:265-66; Ehrenkreutz, 1972:189; Lyons, Jackson, 1986:229 - 32).

ვინ იყვნენ დანარჩენი მეფეები, რომელთა აპტიმომცვერობაც გააღვიძა შაჰ-არშენ სუქმან II-ის სიკვდილმა? ბაბა' ად-დინ ბ.შადდადი და სხვა არაბი ისტორიკოსები ('იმაღ ად-დინ ალ-ქათიბ ალ-ისფაჰანი, იმე ალ-ახიზი, აბუ შამა) მათ არ ასახელებენ, მაგრამ მათ შორის, ვფიქრობთ იყო საქართველოს მეფეც.

საქართველოს სამეფო კარი გულგრილი ვერ დაჩაბებოდა იმ პოლიტიკური ვითარებისადმი, რაც სუქმან II-ის სიკვდილის შემდეგ შეიქმნა. წინა თავში ჩვენ ვნახეთ, თუ რა მწვავე ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოს შაჰ-არშენთან სახელმწიფოსთან. ბუნებრივია, რომ საქართველოს ხელისუფალთათვის არ იქნებოდა სულ ერთი, თუ ვინ დაიჭერდა შაჰ-არშენთან ადგილს ვანის ტბის რეგიონსა და ჩრდილოეთ სომხეთში — საქართველოს სამხრეთ საზღვრებთან. აიუბიანთა თუ ელდიგუზიანთა გაბატონების შემდეგ ამ რაიონებში საქართველოს ახალი და გაცილებით სერიოზული ძალა დაუპირისპირდებოდა. ამ საშიშროებას კი უნდა გამოეწვია და გამოიწვია კიდევაც ქართველთა ლაშქრობა შაჰ-არშენთან შემკვიდრობის განაწილებაში მონაწილეობის მისაღებად. ვფიქრობთ, რომ სწორედ ამ მოვლენას უნდა ასახავდეს თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში დაკეული ცნობა, რომელიც ეხება ქართველთა ლაშქრობას იფრე ანდრიას ძის — იფრე გიორგი რუსის საზღვრობით თამარის ჭარწინების შემდეგ. ეს ჭარწინება მოხდა 1185 წ. გაზაფხულზე (Muradyan, 1969:134).

ქართველი მემატიანე წერს: "გაკვიდა ტფილიხით მეფე რუხთა და უფროხდა აფხაზთა და ააბგვ დროშა ხუანი და კმარებულნი. და წარიმდუანგვ ძელი ცხოვრებისა, მგველი და მფარველი მეფეთა ხკიპტრისა. პირველ ილაშქრვხ ქუყყანახა კარისა და კარნიფორისახა, და შოარბივხ ვიდრე ბახიანამდის. და გამარჯუებულნი და ადვებულნი შემოიქცევ და შოვიდვხ წინამე პატრონსა მახ დმრთივ-განათლებულსა" (იფ, II, 1959:38).

ზემოხსენებული ტერიტორიებიდან კარი და კარნიფორა წარმოადგენდა შაჰ-არშენთა გავლენის სფეროებს. ისინი ესაზღვრებოდნენ ასევე შაჰ-არშენთა კეთვნილ არშარუნის არეზის დაბლობზე. პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინება და მოვლენათა ლოგიკური მსვლელობა გვიკარნახებს, რომ ეს ლაშქრობა მოხდა 1185 წ. ზაფხულში, ივლის-აგვისტოში, სუქმან II-ის სიკვდილის შემდეგ. სწორედ მაშინ, როცა სალამ ად-დინის ლაშქარი ვანის ტბის მიდამოებში შევიდა, ქართველებმა დალაშქრეს შაჰ-არშენის სამფლობელოები არეზის მარცხენა ნაპირზე და

მოახდინეს თავიანთი სამხედრო ძალების დემონსტრაცია იმ შემთხვევისათვის, თუ კი სალამ ად-დინი კიდევ უფრო ჩრდილოეთისაკენ გააგრძელებდა წინსვლას.

მზერა სალამ ად-დინისა, რომელიც ქრისტიანთა წინააღმდეგ საღვთო ომის ლოზუნგით რაზმავდა მუსლიმებს, საქართველოსკენაც იყო მიმართული. ეს კარგად ჩანს მისი ერთ-ერთი წერილიდან აბასიან ხალიფასადმი, რომელიც შემოგვინახა აბუ შამამ (აბუ შამა, 1871: 49) და დაიმოწმეს მ.კლონსმა და დ.ეკსონმა. სალამ ად-დინი თავის წერილში ასაბუთებს 1183 წ. ლაშქრობას მავსილზე და ადანაშაულებს მის ათაბაგს იმაში, რომ ის უკანონოდ დაეუფლა ქალაქს 1181 წ. და ხელი შეუშალა მას ურწმუნოთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. სულტანი ხალიფასაგან მოითხოვდა ინვესტიტურას მავსილზე და წერდა, რომ მავსილის დაუფლება მას მიიყვანდა იერუსალიმისა და მისი სანაპიროების, კონსტანტინოპოლის, საქართველოსა (შილაფ ალ-ქურჯ) და დასავლეთში 'აბდ ალ-მუ'შინის შთამომავალთა, ე.ი. აღმოპადთა ქვეყნის დაპყრობამდე, ვიდრე ალლამის სიტყვა არ გახდებოდა უზენაესი და ქვეყნიერებაზე არ გააგრძელებოდა აბასიანთა ხელისუფლება, ეკლესიები — შექთებად და საკრთხეველები — მუსლიმთა სათაყვანო ადგილებად არ გადაკეთდებოდა, ვიდრე აღმართულ ქვეყნებს შემად არ შეუკეთებდნენ ტურებს და არ დადუმდებოდა პროცესების დროს მკვლერი ზარები. მ.კლონსი და დ.ეკსონი მიიჩნევენ, რომ აქ საჭე გვაქვს საღვთო ომის პროპაგანდასთან, რადგანაც სალამ ად-დინს არ შეეძლო შეეტია საქართველოს სამეფოსათვის, ვიდრე არ გაივლიდა მის მეზობელ მუსლიმურ სახელმწიფოებს. ბიზანტიის ტერიტორიების დასაღაშქრად საჭირო იყო ყილიზ-არსლანის დათრგუნვა, ხოლო აღმოპადთა მაროკოსა და ესპანეთის ბაზებზე შეტევისათვის კი — მიელი ჩრდილოეთი აფრიკის სანაპიროს გადაჭრა. მისი წერილი, როგორც აღინიშნავენ მკვლევარები, მოწმობს იმას, თუ რაჩივ შეეძლო მას გამოეყენებინა საღვთო ომი თავისი ექსპანსიის საფუძვლად (Lyons, Jackson, 1986:194). მაგრამ, როგორი პროპაგანდისტული დატვირთვაც არ უნდა ჰქონდეს სულტნის ამ წერილს, ჩვენთვის საინტერესოა ის ფაქტი, რომ საქართველოს ეკავა თავისი ადგილი მის დიდ ექსპანსიონისტურ გეგმაში, რომელიც ითვალისწინებდა ვრცელი ისლამური სახელმწიფოს შექმნას ესპანეთიდან კავკასიამდე. ეს გეგმა ითვალისწინებდა, აგრეთვე, ხლათის ანექსიას, რაც საშუალებას მოსცემდა აიუბიანთა გამგებებს დაეღაშქრა ერთი მხრივ, რუმის სასულტნო, მეორე მხრივ კი — აზერბაიჯანი და მიდღწია ირანისათვის (იმნ ალ-აბიბი, XII:95-ნ; ნაცხოთვილი, ჯათაბიძე, 1974 №2:174).

აიუბიანთა სახელმწიფოსა და საქართველოს 1185 წლამდე შეხების წერტილები არა ჰქონდათ. მაგრამ ასეთი შეხების წერტილები გაჩნდა სწორედ 1185 წ. ზაფხულში. როგორც ზემოთ აღინიშნა, სალამ ად-დინმა ელჩები გაგზავნა ბეგთიბურთან, რათა დაედო ზელშეკრულება, რომლის პირობებიც "ჩაწერილი უნდა ყოფილიყო" საფიქრებელია, რომ ანალოგიური დავალებით სალამ ად-დინმა საქართველოს სამეფო კარზეც მიავლინა ელჩები. ის მოითხოვდა, რომ თამარი არ ჩაერეულიყო ხლათისა და საერთოდ, შამ-არმენთა სახელმწიფოს

საქმეებში. ამდენად, თამარის "ფიციხე წიგნში" მითითებული "შავანი ქალაქიხა და ვილაიათის" ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს ხლათი და მისი ქვეყანა, რომელიც სალამ ად-დინს უკვე თავისად ეგულებოდა, ხოლო "შავანი შავანის ძემი" ხლათის მფლობელი, რომელსაც უნდა ელიარებინა სალამ ად-დინის უზენაესობა. მაშასადამე, თამარ მეფე ფიცით პირიქედნად სალამ ად-დინს, რომ საქართველო არ დაესხმოდა თავს ხლათს, რომელიც უნდა შესულიყო აიუბიანთა გავლენის სფეროში.⁶

ხლათელთა მხარდაჭერა თავდაპირველად გარკვეულ უპირატესობას ანიჭებდა სალამ ად-დინს საქართველოსთან შესაძლებელ კონფლიქტში. მაგრამ, როდესაც გაირკვა, რომ ათაბაგ ფაჰლავან ბ. ელდიგუზს უფრო რეალური შანსები აღმოაჩნდა ხლათზე თავისი გავლენის გასაფრთხილებლად, სალამ ად-დინი გაცივდა ვანის ტბის სანაპიროებს. თუმცა კი, მაიაფარიკინის აღებით მან შექმნა მძლავრი პლაცდარმი, რომელიც ორი ათეული წლის შემდეგ აიუბიანებმა კარგად გამოიყენეს ხლათის ანექსიისათვის.

⁶ ნ. შენგელია ვარაუდობს, რომ ეს პიროვნება არის სულტანი ვილამ-არსლან II (1156-1192) (შენგელია, 1979:320), მაგრამ ამ შემთხვევაში აუხსნელი რჩება, თუ რატომ დასჭირდა სალამ ად-დინს დაცვა რუმის სულტანისა, რომელთანაც მას დამატებული ურთიერთობა ჰქონდა. ზემოთ ითქვა, თამარის "ფიცის წიგნის" ძირითადი ნაწილი თანატოლო შვილთან თანაავტორობით პირველად დაიბეჭდა 1982 წ. მწერალთა კავშირის ორგანოში (ნატროშვილი, ვადარაძე, 1982). ჩვენს მიერ მოპოვებული არგუმენტების გაუთვალისწინებლად, 1983 წ. მწერალმა თ. ჰილაძემ პიეტროფიფილი სახე მისცა მთოდელას მოსახრებას და "ფიცის წიგნი" მიიწია ანტიფეაროსნულ აქტად. ის თვლის, რომ თამარის პოლიტიკური კურსი უპირისპირდებოდა მამა-პაპათა პოლიტიკურ ორიენტაციას. მისმა საბელშეფიფომ გეზი აღმოსავლეთისაკენ აიღო და დაუბრისპირდა დავით აღმაშენებლის კურსს — ევროპისკენ რომ იყო მიმართული. თამარის "ფიცის წიგნი" ამ პოლიტიკის განსაზღვრებას წარმოადგენდა. თამარი არ დაეხმარა ფეაროსნების მიერ კუთხეში მიმწვედველ სულტანს, რათა ერთხელ და სამუდამოდ გაეწორებინა მიწასთან ფეაროსნებისა და საქართველოს (ჩამდენადაც საქართველო ფეაროსნული რაშქრობების მონაწილე იყო) ყველაზე დიდი შტერი. ასეთი ზელსაყრელი მომენტები იშვიათად თუ შეიძლება დამდგარიყო, მაგრამ თამარმა წყარზე შეხვედია ფეაროსნების შტერს, შენზე ზელს არ აღეზარათყო. "ფიცის წიგნის" დადებით მან დავით აღმაშენებლის საპირისპირო ნაბიჯი გადადგა და, მართალია, არაპირდაპირი გზით, მაგრამ მინც აშკარად გაილაშქრა ფეაროსნების წინააღმდეგ სულტანს ხალაღინის სასარგებლოდ, რომელმაც არც თავის შრავ დაავიფა და სასტიკად დამარცხა ფეაროსნები, აიღო იერუსალიმი (ჰილაძე, 1983:135-139). თ. ჰილაძის თვალსაზრისით, რომელიც იმდროინდელი საგარეო პოლიტიკური ვითარების ზედპირულ ანალიზს ემყარება, მიუღებელია. ვერ გავიაზრებთ დებულებას დავით IV-ისა და თამარის საბელშეფიფობრივი პოლიტიკის დაპირისპირებულობის შესახებაც (იხ. სურგულაძე, 1969:207). სხვათა შორის, მთოდელას, რომლის პუბლიკაციასაც ვერცნობოდა თ. ჰილაძე, არც წერილობით და არც ჩვენთან საუბარში, ეჭვი არ შეუტანია "ფიცის წიგნის" შესახებ გამორტანილ ჩვენს დასკვნებში.

⁷ საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ თამარის "ფიცის წიგნი" "იმად ად-დინ ალ-ქათიბ ალ-ისფიქანის "ინშადან" არის. "იმად ად-დინი 1185 წ. მავსილის კამპანიაში თან იხლდა სალამ ად-დინს და მომწერა იყო იმ ამბებისა, რომლებიც ხლათში მოხდა.

კონტაქტები საქართველოსა და აიუბიანთა სახელმწიფოს შორის გრძელდებოდა XII ს. 90-იანი წლების დასაწყისში. 'იმაღ ად-დინ ალ-ქათიბ ალ-ისფაჰანიმ და ბაჰა' ად-დინ ბ. შადდაღმა შემოგვინახეს ცნობა იმის თაობაზე, რომ ქართველებს უცდიათ გამოესყიდათ ის წმინდა ჯვარი, რომელიც სალამ ად-დინმა ხელთ იგდო პატრინთან ბრაჰოლაში 1187 წ. 4 ივლისს.

წმინდა, ან ტეშმარიტ ჯვარზე, რომელსაც მუსლიმი ავტორები ჯვარცმის ჯვარს (ხალიბ ახ-ხალბუთ) უწოდებენ, გადმოცემით, გაკრულ იქნა იესო ქრისტე. ის აღიარებულ რელიჯიას წარმოადგენდა ქრისტიანთათვის და მისი მნიშვნელობა კარგად ჰქონდათ გაცნობიერებული მუსლიმებსაც. 'იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანი ამის თაობაზე წერდა: "ეს იხ ჯვარია, რომლის წინამეფ ყველა ქრისტიანი შეუზღხ იყრის ხალოცავად. მიჩნეულია, რომ ის დამზადებულია იმ ხისხან, რომელზედაც გააკრეს მათი ხათავყანებელი დმერთი (იეხო ქრისტე - გ.ჯ.). ისინი [ქრისტიანები] მახ ინახვენ შავი დფიხა და დდგხახწაულებიხათვის და არავის აქვს უფლება მისი მიტოვებისა. მათ თვალში ამ ჯვრის [მტრის მიერ] ხელში ჩაგდება უფრო მძიმეა, ვიდრე მათი მეფიხა, რადგანაც მისი შეცვლა არაფრით არ შეიძლება" (Sivan, 1968:114).

ყადი ალ-ფადილი აღნიშნავდა, რომ წმინდა ჯვრის დაუფლება იყო მუსლიმთა საღეთო ომის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი (Sivan, 1968:114) და 1187 წ. ეს მოახერხა სალამ ად-დინმა. ჯვრის დაკარგვა ძალზე მტკივნეული აღმოჩნდა ქრისტიანთათვის, მისი დაბრუნება კი გახდა მესამე ჯვაროსნული ლაშქრობის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი (Sivan, 1968:114). ამავე დროს ქრისტიანი ხელმწიფეები ცდილობდნენ დიპლომატიური მოლაპარაკებების გზით დაებრუნებინათ წმინდა ჯვარი.

1191 წ. 26 სექტემბერს ინგლისის მეფე აიუბიანებს უთვლიდა, რომ ჯვაროსნებსა და მუსლიმებს შორის ომების მთავარი მიზეზი იყო იერუსალიმი და წმინდა ჯვარი და წერდა: "რაც შეეხება ჯვარს, ის თქვენთვის მხოლოდ ხის ნაქერია, რომელიც ჩვენთვის ძალზე მნიშვნელოვანია და თუ კი ხულტანი გვიბოძებს მახ, ჩვენ დავხავედებით და მოვიხევენებთ გამუფმებულნი უხიამოვნებებისხან (შაჰა' ად-დინი, 1964:195).

წმინდა ჯვრის დახსნა წარმოადგენდა აიუბიანთა სულტანთან ბიზანტიის იმპერატორის მიერ 1192 წ. 15 მაისს წარგზავნილი დიპლომატიური მისიის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანას (Brand, 1962:177-78).

სალამ ად-დინმა როგორც ინგლისის, ისე ბიზანტიის ელჩებს უარი უთხრა ჯვრის დაბრუნებაზე. ამასთან, ბიზანტიის ელჩს განუცხადეს, რომ ასევე უარი ეთქვა ქართველთა მეფეს, რომელიც წმინდა ჯვრის დასახსნელად 200 ათას დინარს

სთავაზობდა (მაჰა' ად-დინი, 1964:209; ალ-ისფაჰანი, 1888:373). აქედან ირკვევა, რომ ქართველებს დიპლომატიური მისია წმინდა ჯვრის დასახსნელად 1192 წლის 15 მაისამდე გაუგზავნიათ.⁸ ის უნდა შემდგარიყო 1191 წ. 26 სექტემბრის შემდეგ, წინააღმდეგ შემთხვევაში, თამარის წინადადებაზე უარს ასევე მოიხსენიებდნენ ინგლისის ელჩისადმი პასუხში.

აიუბიანთა სულტნის პოზიცია წმინდა ჯვრის საკითხში სრულიად გარკვეული და მტკიცე იყო. მას არ აწყობდა არავითარი გამოსასული. 1191 წ. სექტემბერში ინგლისის მეფეს ის უთვლიდა, რომ ჯვრის დათმობა მუსლიმთათვის დიდი მსხვერპლი იქნებოდა და მის დაბრუნებაზე დათანხმდებოდა მხოლოდ ისლამისათვის უფრო დიდი სარგებლობის ფასად (მაჰა' ად-დინი, 1964:194).

ამგვარად, XII ს. 90-იანი წლების დასაწყისში, საქართველოს, ისევე როგორც ინგლისისა და ბიზანტიის ხელისუფალთა ცდებმა დაებრუნებინათ წმინდა ჯვარი, მარცხი განიცადა.⁹ ქართული დიპლომატია, რამდენადაც ვიცით, ამ საკითხს აღარ დაბრუნებია.

1192 წლის ელჩობა პალესტინის ქართული საპატრიარქოს
დაბრუნების მიზნით

მაჰა' ად-დინ ბ. შადდადი მოგვითხრობს, რომ 588 წ. 21 შა'ბანს / 1.IX.1192 წ. სალად ად-დინის ბანაკში რამლანში (პალესტინა) მისულან სხვადასხვა ხელმწიფის ელჩები, რომელთა შორის იყო ქართველთა მეფის დესპანიც.¹⁰ ის "შეგზო

⁸ ქართული მკვლევარები, ჩვეულებრივ, ამ ელჩობის დროდ ორმაგ თარიღს — 1192-93 წ. ასახელებენ (Илареца, 1888:49; ავალიშვილი, 1989 დ: 110; სილაგაძე, 1968:88; შენაბაძე, 1980:96; ინგოროცა, 1963:822). ს. კაკაბაძე ფიქრობდა რომ ეს ამავე მობდა 1191 წლამდე, მას შემდეგ, რაც ბიზანტიელებმა ჯვრის დაბრუნებაზე უარი მიიღეს (კაკაბაძე, 1966:178).

⁹ ზაფილიშვილი შენიშნავდა, რომ გარკვეული არ არის ცნობილი, თუ რა დავმართა წმინდა ჯვრის (ავალიშვილი, 1989:111). ზოგიერთი ცნობით სალად ად-დინს მაინც გაუგზავნიდა წმინდა ჯვარი ბიზანტიის იმპერატორისთვის, მაგრამ გენუელი და პიზელი მეკობრეები თავს დაესხნენ ვენეციურ ზომალს, რომლითაც სულტნისა და იმპერატორის წარმომადგენლებს მაქონდათ ჯვარი და ხელი იყდნენ ის. ერთმა პიზელმა, სახელიად ფორტემ, ჯვრის ფრაგმენტი გადაიტანა ბონიფაციოს ციხეში კორსიკის სანაპიროზე. 1195 წ. ჯვარი გენუელებს ჩაუვარდათ ხელში (Brand, 1962:178). რანსიმანი წერს, რომ ჯვრის დაბრუნების საკითხი წამოიჭრა 1221 წ. აიუბიანებსა და ჯვაროსნებს შორის აბალი საზავო მოლაპარაკების დროს. მუსლიმები დასთანხმდნენ დაებრუნებინათ ის, მაგრამ როცა საქმე საქმეზე მიდგა, ჯვარი ველარ ნაბეს (Runciman, III, 1954:170). უბედებით მითითებას იმის თაობაზეც, რომ წმინდა ჯვარი საბოლოოდ ვაიტანეს კვიპროსზე, სადაც 1488 წ. ის ნახა და მოიხსენია ერთმა ვერაბელმა მოგზაურმა (Ziada, 1933:102).

¹⁰ გ. ფერაძეს აღნიშნული ელჩობა, შეცდომით, 1187 წლით აქვს დათარიღებული (Peradze, 1937:186) და ამ ავტორიტეტულ მკვლევარზე დაყრდნობით ეს თარიღი ვაერცხლდა

ხაკითხს, მათი [ქართველების] მონახტრებისა (ად-დიარათ) და [ხაკველმოქმედო] ნაგებობების ('იმარათ) შეხაზებ, რომლებიც მათაქვთ იერუსალიმში. დაიწვილექქართველებმა | იმის თაობაზე, რომ იხინი მათ წაართვეს და ითხოვეს გულმოწყალება ხულტინსა - ალლაჰის წყალობაც იყო მახზე - რათა დაებრუნებინათ იხინი მათი [ქართველების] წარმო-მადგენლებისათვის(ნუევამ)" (ბაჰა' ად-დინი, 1964:234).¹¹

პინგროოვეა თელიდა, რომ ამ ელზობის მიზანი იყო გამოსნა იმ მონასტრებისა, რომლებიც 1187 წ. სალად ად-დინმა დახურა (ინგობრევა, 1963:707-8). ელმეტრეველი მიიჩნევს, რომ ქართველები იმედოვნებდნენ წმინდა მიწაზე სალადინის შეშვობით ლათინთაგან ჩამორთმეული მონასტრების, შაშულებისა და უფლებების დაბრუნებას (ელ. მეფრეელი, 1962:57; ჰაჰუაშვილი, 1979:397).

ბაჰა' ად-დინ ბ. შადდადის ცნობაში აღნიშნულ საკითხზე გარკვევით არაფერი ჩანს. მაგრამ ვნახოთ, რას გვიჩვენებს პოლიტიკური და კონფესიონალური ვითარება პალესტინაში 1187-1192 წლებში.

იერუსალიმის აღების შემდეგ სალად ად-დინმა ჩაატარა რეპრესიები ქრისტიანთა მიმართ, მაგრამ ეს ძირითადად ლათინებს შეეხო. მათ დატოვეს იერუსალიმი. ლათინთა ეკლესიები, მათ შორის აღდგომისა, დაიხურა. წმ. ანას ეკლესია გადაეტდა შადიტთა მედრესედ (ალ-ისფაჰანი, 1888:88). შეწყდა ევროპელ ქრისტიანთა პილიგრიმობა წმინდა ადგილებში. მაგრამ აიუბიანთა დამოკიდებულება მელქიტთა — ბერძენ მართლმადიდებელთა მიმართ, რომლებიც დარჩნენ იერუსალიმში, სხვაგვარი იყო. ამას განაპირობებდა, ერთი მხრივ, დაპირისპირება და მტრობა ბერძნულ მართლმადიდებელურსა და კათოლიკურ ეკლესიებს შორის და, მეორე მხრივ, აიუბიანთა ურთიერთობა ბიზანტიის იმპერიასთან. საერთო პოლიტიკური მიზნები (დაპირისპირება ჯეაროსნებთან და რუმის სასულტნოსთან) ორივე მხარეს უბიძგებდა შეენარჩუნებინათ ერთმანეთთან მეგობრული ურთიერთობები. 1185 წ. იმპერატორი ანდრონიკე კომნენი სულტანს დახმარებას სთავაზობდა სირიაში ჯეაროსანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. 1187 წ. იერუსალიმის ალყის დროს ადგილობრივი მელქიტები, რომელიც სულდათ ლათინები, შად

ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ელ. მეტრეველი, 1962:57; ჰაჰუაშვილი, 1979:397). ზოგჯერ მიუთითებენ, რომ სხვებელი ელზობა მოეწყო 1192-93 წ. (ინგობრევა, 1963:707-8, 822; მენაბდე, 1980:96) და მისევე უკავშირებენ მოთხოვნას წმინდა ქრისტის დაბრუნებაზე (*Ilacapeia*, 1888:49; ინგობრევა, 1963:707-8, 822).

¹¹ ბაჰა' ად-დინ ბ. შადდადის თხულების ამ კრიტიკული გამოცემისგან განსხვავებით, მის 1884 წ. გამოცემაში მონასტრების (*الكنائس*) ნაცვლად წერია — პილიგრიმობა (*الكنائس*) ამ ადგილის ფრანგულ თარგმანში ფიგურირებს მხოლოდ *etablissements pieux* (ბაჰა' ად-დინი, 1884:344-45), ინგლისურ თარგმანში კი — *the places of pilgrimage* (ბაჰა' ად-დინი, 1897:384) ანუ შამის თხულებაში, სადაც ბაჰა' ად-დინის ცნობა სიტყვა-სიტყვით, შეორდება, წერია მონასტრები (ანუ შამა, 1871:203).

იყვნენ გაეცათ ქალაქი სალამ ად-დინისათვის. ლათინთა ხელმძღვანელობამ, რომელმაც იცოდა მელქიტთა განწყობილების შესახებ, იჩქარა, რომ სალამ ად-დინისათვის იერუსალიმი ჩაებარებინა. ჩბრანდი აღნიშნავს, რომ 1188 წლისათვის აუღიანთა სულტანმა მის მიერ დაპყრობილი პალესტინის ყველა ეკლესია გადასცა მართლმადიდებლებს (*Brand, 1962: 168, 170, 172*).

ქართული სამონასტრო თემის მონაწილეობა მელქიტთა ინტრიგებში უცნობია. ჩვენ ვიცით, რომ ქართველები იერუსალიმში არ იყვნენ დამოკიდებულნი ლათინთა იერარქიაზე (*Πονος, 1903: 260*) და ისინი ინარჩუნებდნენ თავიანთ სალოცავებს, ფლობდნენ ჯვრის მონასტერს იერუსალიმის გარეუბანში. ქართველები სარგებლობდნენ ჯვაროსანთა კეთილგანწყობითა და პატრიარქებით (ე.პ. ფრეჯოლი, 1976: 255-59). მართალია, 1177-78 წ. იერუსალიმის მეფე ბალდუინმა ჯვრის მონასტერს ჩამოართვა ზვრები და, საერთოდ, შეაფიქროვა ის (ე.პ. ფრეჯოლი 1962: 56-57), მაგრამ ქართველებს არც ამ დროისათვის დაუკარგავთ წმინდა მიწაზე თავიანთი საგანგებო. ყოველ შემთხვევაში, 1187 წ., ლათინთა ბატონობის დროს, ჯვრის მონასტერი ჯერ კიდევ მათ ხელში იყო (*Peradze, 1937: 186*).

ვითარება ქართველებისთვის, ისევე როგორც ყველა ქრისტიანისთვის იერუსალიმში შეიცვალა 1187 წელს, სალამ ად-დინის მიერ ქალაქის აღებისთანავე. იერუსალიმსა და, საერთოდ, პალესტინაში ყველა ეკლესია-მონასტრის გადანაწილება (ლათინთაგან მართლმადიდებელთა ხელში), ანდა მათზე უფლებების აღდგენა-დამტკიცება მოხდა აუღიანთა სულტანის ნებართვით. საყურადღებოა, რომ 1188 წ. ქართველებს არ დაუბრუნებიათ თავიანთი ტაძრები თუ სხვა სამონასტრო ქონება (წინააღმდეგ შემთხვევაში, 1192 წ. ელჩობა არ მოეწყობოდა). ეს, შესაძლოა, განაპირობა მათმა სიმპათიებმა ლათინთა მიმართ,¹² ანდა ბერძნული ეკლესიის ანტიქართულმა ლინისძებებმა. ამის გამო, 1192 წ. თამარი შეეცადა თავის უფლებებში აღედგინა ქართული სამონასტრო თემი იერუსალიმში.

ქართველთა ელჩი მამინ ეახლა სალამ ად-დინს რამლასში, როცა მიმდინარეობდა საზავო მოლაპარაკებები სულტანსა და მესამე ჯვაროსნული ლაშქრობის ერთ-ერთ ხელმძღვანელთან — რიჩარდ I-თან (ლომგულთან). საზავო შეთანხმებას, რომლის ძალითაც იერუსალიმი დარჩა სალამ ად-დინს, ხოლო ჯვაროსნებმა პალესტინაში შეინარჩუნეს ვიწრო სანაპირო ზოლი იაფადან ტიროსამდე, ხელი მოაწერეს 2.IX (*Runciman, III, 1954: 73*) და, ჩანს, საქართველოს წარმომადგენელი ამ ამბის მოწმე გახდა. ბაბა' ად-დინ იბნ შადდადი და სხვა არაბი ავტორები არ იღწევიან, თუ რა პასუხი გასცეს ქართველ ელჩს,¹³ მაგრამ, მოგვიანებით,

¹² ქართველი მართლმადიდებლები, ვფიქრობთ, არ იქნებოდნენ დანტერქსებულნი ლათინთა ბატონობის დამშობით იერუსალიმში, რაც ავტორმატორად მოასწავებდა მათი მეტოქე ბერძნული ეკლესიის გაელენის ზრდას.

¹³ ს.კაკაბაძე ფიქრობდა, რომ ეს ელჩი იყო შოთა რუსთაველი. მისი აზრით (რაც ჩვენთვის მიუღებელია), „რუსთაველი“ არაბი ავტორის მიერ გააზრებულ იქნა როგორც რასულ, რაც არაბულად ნიშნავს ელჩს (კაკაბაძე, 1966: 179; იხ. ავტორივე მენაძე, 1980: 339).

თამარის ისტორიკოსები მოგვითხრობენ მეფის ავტორ საამშენებლო საქმიანობაზე იერუსალიმში და იმ შეწირულობებზე, რომელთაც ის იქაურ ეკლესია-მონასტრებს უგზავნიდა (მე, II, 1959:91,141). ქართველ პილოგრამებს შეეძლოთ დაუბრკოლებლად მოეხილათ წმინდა ადგილები. ყოველ შემთხვევაში ად-დავ-დარ აზ-ზაპირი 603 წ. 15 მუპარამს / 23.III. 1206 წ. იერუსალიმისა და, ვერძოდ კი აღდგომის ეკლესიის მოსახილავად ჩასულთა შორის ასახელებს პილოგრამებს საქართველოდანაც (წინ აღ-ჯურჯან)¹⁴ (Hein, 1968:186). ყოველივე ეს საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ 1192 წ. დიპლომატიური მისია არ იყო უშედეგო.¹⁵ ქართულ სამონასტრო თემს საშუალება მიეცა განეახლებინა თავისი მოღვაწეობა პალესტინასა და იერუსალიმში, რაც განსაკუთრებით ფართოდ გაიშალა ხლათის აიუბიანებთან 1210 წ. 30-წლიანი ზავის დადების შემდეგ.

1203 წელი. აიუბიანთა ელჩობა საქართველოში

1192 წ. შემდეგ, ზეღაბლა აიუბიანთა სახელმწიფოსა და საქართველოს სამეფოს ურთიერთობათა შესახებ მსჯელობა შესაძლებელია მხოლოდ 1203 წ. ამ ხნის მანძილზე აღესრულა სულტანი სალამ ად-დინი (1193 წ.) და ხანგრძლივი დაპირისპირება აიუბიანთა საგვარეულოს წარმომადგენელთა შორის დასრულდა აღ-ადილის გამარჯვებით (1200 წ.).

იმ ალ-ფურათი მოგვითხრობს, რომ 599 წ. რაჯაბში / 16.III-14.IV.1203 წ. სულტანმა აღ-ადილმა ქართველებთან თავისი ელჩი ყადი მუჰი ად-დინ 'ასრუნი წარგზავნა. ელჩი 17 რაჯაბს, ე.ი. 1 აპრილს უკვე ჰამას (ცენტრალურ სირიაში) გამგებელთან აღ-მალიქ აღ-მანსურთან იყო. შემდეგ კი ის საქართველოში გაემგზავრა (იმ ალ-ფურათი: 249).

¹⁴ ქუჩანი ჩვეულებრივ კასბის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მხარეა, მაგრამ არაბულ წყაროებში ზოგჯერ ის აღნიშნავს ქართლს, საქართველოს, ქართველებს (ჯაფარიძე, 1993a:126-128).

¹⁵ პოპადოპოლო-კრამეუსი მიითითებდა, რომ 1187 წ. სალადინმა ქართველებს გადასცა წმ. ნიკოლოზის მონასტერი, რომელიც არის წმინდა ნიკოლოზის მონასტერი, ანდა მისი მეტოქე მონასტერი უფლის საფლავთან, პატრიარქების რეზიდენციასთან იერუსალიმში (Peradze, 1937: 186,221,228), მაგრამ ამ ინფორმაციის წყარო უცნობია. მაქიმ სიმსკი, რომელმაც შეადგინა იერუსალიმის პატრიარქთა ისტორია მე-9 შთოდლი კრებდან 1810 წლამდე, აღნიშნავდა, რომ სალამ ად-დინმა ქართველებს, ვითომდაც თავის მოკავშირეებს ლათინთა წინააღმდეგ ბრძოლაში, 1187-1190 წწ. გადასცა რამდენიმე სავანე: წმ. გიორგის, წმ.თეოდოს, იოანე ღვთისმეტყველის, იაკობ მოციქულის, წმ. ნიკოლოზისა და სხვ. მონასტრები (Максим Сидский, 1904:28). ასეთი კავშირი აიუბიანთა სულტანსა და ქართველებს შორის არ არსებობდა და ამ საეკლესიო ინფორმაციის წყარო არ იტყუნება. მართალია, ლეჩეულავა გვფერადის მიხედვით იმომწმებს ვით უცნობ პილიგრამსა, რომელიც თითქოსდა 1187-1190 წწ. მოგვითხრობს სალამ ად-დინის მიერ ქართველებისთვის წმ. ნიკოლოზის, იოანე ღვთისმეტყველისა და იაკობის მონასტრის გადაცემას (ჯეჯელავა, 1991:274), მაგრამ გვფერადეს ეს პილიგრამი არა ჰყავს დასაბუთებული.

სამწუხაროდ, იმ ალ-ფერათი არ ეხება მუჰი ად-დინ *ასრუნის მისიის მიზეზებსა და შედეგებს. მაგრამ ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ ალ-ადილის დესპანი საქართველოში ჩავიდა იმ დროს, როცა ჩრდილოეთ სომხეთში დიდი წარმატებებისა და ბასიანში რუქ ად-დინზე გამარჯვების შემდეგ საქართველოს პოლიტიკური და სამხედრო პრესტიჟი კიდევ უფრო გაიზარდა. გაჩნდა იმის რეალური შესაძლებლობა, რომ საქართველოს სამხედრო ძალებს დაეღაშრათ არეზის მარჯვენა ნაპირი — შაჰ-არმენთა სამფლობელოები. თავის მხრივ აიუბიანები, რომლებმაც დიდ წარმატებებს მიაღწიეს ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, იმედოვნებდნენ ხელთ ჩაეგდოთ ვანის ტბის რეგიონი. ახლო მომავალში საქართველოსა და აიუბიანთა სასულტნოს დაპირისპირების კონტურები ამჟამად იკვეთებოდა და ალ-ადილის, შესაძლოა, სურდა გაერკვია თამარის უახლოესი საგარეო-პოლიტიკური გეგმები. ყოველ შემთხვევაში, აიუბიანთა ეს ელჩობა მოწოდებს, რომ აიუბიანთა სახელმწიფოსა და საქართველოს შორის დიპლომატიური ურთიერთობები არ იყო ცალმხრივი და ასეთი კონტაქტებით თანაბრად იყო დაინტერესებული როგორც თამარის, ისე აიუბიანთა სულტნის კარი.

3. სԱქართველო და რუმის სასულტნო: ბასიანის ბრძოლა

1202 წლის ზაფხულში რუმის სასულტნოსა და საქართველოს სამეფოს შორის მოხდა პირველი სამხედრო კონფლიქტი. სულტანმა რუქ ად-დინ სულაიმან-შაჰმა დაიწყო ლაშქრობა საქართველოს წინააღმდეგ. ბრძოლაში, რომელიც 27 ივლისს ბასიანის მხარეში გაიმართა და რომელიც თანამედროვე გამოკვლევებში ბასიანის ბრძოლის სახელით არის ცნობილი,¹⁶ ქართველთა შეიარაღებულმა ძალებმა გაიმარჯვეს. ბასიანის ბრძოლის შესახებ ბევრი რამაა დაწერილი, მაგრამ მასთან დაკავშირებული არაერთი საკითხი შესწავლასა და დაზუსტებას მოითხოვს. ეს ეხება რუქ ად-დინის ლაშქრობის მიზეზებს, მისი ლაშქრის შემადგენლობას, ბრძოლის კონკრეტულ ადგილს და ამ ბრძოლის შედეგებს.

¹⁶ ბასიანის ბრძოლის ზემოთკანალი თარიღი, რომელიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში დასაბუთა ვ.ალასანიამ, ეწარება ოსმალთა ისტორიკოსის აჰმედ ბლუტფულლამ მუნეჯიმ-ბაშის (გარდ. 1702 წ.) ცნობას. მუნეჯიმ-ბაშის ასახელებს ბაქრის 598 წ. ზე-კა'დას თვის დასაწყისს, რაც შეესაბამება მორაკეთს 1202 წ. 23 ივლისიდან 1 აგვისტოს ჩათვლით. იოანე ბატონიშვილის ცნობით ბრძოლა მოხდა შაბათს, რაც 27 ივლისზე მოდის (ალასანია, 1975:ამ9-92). მუნეჯიმ-ბაშის იბნიშული ცნობა დამოწმებულია 1202 წ. ბასიანის ბრძოლის თარიღად მიღებული აქვთ თურქ მეცნიერებს: მდ.კირხიოღლუსა და ო. თურანს (*Kirziöglu*, 1953:413; *Turan*, 1971:259. იხ. მუნგელია, 1974:196. მუნგელია, 1979:331). მუნეჯიმ-ბაშზე ადრე ბასიანის ბრძოლის იგივე თარიღს (598 წ. ზე-კა'დას დასაწყისი) იძლევა XVI ს. სპარსელი ისტორიკოსი ლაფფარი, 1964:114). რომლის ეს ცნობაც დღემდე არ ყოფილა გათვალისწინებული ქართველ მეცნიერთა მიერ.

ბასიანის ბრძოლის მიზეზები. რუქ ად-დინის ლაშქრობის მიზეზების შესახებ მრავალი მოსაზრება (ი. ცინცაძე, მ. ლორთქიფანიძე, ნ. შენგელია, ჯ. სტეფანაძე, ა. აბდლაძე, ო. თურანი, ფ. სუმერი) არის გამოთქმული. მათ განხილვას აქ არ შევედგებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ მკვლევართა უმრავლესობას ერთი რამ აქვთ საერთო - თვალსაზრისი იმის თაობაზე, რომ რუქ ად-დინის ლაშქრობა განაპირობა სულტუნთა სულტნისათვის მიუღებელმა საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურმა კურსმა. საკითხის ამგვარი დასმა ზოგადად მართებულად მიგვაჩნია, მაგრამ ამვე დროს, ვფიქრობთ, არსებობდა უფრო კონკრეტული მიზეზებიც, რომლებმაც უბიძგეს რუქ ად-დინს ელაშქრა საქართველოს წინააღმდეგ.

რუმის სულტნის ლაშქრობა არ შეიძლება იზოლირებულად იქნას განხილული. ის თუ ნაწილი იმ სამხედრო კამპანიისა, რომლის პირველ რგოლსაც წარმოადგენდა არზრუმის ანექსია.

ზემოთ აღინიშნა, რომ XII ს. უკანასკნელ მეოთხედში მცირე აზიის სელჩუკებმა ვერ შეძლეს ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში სერიოზული კონკრეტული გაეწიათ აიუბიანებისათვის, რომლებმაც მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი დიარ-მუდარსა და დიარ-ბაქრში. XII ს. 80—90-იან წლებში გაჩნდა პირველი საშინოოება იმისა, რომ აიუბიანები დაიპყრობდნენ ხლათს და, საერთოდ, შამ-არმენთა სახელმწიფოს, რაც მათ უჭნინდა კიდევ ერთ მნიშვნელოვან პლაცდარს რუმის სასულტნოს დასალაშქრად. ერთადერთი რეგიონი, სადაც სულჩუკებს ვერ კიდევ შეიძლება ჰქონოდათ წარმატების იმედი, იყო ანატოლიის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე არზინჯან-არზრუმის სექტორი. მაგრამ აიუბიანთა სიახლოვემ დიარ-ბაქრში და 1191 წ. მათმა ინტერვენციამ ვანის ტბის რეგიონში აიძულა სალთუკიანები ლოიალურნი ყოფილიყვნენ სალამ ად-დინისადმი და 1192 წ. ეცნოთ მისი უზენაესობა. გარდა ამისა, 1192/93 წ. ქართველები პირველად გამოჩნდნენ არზრუმის კედლებთან. 1195 წ. მათ განაპირობეს ახალი რეიდი კარიის მხარეში. ქართველთა ასეთი აქტივობა ეპყს ალბერედა სულტანს, რომ ისინი მომავალშიც გააგრძელებდნენ შეტევას არზრუმის მიმართულებით. ამრიგად, რუქ ად-დინის წინაშე იკვეთებოდა უსიამოვნო პერსპექტივა აიუბიანთა ანდა ქართველთა მიერ არზრუმის საამიროს ანექსიისა. ამ პირობებში, ვფიქრობთ, სულტანს გაუჩნდა სალთუკიანთა საამიროს დაპყრობის გეგმა. მართალია, ეს საამირო უშუალოდ არ ესაზღვრებოდა რუმის სასულტნოს, მაგრამ არზრუმზე იერიში ადვილად შეიძლებოდა არზინჯანის საამიროს გავლით. არზინჯანის ამირა ფაზრ ად-დინ ბაქრამ-შაჰი კი ლოიალურად იყო განწყობილი სულჩუკებისადმი.

რუქ ად-დინის სწრაფვას გამატონებულოყო არზრუმში, განაპირობებდა სამხედრო-სტრატეგიულ და ეკონომიკური ფაქტორები. არზრუმის დაპყრობა და აქ პლაცდარმის შექმნა მას საშუალებას მისცემდა დაეცვა ანატოლია ჩრდილოეთიდან ქართველთა შეტევის შემთხვევაში, კონკრეტული გაეწია აიუბიანებისათვის ვანის ტბის რეგიონში და აქტიურად ემბროლა თავისი გავლენის გასავრცელებლად როგორც ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ისე ჩრდილოეთ სომ-

ხეთში, სადაც ელდიფეზიანები და შამ-არმენები ველარ უწევდნენ წინააღმდეგობას საქართველოს. არზრუმის დაკავება ნიშნავდა თავრიზ-ტრაპიზონის დიდ საეპარქო მავისტრალზე გასვლას და მისი მნიშვნელოვანი ნაწილის კონტროლს. მისაღები ჩანს კ.კაენის ვარაუდი, რომ რუქნ ად-დინს სურდა „ამასუნში მიეზოდა ის ქარაენები, რომლებიც ადრე ტრაპიზონში იცლებოდან“ (Cahen, 1968:117). ამ შემთხვევაში შეიცვლებოდა საეპარქო გზის მიმართულება, არზრუმ-ბაიბურთ-ტრაპიზონის ნაცვლად არზრუმ-არზინფანის გავლით სამსუნისაკენ, რომელიც XII ს. 90-იანი წლების შუა ხანებში ხელთ იგდეს სელჩუკებმა (Savvides, 1981:66). ეს დიდ გეოგრაფიკურ სარგებლობას უქადდა რუმის სასულტნოს.

საქართველოს სამხედრო წარმატებები XII-XIII სს მიჯნაზე (იმიერტაოში, ვანანდში) აიძულებდა რუქნ ად-დინს დაეჩქარებინა თავისი გეგმის განხორციელება. თამარის პირველი ისტორიკოსს ყარსის აღება მიაჩნია მნიშვნელოვან ამბად, "რომლიხათვხვა დიდი წყება შეეკმნა თურქთა" ... "წარემართებოდა ხამეფო თამარისი და შეემატებოდა დღითი-დღე. შიში და ზარი იყო შეფიხა ყოველთა ხულტანთა ზედა". სწორედ ამის შემდეგ აღნიშნავს ქართველი მემატანე, რომ "ესე ესმა მადალხა ხულტანხა ხელრუქიანხა, ხახელით რუქნადინხ", რომელმაც დაიწყო საქართველოზე სალაშქროდ სამზადისი (ქც, II, 1959:92-3).

ქართველების მიერ ყარსის აღებასა და რუქნ ად-დინის ლაშქრობას შორის კავშირს ბევრი მკვლევარი აღნიშნავს, მაგრამ, უკანასკნელ ხანებში, როცა თანდათან დაზუსტდა ბასიანის ბრძოლის თარიღი, ასეთი კავშირი საეჭვოდ მიიჩნეის და უარყოფილიც კი იქნა (ბილაგაძე, 1966:118; აბდალაძე, 1972:136; ალახანია, 1975ა:89). ამგვარ სკეპტიციზმს თავისი საფუძველი აქვს. როგორც ითქვა, ყარსის აღებას ბასიანის ბრძოლის წინ იხსენიებს თამარის პირველი ისტორიკოსი. სხვა ავტორთა ცნობებით კი ეს ამბავი მოხდა 1206-1207 წწ. ამ განხილვებულ ცნობათა შეთავსება შესაძლებელია იმ შემთხვევაში, თუ დაფუძვებით, რომ საქმე ეხება ყარსის კამპანიის განხილვებულ ეტაპებს. ჩვენი აზრით, ბასიანის ბრძოლის წინ ქართველებმა დაიკავეს ყარსი, ჭალაქის დიდი ნაწილი მისი ციტადელის გარეშე და მთლიანად ვანანდ-ეჩრორი, სადაც მოხდა შამ-არმენთა ხელისუფლების ლიკვიდაცია. ვანანდ-ეჩრორის საკომუნეკაციო ხაზების დაკავება საშუალებას აძლევდა საქართველოს სამხედრო ძალებს დაუბრკოლებლად შეჭრილიყვნენ ბასიანში და მუქარა შეეკმნათ არზრუმისათვის. ასეთივე მუქარა შეიძლებოდა შექმნილიყო იმიერტაოდანაც, საქართველოს ყელის, იგივე გურჯი-ბოლახის გავლით. მაგრამ ამ მიმართულებით მეტ-ნაკლებად მრავალრიცხოვანი ლაშქრის მოძრაობისთვის დაუბრკოლებას ქმნიდა მაღალმთიანი რაიონები და უღელტეხილები (Funnuyev, 1892:20), რომელთა ჩაკეტვა არ წარმოადგენდა დიდ სირთულეს.

შესაძლებელია შორეული ანალოგია იყოს, მაგრამ მაინც უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ 1877 წ. რუსეთის არმიის მიერ ყარსის აღებამ მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა ოსმალეთის იმპერიის მმართველ წარმომადგენლებზე. ყარსიდან გზა იხსნებოდა

არზრუმზე. არზრუმი კი ითვლებოდა „თურქეთის გასაღებად“ (Томачкевич, 1907:137-38). არზრუმის ეს დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა აღნიშნულია წინარე ეპოქებშიც. ამდენად, გასაგები ხდება ის გარემოება, რომ რუმის სასულტნოს გამგებელმა მალატის აღების (1201 წ.) შემდეგ თავისი სამხედრო ძალები დაძრა არა რომელიმე თავისი ძმის, ანდა თუნდაც კილიკიის სომხეთის წინააღმდეგ, არამედ არზრუმზე. არზრუმის ანექსია და მისი შენარჩუნება, ყარსიდან ქართველთა უკუგდება და მისი ხელში ჩაგდება იყო ის ფაქტორები, რომლებიც, ჩვენი აზრით, ამოძრავებდა რუქს ად-დინ სულაიმან-შაჰის სამხედრო კამპანიას 1202 წელს.

რუქს ად-დინის ლაშქრის შემადგენლობა და რაოდენობა. რუქს ად-დინის სამხედრო გეგმის განხორციელებისათვის საჭირო იყო სერიოზული მომზადება და მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალები. თამარის მეორე ისტორიკოსის ცნობებით სულტანმა "განახუნა ბაბა-მამურნი ხაუნჯენი და გამოყარნა ოქრო აურა-ცხელნი, და წარგზავნიდა ოქროთა შეკრებისათჳს მკედრობისა, და ამცნებდა, რათა ორსა კეცსა მისცემდნენ გაჩენილისასა, და წარავლინა ყოველთა საზღვართა თჳსთა, და იწყო მესოპოტამიას და კალონერთ, გალატიას, დანგრას, ანკურიას, ისავრიას, კაბადუკიას, დიდსა სომხითს, ბითუნიას და საზღვართა ფებლადონისათა, და არა დაუტკვა თუნიერ დედაკაცისა სოფელთა შინა მათთა, არამედ ყოველნი აამკედრნა. ხოლო თუთ ამოიხწრაფა და მიიწია უჯად სახელდებულთა მათ თურქთა თანა, რომელ არიან მკნე ბრძოლასა შინა და არიან სიმრავლითა ვითარცა მკალნი, გინა ჯინჭუელნი. ამათ მისცნა ოქრო მრავალნი, და კუალად ნიჭნი დიდნი ესეოდენ, ვიდრე ასი ათასი მკედარი შეკაზმული გამოიყვანა მათგან. და კუალად მიიერთნა, თუნიერ ნებისა მათისა, შიშით, ეზინკელნი, ხალფერდელნი და კარნუ-ქალაქელნი"(ქც, II, 1959:132-33).

ლაშა გიორგის - დროინდელი მემკვიდრე წერს, რომ რუქს ად-დინს "თანა-ჰყვა ლაშქარნი დიშუშკით და ალაბით ამოდმა", ხოლო ქართველებს დაუტყვევებით "სულტანნი და ამირანი... ერზინკიელი, შამელი და ბივრიტელი" (ქც, I, 1955:368). ნაწილი იმ ადგილებისა, რომელთაც ჩამოთვლის თამარის მეორე ისტორიკოსი: „კალონერო, გალატია, დანგრა, ანკურია, ისავრია, კაბადუკია, ბითუნია და ფებლადონი“, სადაც რუქს ად-დინმა შეყარა თავისი ლაშქარი, მცირე აზიასია. მათგან XII-XIII სს მიჯნაზე სელჩუკთა ხელში იყო „კაბადუკია“ resp. კაბადოკია, გალატია და „ანკურია“ resp. ანკარა. პირველი ორი სახელწოდებებია ბიზანტიური თემებისა, რომლებიც იმ დროს უკვე აღარ არსებობდა. უფრო ადრეც, როგორც უჩვენა უ.რამსეიმ, მათი საზღვრები არ იყო მყარი და ისინი მუდმივად იცვლებოდა (Ramsay, 1890:252). XII-XIII სს. მიჯნაზე ყოფილი კაბადოკიის მთავარი ქალაქი ჰერაკლია კუბისტრა, თურქ. ერეგლი (Savvides,

1981:137, შვ. 1) ვერ კიდევ ყოლი-არსლანის ძმას სანჯარ-შაჰს ებერა, ¹⁷ მაგრამ კაპადოკიის სხვა მნიშვნელოვანი ქალაქი არხელისი ან აკ-სარაი, რომელსაც კაპადოკიის ფარგლებში ასახელებს უ. რამსეი (*Ramsay, 1890:284*), უკვე რუკენ ად-დინის ხელშია. ანკრია *resp.* ანკარა, ერთ დროს ყოფილი გალატიის პროვინციის მთავარი ქალაქი და მთლიანად გალატია ყოლი-არსლანის ვაჟს მუჰი ად-დინს მას'უდ-შაჰს ეკუთვნოდა და მისი სამფლობელო რუკენ ად-დინმა მხოლოდ 1204 წ. დაიპყრო (იხ. ალ-ასაბი, *XII:195-96*). სანჯარ-შაჰი და მუჰი ად-დინ მას'უდ-შაჰი პირადად ლაშქრობაში არ მონაწილეობდნენ. მათ, ალბათ, მხოლოდ ჯარები გაუგზავნეს სულტანს. სამაგიეროდ, რუკენ ად-დინს თან ახლდა ძმა — ალბისთანის მფლობელი მუღის ად-დინ ტულრილ-შაჰი (იხ. შიში:34).

ისაჯრია კილიკიის დასავლეთით, ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა. ის სელჩუკებმა 1221-22 წ. წაართვეს სომხებს (*Pitcher, 1972:28*). იგივე ითქმის კალონეროზე, ისაჯრიის საპორტო ქალაქზეც, რომელიც მოგვიანებით 'ალ-იჰაას ან ალ-ანიას ხაზელთ ხდება ცნობილი' ¹⁸ (*Taeschner, 1956:354; Cahen, 1968:124; Savvides, 1981:153-54*).

ღანგრა *resp.* განგრა (თურქ. შანკარი) — ყოფილი პაფლაღონიის თემის მთავარი ქალაქი (*Savvides, 1981:136*) მდ. პალისის მარცხენა შენაკადზე, XII ს. 40-იანი წლებიდან სელჩუკებს ებერათ (*Pitcher, 1972:27*), მაგრამ დიდი ნაწილი პაფლაღონიისა (სეფლაღონი) შავი ზღვის სამხრეთ-დასავლეთით და ბითონია მცირე აზიის უკიდურეს ჩრდილო - დასავლეთ ნაწილში — ბიზანტიელთა მფლობელობაში იყო და ისინი 1204 წ. ნიკეის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდნენ.

ამრიგად, XII-XIII სს. მიწაზე ბითონია, პაფლაღონია თუ ისაჯრია კალონერთი არ ემორჩილებოდა რუკენ ად-დინს, მაგრამ სულტანს ფულთით და მით უმეტეს ორმაგი გასამარჯულოთი შეეძლო დაეჭირავენა მათ საზღვრებზე (საზღვართა ფეხლაღონისათა) მომთაბარე თურქენები, მათ შორის უჭებიც, ანდა თვით ქრისტიანი სომხები და ბერძენები, რომელთა მოჭირავენ რაზმები გვხვდება ხოლმე მცირე აზიის სელჩუკთა ლაშქარში.

თამარის მეორე ისტორიკოსის ცნობით უჭები ყველაზე მრავალრიცხოვანნი არიან რუკენ ად-დინის ჯარში. გარკვეულია, რომ თურქუქი ნიშნავს სასაზღვრო საგულშაგო ადგილს. უჭის ტერიტორიის ცნებაში შედიოდა არამარტო საზაფხულო და საზამთრო ადგილები, სადაც ბინადრობდნენ მომთაბარე ოღუზები (თურქმენები), არამედ ის სოფლებიცა და ქალაქებიც, რომლებიც მათ ბიზანტიელებს წაართვეს მცირე აზიაში (ალ-ასაბია, *1973:208:10; ვ. გაზაშვილი, 1973ა:95; Гусейнов, 1978:223*). რუკესინოვი იძლევა უჭების ვრცელ დახასიათებას. მათი

¹⁷ ყოველ შემთხვევაში არ ჩანს, რომ რუკენ ად-დინმა ის 1194-1201 წლებში დაიპყრო.

¹⁸ კალონეროს ვერ გავაიგივებთ კოლონიასთან, როგორც ამას ფიქრობდა ალ-გამყრელიძე (გამყრელიძე, 1982ა:263, შვ. 1).

გაჩენა მცირე აზიაში დაიწყო XI ს. II ნახევრიდან, როგორც სამხედრო ძალამ, რომელიც მიმართული იყო ბიზანტიის წინააღმდეგ, თავდაპირველად, უკუბის — სასაზღვრო საგუშაგოების ზონა გადიოდა არზრუმ-მალატია-თარსის გასწვრივ, შემდეგში კი, სულტუტა წარმატებებთან ერთად, მან გადაინაცვლა ანატოლიის დასავლეთ საზღვრებთან ესკიშეირ-ანტალიის ხაზზე (Гусейнов, 1978:226-27).¹⁹ რუსეთისთვის თვლის, რომ ბრძოლებში უკუბის ფენქციები იყო დამხმარე: დაზვერვა, ხანმოკლე რეიდები, თავდასხმები, ძარცვა და გაქცეული მტრის დევნა. თუ ბრძოლაში ჩაებმებოდნენ, ისინი ცდილობდნენ თავი აერიდებინათ ფრონტალური შეტევისათვის, რადგანაც სათანადო გამოცდილება და შეუპოვრობა არა ჰქონდათ (Гусейнов, 1978:227), მაგრამ ამ დახასიათების საწინააღმდეგოდ ქართული წყარო წერს, რომ უკუბი იყვნენ "მკვებ ბრძოლაზე შინა" (ცე, II, 1959:132).

რუქ ად-დინს მოკავშირედ ჰყავდა, აგრეთვე, არზინჯანის ამირა ფაზრ ად-დინ ბაჰრამ-შაჰი (იხმ მიხი:34). ბაჰრამ-შაჰი წარმოადგენელია მანგუჯაქიანთა საგვარეულოსი, რომლის ფუძემდებლადაც ითვლება მანასკერტის ბრძოლის მონაწილე თურქმენი ამირა მანგუჯაქი. თავდაპირველად მანგუჯაქიანები ფლობდნენ არზინჯანს, დივრიგს, ჭემაშს და სხვა ციხეებს. მანგუჯაქის შემკვიდრემ ისაყმა საამირო თავის ორ ვაჟს გაუყო და წარმოიქმნა მანგუჯაქიანთა ორი შტო — დივრიგსა და არზინჯანში. ბაჰრამ-შაჰი, რომელიც დაახლოებით 1166 წ. გახდა ამირა, უჩვეულოდ დიდხანს — 1225 წლამდე იქნა ტახტზე. ის და მისი წინამორბედები არ აწარმოებდნენ აქტიურ საგარეო პოლიტიკას, არ მონაწილეობდნენ სალთუქიანთა და შაჰ-არშენთა მსგავსად ჩრდილოეთ სომხეთისათვის ბრძოლებში და ვლ.გორდლევსკის შენიშვნით „судьба Мангуджакидов прошла бесследно“ (Гордлевский, 1941:32). მთელი თავისი 60-წლიანი მმართველობა, როგორც წერს კ.კენი, ბაჰრამ-შაჰმა შეაღია იმას, რომ შეენარჩუნებინა კარგი ურთიერთობები სულტუტებთან, რომლებიც ელოდებოდნენ მის სიკვდილს, რათა ბოლო მოეღოთ მანგუჯაქიანთა ამ შტოს არსებობისათვის (Cahen, 1968:109; Cahen, 1990:1016). მან ცოლად შეირთო სულტან ყილიმ-არსლანის ასული (რუქ ად-დინის და) და მოგვიანებით, თავისი ჭალიშვილი მიათხოვა სულტან ჭი-ჭუს I-ს (1211—1219) (Чайкин, 1935:39; Гордлевский, 1941:31).²⁰ 1202 წლამდე ჭენთეის უცნობია საქართველოს ან მისი რაიმე კონფლიქტი და თვალსა-

¹⁹ რუსეთისთვის თვლის, რომ უკუბის ნაწილი დარჩა საქართველოს წინააღმდეგ რუმის სასულტნოს აღმოსავლეთით, მაგრამ კონკრეტულად ხელ, ის არ შეუთითებს. ამავე დროს ვაუგუბარია მკვლევარის განცხადება, თითქოსდა საქართველო „Пыталась поживиться за счет сельджуков Малой Азии“ (Гусейнов, 1978:227).

²⁰ სპარსული ლიტერატურის ისტორიაში, კამაიკინის შენიშვნით, ბაჰრამ-შაჰი ცნობილია იმით, რომ ის იყო მფარველი ნიზამისა, რომელმაც ამირას შეუძღვნა ერთი თავისი პოემა „მეზხენე ოლქხარ“ (Чайкин, 1935:39).

ზრისი იმის თაობაზე, რომ ბაქრამ-შაჰი იყო საქართველოს ვასალი და უმადნაფიცი უკვე XII ს. ბოლო ათწლეულში (ინგობთევა, 1954:532), გადასინჯვას საჭიროებს. არზინჯანის ამირა იძულებული იყო მონაწილეობა მიეღო არზრუმისა და საქართველოს წინააღმდეგ რუქნ ად-დინის კამპანიაში. სხვა შემთხვევაში მას ისეთივე ბედი ელოდა, როგორც წილად ზედა არზრუმის უკანასკნელ სალთუკიან გამგებელს.

ლშა გიორგის-დროინდელი მემატჩანის ცნობით მცირე აზიის სულჯუთა სულტანს "თანაჰყვა ღამქარნი დიმუშკით და აღაბით ამოდმა" (იგ, I, 1955:368). ეს ცნობა შეიძლება მხოლოდ ნაწილობრივ იყოს მისაღები. საქმე ისაა, რომ 1201 წ., როცა რუქნ ად-დინმა ზალატია აიღო, მისი გამგებელი კაისარ-შაჰი გაიქცა თავის სიმამართან, აიუბიანთა სულტანთან ალ-ადილთან, რომელიც 1201 წ. 1 ოქტომბერს დაეუფლა ქდამასკოს (Humphreys, 1977:121) და დაბმარება სთხოვა მას ძმის წინააღმდეგ. ალ-ადილმა სიძეს უბოძა ჭარუკა (იგ ალ-ახბი, XII:201; იგ ხალფუნი, V:356) და, ბუნებრივია, რომ იმავე დროს მის მეტოქეს დამასკოს სანახებიდან ჭარს არ მისცემდა. მაგრამ ამ დროს აიუბიანთა რიგებში არ იყო თანხმობა. სულტან ალ-აზიზის გარდაცვალების (1198 წ.) შემდეგ ალ-ადილს დასჭირდა დაეძლია წინააღმდეგობა თავისი ძმისშვილების ალ-მალიქ ალ-მუ'აზზამის და ალ-მალიქ ალ-აფდალისა, რომლებიც პრეტენზიას აცხადებდნენ ტახტზე. 1202 წ. ალ-მუ'აზზამმა და ალ-აფდალმა ცნეს ბიძის უზენაესობა. პირველმა შეინარჩუნა ქალაქი, მეორეს დაუმტკიცდა ქსემიასატა (სამოსატა), მაგრამ საღამ ად-დინის ვაყების დაპირისპირება ალ-ადილთან ფარულად თუ აშკარად ამის შემდეგაც გრძელდებოდა. ასეთ პირობებში რუმის სულტანი მათი ბუნებრივი მოკავშირე იყო. ამ გარემოებისა და ქართველი მემატჩანის ცნობის გათვალისწინებით შეიძლება გამოვთქვათ ფრთხილი ვარაუდი, რომ რუქნ ად-დინის ლაშქარში, შესაძლოა, იყო ჩრდილოეთ სირიის (აიუბიანთა) მცირე სამხედრო კონტინგენტი „ლაშქარნი... აღაბით“, მით უმეტეს, რომ ბასიანის ბრძოლაში დატყვევებულთა შორის იხსენიებიან „ამირანი... შამელნი“ (იგ, I, 1955:368).

რუმის სულტანმა თავისი ლაშქრის შეკრება „იწყო“ აგრეთვე მესოპოტამიაში. ცხადია, აქ მისი მოკავშირეები ვერ გახდებოდნენ აიუბიანები: ალ-ადილის ვაყები ალ-მალიქ ალ-ამრაფი და ალ-მალიქ ალ-აფადი, რომლებიც ფლობდნენ პარჩანსა და მაიაფარკისს. შესაძლოა, რომ სულტანს მავსილისა და სინჯარის ზენგიანთა და დიარ-ბაქრის ართუკიანთა იმედი ჰქონდა. ზენ არ მოგვეპოვება ცნობა იმის თაობაზე, თუ რა პოზიცია დაიკავეს ზენგიანებმა. საეარაუდოა, რომ ის უფრო უარყოფითი იწებოდა, ვინაიდან რუმის სულტანთან კავშირი, მისი მიზნების მიუხედავად, აიუბიანთა საწინააღმდეგო აქციად განიხილებოდა, მაგრამ რუქნ ად-დინმა ლაშქრობაში დაიყოლია ხარპუტის ართუკიანი გამგებელი 'იმად ად-დინ ბ. ნურ ად-დინ ბ. ყარა-არსლანი. მას შემდეგ, რაც სულტანმა აიღო ზალატია (1201 წ.), 'იმად ად-დინი ორ ცეცხლს შუა მოექცა. მის დამოუკიდებლობას

შეიძლება დამუჭრებოდნენ როგორც აიუბიანები, ისე სელზუკები. როგორც ჩანს, რუქ ად-დინმა დაამინა ხარბუტის (ქართ.ხალფერდი) ამირა, რომელსაც ამ დროს არ ჰქონდა პოლიტიკური ინტერესები ამიერკავკასიაში და ხალფერდელი "შიონთა თენიერ ნებია მათისა, შიშით"²¹ (ქვ. II, 1959:133).

რა იგულისხმება თამარის მეორე ისტორიკოსის „დიდ სომხითსა“ და ლაშა გიორგის-დროინდელი მემატრანის „ბიზრიტელში“?

ცნობილია, რომ ტრადიციულად დიდი სომხეთი მოიცავდა სომხებით დასახლებულ ტერიტორიებს მდ. ეფრატის აღმოსავლეთით. 387 წ., როცა რომის იმპერიამ და ირანმა გაიყვეს სომხეთი, იმპერიამ დაისაჯურა ეფრატის აღმოსავლეთით მდებარე არშატუნიანთა სამფლობელოები. აქ გამოიყოფოდა ორი რეგიონი: სამხრეთისა და ჩრდილოეთის. ჩრდილოეთის 11 გავარს, რომლის ცენტრიც იყო თეოდოსოპოლი/ კარინი, დაუკავშირდა „დიდი სომხეთის“ სახელწოდება. IX-X სს-ში დიდი სომხეთი ეწოდებოდა შირაკის, იგივე ანისის სამეფოს, რომლის ცენტრიც მონაცვლეობით იყო ერანგაგორასი, შირაკავანი, ყარსი და ბოლოს, ანისი. მონღოლთა გაბატონების შემდეგ, დიდი სომხეთის ვილაიეთი მოიცავდა საქართველოს სამეფოს (გურჯისტანის ვილაიეთი) ფარგლებს გარეთ მდებარე სომხეთის სამხრეთსა და დასავლეთ ტერიტორიებს ვანის ტბის რეგიონში და არზრუმის მხარეში (Юзбашян, 1971:12; Юзбашян, 1988:22,72, 75. 12; Бартольд, 1966:327; Петрушевский, 1960:98; Бабалян, 1969:120). ამ დროს დიდი სომხეთის პოლიტიკური ცენტრი იყო ზღათი, ანდა არზრუმი (Бартольд, 1966:327; Бабалян, 1969:121).

ამრიგად, „დიდი სომხითი“ / „დიდი სომხეთი“ ვრცელი ტერიტორიაა, მაგრამ აქედან უნდა გამოირიცხოს ანისი და, საერთოდ, შირაკი, რომელიც შეიერთა საქართველომ და აგრეთვე ყარსის სექტორი. გვიჩება რეგიონი ვანის ტბიდან არზრუმამდე. შესაძლოა, რუქ ად-დინი ცდილობდა დაეჭირავედინა ამ მხარეებში მომთაბარე თურქენები და ქურთები (თვით შაჰ-არშენის მონაწილეობა ბასიანის ბრძოლაში არ დასტურდება), მაგრამ უფრო მოსალოდნელია, რომ ამ შემთხვევაში „დიდი სომხითი“ ფარავს არზრუმის სამიროს (ისევე როგორც დანგრა — „საზღვართა დებლალონისთა“ და მესოპოტამია — ხალფერდს), რომლის შეიარაღებული ძალებიც სულტანმა გამოიყენა საქართველოზე ლაშქრობის დროს.

რაც შეეხება ბიზრიტელს, იგულისხმებოდა ბასიანის ბრძოლის განხილვის დროს სქოლიოში ფრთხილად შენიშნავდა: ბიზრიტელობურიდს? (ჯავახიშვილი, 1965:277, 78. 1). ბურიდები დამასკოს ათაბაგის, ზემოთ არაერთგზის ხსენებული ტულ-თეგინის საგვარეულოა, მაგრამ მან არსებობა შეწყვიტა 1154 წ. და ცხადია ბურიდთა მონაწილეობა ბასიანის ბრძოლაში გამორიცხულია. სხვა მკვლევარები ბიზრიტელის იდენტიფიკაციას, როგორც წესი, თავს არიდებენ. მხოლოდ ი. შიშ-

²¹ რომის სულტანის შარდაჭერთი მოგვიანებით სარგებლობდა ხარბუტის ამირას 'იზად ად-დინის ვაჟი — ნიჰამ ად-დინი (იბნ ალ-ასირი, XII:204).

მელაშვილმა აღნიშნა, რომ თუ ეს ზედწოდება თუ ქართლის ცხოვრებაში არაერთგზის მოხსენიებული „ბიერიტანი“-იდან არის მიღებული, მაშინ საყარაუდოა, რომ ბიერიტელის სახით იგულისხმება „დიდი სომხეთის“ რომელიმე პროვინციის მმართველი* (ვაიმშვილაშვილი, 1981:57). აღრუელი ქართული წყაროები (ლეონტი მროველი, ჭანაშვილი) მართლაც იცნობენ ამ სახელს (სუმბატ ბიერიტანი, ბიერიტანი ერისთავი ოძრახესი, პიტიახში ბიერიტანნი, ბიერიტანი უფლისწული)²² (ქც, I, 1955: ხამიძეული), მაგრამ სხვა გარემოებასა და ეპოქაში, რომელიც დასტოვებულია XII-XIII სს. მიწის ისტორიული რეალობისაგან. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ასახელებს ციხე ბირიტს შარვანში. მისი თხზულების ზოგიერთ ვარიანტში გვაქვს ბიერტი (დავით აღმ. იხვ., 1992: 197), რომელსაც იძლევა ვახუშტიც (ქც, IV, 1973:162), მაგრამ შარვანი შორს იყო რუქ ად-დინის ინტერესების სფეროდან. როგორც ჩანს, საძიებელია სხვა ორიენტირი. IX ს. ბოლო მეოთხედის მე-14 ნომოკანონის ქართულ თარგმანში ორგზისაა მოხსენიებული ბიერიტელი ეპისკოპოსი (დიდი ხჯულის კანონი, 1975:169,276) და კონტექსტით ბიერტი ამიერკავკასიის ფარგლებს გარეთ არის საგულებელი. კეკელიძე მიუთითებდა, რომ ლაშა გიორგის-დროინდელი მემბრანის „ბიერიტელი“ იგივე ბიერულია (იხვ. და აშშ.შაჩაძე., 1941:8) და ამავე აზრისაა ალ.გამყრელიძე (გამყრელიძე, 1982: 280). ბიერტი ბიერეთის შესატყვისად დაფიქსირებულია ბერძნულიდან ქართულად ნათარგმნ ერთ თხზულებაში (კუკულიძე, 1957:181). ამდენად, ამ ორი ტოპონიმის იდენტურობა თითქოსდა აშკარაა, მაგრამ ბიერეთი ბასიანის ბრძოლამდე არცთუ დიდი ხნით აღრუ, 1197 წ. შემოდგომაზე გერმანელმა ჭაროსნებმა აიღებინებს წაართვეს. საეკვია, რომ რუქ ად-დინს დაეტარებინა ბიერეთელი ჭაროსნები (თუმცა, მოგვიანებით, სელჩუკთა ლაშქარში ფრანკი მოჭარაგნებიც იყვნენ). და თუ ბიერტი რაიმე ფორმით დამახინჩებული ბაიბურთი (ბერძნ. პაიპერტარაბ.ბაბირთი) არ არის, ისრა გვჩვენებს ვივარაუდოთ, რომ რუქ ად-დინის სამსახურში ჩადგა ბიერეთიდან ჭაროსანთაგან დევნილ მუსლიმთა ერთი ნაწილი.²³

თამარის ისტორიკოსები რუქ ად-დინის ლაშქარს 400—800 ათასით საზღვრავენ²⁴ (ქც, II, 1959:92-3; 132) და ეს ციფრები გვხვდება თანამედროვე გამო-

²² კოუმანოვი ასე განმარტავს ამ სახელს: ბიერტი, ბიერტი-მაიკილი, ბაგრატიდი-ბიერტიანი-ბიერტიანი — ბაგრატიდთა ზღვსაზღვი (Toumanoff, 1963:542-საძიებელი).

²³ სხვები კი აიღებინებს ვახუშტს. ბიერეთის ციხისთავს უსამას სულტან ად-აფილის სამსახურში ვხვდებით, ვიდრე ის სულტანმა არ დააპატივბრა 1212 წ. (იბნ ალ-ასირი, XII,300).

²⁴ ბერძენი მკვლევარი აკ. სავიდიის შეფასებლად მიიზნევენ, რომ რუქ ად-დინის ლაშქარში 800 ათასი მეომარი ყოფილიყო. ის მიუთითებს იმ დემოგრაფიულ გამოკვლევებზე, რომელთა თანახმადაც მცირე აზის მოსახლეობა დაახლოებით 1200 წლისთვის იყო 5,9—6,3 მლნ. და არ აღემატებოდა 7 მლნ-ს (Savvides, 1981:86).

კვლევებშიც (ჯაჯახიანი, 1965:274; დინგაძე, 1971:11-2; *Лордкиვანიძე*, 1974:157; ხვიციანი, 1985a:142-43; ზაიშვილაშვილი, 1981:48). ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ქართული მემკვიდრეობის აზიურ-ბერძნულ-სლავურ სულტნის ლაშქრის რაოდენობას ასეთი დიდი სამხედრო ძალები იმდროინდელი მასშტაბის ადგილობრივი აღმოსავლეთის საომარ ოპერაციებში არ მონაწილეობდნენ. ამ უზარმაზარი მასის შეყვანა არზრუმისა და ბასიანის შედარებით შეზღუდულ დაბლობებში და, რაც მთავარია, ერთ ბრძოლაში მისი სასტიკი მარცხი და უკუქცევა, უბრალოდ, წარმოუდგენელია. აღმოსავლური წყაროები რუმის სასულტნოს სამხედრო ძალებს თვით უმნიშვნელოვანეს ბრძოლებშიც კი, საკმაოდ ზომიერად წარმოგიდგენენ. ასე, მაგალითად, 1230 წ. იასი-ჩიმენთან ხერაზმ-შაჰ ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომელსაც შეეძლო გადაეწყვიტა რუმის სასულტნოს ბედი, სულტან ტაი-ყუბადს 20 ათასი მეომარი ჰყავდა (იხ. ალ-ასიბი, XII:490). 1243 წ. ტოსე-დალთან კი, მონღოლთა წინააღმდეგ ასევე გადამწყვეტ ბრძოლაში, სულტან ტაი-ხუსრაუ II-ს ლაშქარი 70 ათას მეომარს ითვლიდა და ეს ციფრი სარწმუნოდ არის მიჩნეული (*Mycaes*, 1972:40; *შენგელია*, 1976a:303-4). საინტერესოა აღინიშნოს, რომ XIV ს. ავტორი აყსარაი ბასიანში რუქ ად-დინის ლაშქარს სულ 20 ათასი მეომრით საზღვრავს (*Kirzioğlu*, 1953:413-14; *Turan*, 1971:257; *შენგელია*, 1979:237), რაც, ვფიქრობთ, შორს არ უნდა იყოს კრეშმარიტებისაგან.²⁵ ეს ლაშქარი, რომელიც კოალიციური იყო, აერთიანებდა სხვადასხვა მუსლიმ გამგებელს, მცირე აზიის სელჩუკთა სამხედრო ძალებს და შედეგობდა როგორც რეგულარული, პროფესიული სამხედრო შენაერთებისაგან, ისე მომთაბარე და სხვა მოქარავენებისაგან. ის იყო მრისხანე ძალა, რომელსაც შეეძლო სერიოზული საფრთხე შეექმნა საქართველოსათვის.

არზრუმის აღება რუქ ად-დინის მიერ. იმ ალა-ასირი წერს, რომ რუქ ად-დინი არზრუმზე დაიძრა მას შემდეგ, რაც მან აიღო მაღატა 597 წ. რამადანში/5.VI-4.VII.1201 წ. (იხ. ალ-ასიბი, XII:169; იხ. ავრეთე: რამიფ ად-დინი, I/2, 1952:141; იხ. ხალდუნი, V:354), თამარის მეორე ისტორიკოსი კი იუწყება, რომ სულტანმა "მოიწია ქაღაქად ხევახტიად და იწყო მუნ განშზადებად ხაომართა მანქანათა" (ივ. II, 1959:133), რაც, ვფიქრობთ, უფრო შეეფერება სინამდვილეს. რუქ ად-დინი მაღატაიდან დაუყოვნებლივ კი არ დაიძრა არზრუმზე, არამედ ჭერ სივასში მივიდა და სათანადო მომზადების შემდეგ გაემართა სალოტუკანთა სატახტო ქალაქისაკენ. მან გააიარა არზინჩანის სამირო და არზრუმს მიადგა სამხრეთ-დასავლეთიდან, საიდანაც ქალაქი ყველაზე ნაკლებად

²⁵ სხვა თვალსაზრისი აქვს ნ. შენგელიას (*შენგელია*, 1979:237). სამხედრო ძალების სიძლიერეს განსაზღვრავდა არა იმდენად მრავალრიცხოვნობა, რამდენადაც შეიარაღება და პროფესიული მომზადება. უკრაღლებს შეეკცევთ იმ ფაქტს, რომ სალაჰ ად-დინის გრანდიოზულ სამხედრო ოპერაციებში მონაწილეობდნენ საკმაოდ მცირერიცხოვანი შენაერთები. 1187 წ. ჰატინთან ბრძოლაში მის ჰყავდა მხოლოდ 10 ათასი მხედარი.

იყო დაცული. ამირა მალიქ-შაჰი ჭალატიდან გამოვიდა და სულტანს დასაზავებლად ეახლა, მაგრამ რუქ ად-დინმა დააპატიმრა ის და არზრუმი თავის ძმას, აღბისთანის გამგებელს მულის ად-დინ ტულრილ-შაჰს გადასცა²⁶ (იხმ აღ-ახირი, XII:169). თამარის მეორე ისტორიკოსის ცნობით, სალთუკიანს თითქოსდა რალაც დახმარება გაუწვია სულტანისათვის, მაგრამ მან ეს არ დაუფასა და "ნაგვლად მსახურებისა მიუღო კარნუ-ქაღაჩი" (იხ, II, 1959: 133). სხვა ვერსიას გვთავაზობს იბნ ბიბი. ის იუწყება, რომ ამირა ცდილობდა თავი აერიდებინა მიცემული ბრძანებებისთვის (იხმ შიხი:35) და დაისაჯა კიდევაც. ო.თურანი დაასკვნის, რომ ის „თავის ვასალობაში გულწრფელი ყოფილიყო, სხვებით თავის ადგილზე დარჩებოდა და ეს ღონისძიება საჭირო არ გახდებოდა“ (Turan, 1971:253).

ნ. შენგელია, რომელიც განიხილავს იბნ ბიბის ცნობას, ვარაუდობს, რომ არზრუმის გამგებლის ურჩობა გამოწვეული იყო იმით, რომ საქართველოს სამეფო კართან ყმადნაფიცობის პირობით იყო დაკავშირებული და არ სურდა ძლიერ სახელმწიფოსთან პირობის დარღვევა (შენგელია, 1979:327-28). როგორც ზემოთ (გვ. 120) აღინიშნა, ჩვენ ვერ ვხედავთ XII-XIII სს მიჯნაზე არზრუმის სალთუკიანთა ვასალორ დამოკიდებულებას საქართველოს. სავსებით დასაშვებია, რომ არზრუმის ამირას მართლაც არ სურდა საქართველოსთან ურთიერთობების გაფუჭება და მის წინააღმდეგ გამოსვლა, მაგრამ, ამასთან, გაუგებარია პოზიცია საქართველოს სამეფო კარისა, რომელმაც საშუალება მისცა რუქ ად-დინს უმტკივნეულოდ დაეჭირა არზრუმი. XVI ს. სპარსელი ისტორიკოსის ლაფთარის თანახმად ეს ამბავი მოხდა 598 წ. 2 შავვალს, ე.ი. 1202 წ. 25 ივნისს (ლაფთარი: 134).

არზრუმის ანექსიის შემდეგ რუქ ად-დინს შეეძლო განებორციელებინა თავისი გეგმის მეორე ნაწილი — დაეკავებინა ყარსი და შეჭრილიყო საქართველოს სამეფოს სიღრმეში. საამისოდ საჭირო იყო ჭერ ბასიანის ტერიტორიის გავლა და იქ სალთუკიანთა ციხეების დაპყრობა, მაგრამ სელჩუკთა წინსვლა ქართველებმა ბასიანშივე შეაჩერეს.

ბრძოლის ადგილი. ბასიანის საერთო სიგრძეა — 80, სიგანე კი — 20-25 კმ. მისი ფართობი 2535 კვ.კმ-ს შეადგენს (ერუშიანი, 1963:44; მალიანი, 1976:301-2; ჰაკობიანი, შულცი-შახშიანი, შატსვილიანი, I, 1986:610). ამ მხარეში სხვადასხვა დროს არაერთი ბრძოლა გამართულა. სად შეხვდნენ ერთმანეთს რუმის სასულტნოსა და საქართველოს შეიარაღებული ძალები?

თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით, ბრძოლის წინ სელჩუკთა სულტანი "დაპანაკებული იყო ბასიანის ადგილზე ბოლოტკეგდ წოდებულზე".

²⁶ ესაზარულოძე წერს, რომ არზრუმი ჭერ კიდევ 1188 წ. დაიკავა და თავის ძეს მულის ად-დინს გადასცა სულტანმა ყოლან-არსლანმა (იხ.იხარულოძე, 1967:17), რაც არასწორია.

ასე "ქართლის ცხოვრების შარამისეულ და მანაბლისეულ ნუსხებში მაგრამ სხვა ნუსხეებით ეს ადგილია ბოლორტი, ბოლოსტეცი, ან ბოლოსიტეცი (ქც. II, 1959:96), ფარსადან გორგიჯანიძისა და ვახუშტის ცნობებით კი — ბოლორტავეი და ბოლოერტი (ფარბ. გორგიჯანიძე, *H* 2140:40a; ქც. IV, 1971:187). ამ სახელწოდებებიდან მ.ბროსემ და ივ. ჯავახიშვილმა უპირატესობა მიანიჭეს ბოლოსტეცი ფორმას, კაცელიძემ კი — ბოლოერტს (*Brosset, 1850:460*; იხვ. ფა აგმ. ნაჩავანდ., 1941:38-9, 126; ჯავახიშვილი, 1965:275).

მ. ბროსემ და კაცელიძემ ლიად დატოვეს ამ ადგილის ლოკალიზაციის საკითხი. ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ეს სახელწოდება "ცოტა დამახინჯებული უნდა იყოს გადამწერთაგან", რომ მისი „პირველი ნაწილი არის „ბოლ“ ანუ „ბოლო“ და უდრის ბერძნულ „ბოლოს“ (დამოწმებულია ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოფი კესარიელის ნაშრომი — გ.კ.), ხოლო სომხურს „ბოლ-ბერდს“ (დამოწმებულია სომეხი ისტორიკოსის ლაზარ ფარაბეცის თხზულება — გ.კ.). სომხური სახელის მეორე ნაწილი ციხეს ნიშნავს, პროკოფი კესარიელიც მას ციხედ თვლის. ამიტომ შესაძლებელია ამ ადგილის ქართული სახელის მეორე ნაწილი „ტიცი“ გადამწერისგან დამახინჯებული „ციხე“ იყვეს. მაშინ თავდაპირველად იქნებოდა „ბოლოსციხე“ (ჯავახიშვილი, 1965:67). ივ. ჯავახიშვილის ამ მოსაზრების სადღეძველზე ს. ყაუხჩიშვილმა „ისტორიათა და აზმათა შარავანდედთანი“ კრიტიკული ტექსტის დადგენის დროს ბოლოსტეცი შეცვალა ბოლოსციხეთი. ის შესაძლებლად თვლიდა, რომ ბოლოსტეცი იყო ისევე გაბერძნულებული ფორმა ბოლოსციხესი, როგორც *Harmastika* — არმაზის ციხისა (გუბგეჯა, II, 1965:58. ქც. II, 1959:96).

თუ ბოლოსტეცი ბოლოსციხეა და ის ბოლს, იგივე ბოლონს და ბოლბერდს შეესაბამება, თითქმის ძნელი აღარ უნდა იყოს რუქნ ად-დინთან ბრძოლის ადგილის დადგენაც. საამისოდ საჭიროა ბოლ-ბოლონ-ბოლბერდის ლოკალიზაცია. მაგრამ ეს იოლი საჭე არ არის.²⁷ პროკოფი კესარიელი, რომელიც ასახელებს მხოლოდ ბოლოს, უფრო სწორედ ბოლონის ციხეს, წერს, რომ ის იყო "თეოფილ-ხიუმოლის ხაზდერების ახლოს" (გუბგეჯა, II, 1965:56). ლაზარ ფარაბეცი ასახელებს მხოლოდ ბოლ-ბერდს, რომელიც იყო ძლიერი ციხე ბასიანში (ჯანა-შია, 1962:264) და არ წერს თუ ბასიანის რომელ კუთხეში მდებარეობდა იგი. სხვა მონაცემები ბოლ-ბოლონ-ბოლბერდის შესახებ არ გავაჩნია და ეს გაურკვევლობა განაპირობებს მკვლევართა თვალსაზრისების სხვადასხვაობას ამ პუნქტის თუ პუნქტების ლოკალიზაციის თაობაზე.

ფიქრობენ, რომ ბოლ-ბოლონ-ბოლბერდი და შესაბამისად ბოლოსტეცი მდე-

²⁷ სომხეთისა და მის მეზობელ შხარეთა ტოპონიმების ლექსიკონში, რომელშიც ბოლოსტეცი ბოლოსიტეცი და ბოლორტი შეტანილია თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულების მიხედვით, აღნიშნულია, რომ მათი ზუსტი ადგილმდებარეობა უცნობია (მაკობიანი, მელიქ-ბახშიანი, ბარსელიანი, I, 1986:722).

ბარეობდა ბასიანში ჰასან-ყალას ადგილზე, ანდა ტაოში — ბუხას კანტონში (Адоню, 1908:24-5; ორბელიანი, 1963:45; გუთარია, II, 1965:56; ჰაჯოშვიანი, 1968:18. ჰაჯოშვიანი, მელიქ-შახშვიანი, შატყელიანი, I, 1986:722 — სტატია მთლენი, 752 — სტატია მთლმოჭი; სილაგაძე, 1977:220). თ.დადიშვილიანმა ბოლოსტიკე მოათავსა არზრუმსა და ყარსს შორის მთა-ვაკეზე, არზრუმიდან 7 აღაზე, ე.ი. დაახლოებით 44,8-52,3 კმ მანძილზე (დადიშვილიანი, 1883:96), ი.შაიშვილაშვილი კი პროკოფი კესარიელის ცნობებიდან გამომდინარე ივარაუდა, რომ ბოლონ-ბოლოსტიკე მდებარეობდა ოქროთი მდიდარი ფარანგიონის მახლობლად. მან ფარანგიონი ბასიანის სიღრმეში²⁸, ხოლო ბოლოსტიკე მის დასავლეთით, უღელტეხილ პალანთეჟანიდან უზუნ-ამქედის სიმაღლეებამდე ტერიტორიაზე მოათავსა (შაიშვილაშვილი, 1981:56). ეს მოსაზრებები ჰიპოთეტურია და სუსტად არის არგუმენტირებული. შეიძლება დავასკვნათ, რომ ბოლონ-ბოლბერდ-ბოლოსტიკეს ძიებას ჩიხში შეეყვარათ. რუქნ ად-დინთან მომხდარი ბრძოლის ადგილის დასადგენად საჭიროა სხვა ორიენტირების ძიება, მაგრამ ამ მხრივაც ბევრ გაუგებრობას ვხვდებით.

აშ. აბრაჰამიანი, რომელმაც ბასიანის ბრძოლას სპეციალური წერილი მიუძღვნა, ფიქრობს, რომ მოწინააღმდეგენი, მართალია, პირველად ერთმანეთს შეხვდნენ ბასიანში, მაგრამ გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა თეოდოსიუპოლითან, ე.ი. არზრუმთან (ამბრაჰამიანი, 1941:83). ხ.მუსაევი თვლის, რომ გადამწყვეტი ბრძოლა გაიმართა სარიყამის მახლობლად (Mycaev, 1972:13), ე.ი. ბასიანის ფარგლებს გარეთ, მაგრამ აქ დასახელებულ სომეხ და აზერბაიჯანელ მკვლევართა ეს მოსაზრებები არ ემყარება წყაროთა ჩვენებას და დაუსაბუთებელია.

ი.შაიშვილაშვილის აზრით, ბოლოსტიკე იყო მხოლოდ რუქნ ად-დინის დაჯგუფების რაიონი, ბრძოლა კი მოხდა სხვაგან — ბასიანის ველზე, შედარებით სწორზედაპირიან ზეგანზე, არზრუმის მისადგომებიდან მდ.არეზისა და მდ. ტუისუს შესართავამდე (სიგარძე დაახლ. 40 კმ, სივანე — 10—15 კმ, სულ 500 კვ.კმ.), ქ. ბასიანის (ჰასან-ყალა, პასინლერი) სამხრეთ-დასავლეთით, არზრუმიდან 30—35 კმ მანძილზე (შაიშვილაშვილი, 1981:49,51-2), ეს ტერიტორია ზემო ბასიანს მიეკუთვნება, შუა საუკუნეებში კი ბასიანი იყოფოდა ზემო და ქვემო ბასიანად (იხ. მაგალითად, იაკუთი:26) და ამგვარ დაყოფას ვხვდებით XIX ს. მიწურულისა და XX ს. დასაწყისის რუს ავტორებთანაც, რომლებმაც რუსეთ-თურქეთის ომებთან დაკავშირებით დაწვრილებითა აღწერეს ეს მხარე

²⁸ უნდა აღინიშნოს, რომ შუა საუკუნეებში ბასიანში ოქროს საბადოების რაიმე კვალი არ შეინიშნება (Джанашидзе, 1980:83; ვაჟარაძე, 1987:136-37) სამაგიეროდ, ვერცხლი და ოქრო მოიპოვებოდა თეოდოსიუპოლის საზღვრებთან ახლოს მდებარე სპერსა და ჰანეთში (Forbes, 1964:162,214, Vryonis, 1962:3-17; Гордлевский, 1962:225-63, 261-62). მაშასადამე, უფრო მოსალოდნელია, რომ ფარანგიონი და მის მახლობლად მდებარე ბოლონი იმავე რაიონებში ვეძიოთ. შემთხვევითი არ არის, რომ ს.ყალბანიშვილი ამ პუნქტებს ათავსებდა ჰანეთის მეზობლად, იმ მიდამოებში, სადაც კოროხის ხათავე (ვეორგია, II, 1965:56).

(*Коллюбакин 1890:3* და *შვდ; Туманский, 1909:86; Корсун, I, 1913:194-95*).

ზემო ბასიანი მოიცავდა ტერიტორიას დევ-ბოინუდან მდ. მურცის, იგივე პასან-ყალა ჩაისა და მდ.არეზის შესართავამდე, პუნტ ჭოფრი-ჭოიძე. მასში შედის პასან-ყალას, იგივე ზემო ბასიანის ვაკე, რომლის სიგრძეა 37,3, სიგანე კი — 10,7-15,1 კმ. (*Корсун, I, 1913:194-95*). XVII-XVIII სს-ში ზემო ბასიანის მთავარი ციხე-ქალაქი იყო პასან-ყალა, რომელსაც ვახუშტი ბასიანს უწოდებს (ქათმ ჩუღუმი: 163; *ქვ, IV, 1973:684*). მისი აღრიხდელი სახელი სადავოა. თანამედროვე თურქეთის რუკებზე კი ამ ქალაქს პასინლერი ეწოდება.

ქვემო ბასიანი მოიცავდა ტერიტორიას ჩობანის ხიდიდან (ჩობან ჭოფრუსუ) მდ.არეზზე — სოღანლულის მთამდე. მასში შედის ქვემო ბასიანის, იგივე არეზის ვაკე, რომელიც ვრცელდება ჩობანის ხიდიდან ზოროსნამდე. მისი სიგრძეა 26,7, ხოლო სიგანე — 5,3-10,7 კმ. (*Корсун, I, 1913:195*. იხ. აგრეთვე, *Коллюбакин, 1890:3; Туманский, 1909:87*). ქვემო ბასიანში შედიოდა აბელიანქის (იგივე მენკერტის) და ჰენენქის გავარები (*Еремян, 1971:4*. ჰაჯიშაიანი, მულიქ-შახ-შაიანი, შაჩხიდიანი, *I, 1986:611; Hübschmann, 1969:453*). ქვემო ბასიანის აღმოსავლეთ საზღვართან მდებარეობდა მისი მთავარი ციხე მენკერტი, რომელსაც (ქვემო ბასიანთან ერთად) იხსენიებს სტეფანოს ორბელიანი (*სტ.ოზმულიანი, 1978:55; ქათმ ჩუღუმი:163*).

ზემო და ქვემო ბასიანს ერთმანეთისგან ყოფს 1,6 კმ სიგრძის სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ვიწრობი (დევცილე). ჭოფრი-ჭოისთან მისი სიგანე 853 მ, ხოლო ჩობანის ხიდთან 106-128 მ-ია. ჭოფრი-ჭოის ქედი ციკაბო კალთებით მიდის ხიდამდე, ძალზე ახლოს არეზთან და ქინის ვიწრობს, რომლის დაცვაც ქედის სიმაღლეებიდან აღმოსავლეთიდან წამოსული ლაშქრისაგან უაღრესად მოსახერხებელია (*Коллюбакин, Лупандиш, 1890:79; Добошинский, Термен, 1908:197; Туманский, 1909:86*). ეს გარემოება აუცილებლად უნდა იქნას გათვალისწინებული, როცა რუკან ად-დინთან ბრძოლის ლოკალიზებას ზემო ბასიანში — პასან-ყალასთან ან მის სამხრეთ-დასავლეთით ვახდენთ. ქვემო ბასიანის გაშლილ ველზე მოძრაობა და აღნიშნული ვიწრობის შეუმჩნეველად გავლა პრაქტიკულად შეუძლებელი იქნებოდა ქართველები თ მტერს სრულიად მოულოდნელად დაეცნენ.

არის თუ არა რაიმე მითითება წყაროებში, თამარის პირველი ისტორიკოსის თბულების გარდა, რუკან ად-დინთან ბრძოლის ადგილის შესახებ? ამ კითხვებზე შეიძლება დადებითად ვუპასუხოთ.

XIII ს. სომეხი ისტორიკოსი სმბატ სპარაპეტი წერს, რომ არზრუმის აღების შემდეგ (რაც 1201 წ. აქვს დათარიღებული), რუკან ად-დინმა "განაგრძო [გზა] მჯნგურტისკენ და შამინ როფა უტვედა [ამ] დიხვხ, შოვიდნენ ქართველი მეომრები და დაამარცხეს იხ" (*Der Nersessian, 1973:365*).

ოსმალთა ისტორიკოსი ამედ ბლუტფულაქ მენუქვიმ-შამის მიერ არაბულად შედგენილი თბულების "ჯამი" ად-დუვუაქ ("დინახტიათა კრებული")

იმ ნაწილში, რომელიც ებება რუმის სასულტნოს და რომლის თურქული თარგმანი ლათინური შრიფტით გამოცა ო.თურგალმა (შუნეჯიძე-შანი: 12),²⁹ აღნიშნულია, რომ ქართველებსა და რუქ ად-დინს შორის ბრძოლა გაიმართა "ბეჯკირდის ციხის ახლოს." ბეჯკირდი /ბეჯენი გერდი იწვევს მწკერტის (მწკერდი, თურქ. მიფინგერდი) ასოციაციას და სწორედ ასე აქვთ გააზრებული, (სმატ სპარაბეტის ცნობის გაუთვალისწინებლად) იგი თურქ მკვლევარებს მფ. კირზიოღლუსა და ო.თურგანს (*Kirzioglu*, 1953:413; *Turan*, 1971:258).

ამრიგად, სომეხი და ოსმალი ისტორიკოსების ცნობების მიხედვით რუქ ად-დინთან ბრძოლა უნდა მომხდარიყო მწკერტის ციხესთან, ჭვემო ბასიანის აღმოსავლეთ ნაწილში. განსხვავებული ინფორმაცია ამასთან დაკავშირებით მოგვრება XIII ს. არაბ გეოგრაფს იაკუტს. მის "გეოგრაფიულმაგნიტკონში" დასახლებულია ტაბონიმი უნიქი (**كـ و نـ يـ**), რომელიც განმარტებულია როგორც "გამაგრებული ციხე ბახინის (ბასიანის) ოლქში, არზან რუმის (არზრუმის) მიწაზე" და აღნიშნულია რომ "მახთან მოხდა ბრძოლა, რომელშიც დამარცხებულ იქნა რუქ ად-დინ ბ. კილიჯ-არხლანი" (იაკუთი: 19). სულტნის მეტოქე აქ არ იხსენიება, მაგრამ ორი აზრი არ არსებობს: ბასიანში ის დამარცხდა მხოლოდ ქართველებთან.

სამწუხაროდ, ბასიანის ბრძოლის მკვლევარებს იაკუტის ამ ცნობისათვის ყურადღება არ მოუქცევიათ³⁰ და უნიქის ზუსტი ადგილმდებარეობა განუსაზღვრელი დარჩა.

არაბული გრაფიკით უნიქი შეიძლება წავიკითხოთ, აგრეთვე, როგორც აენიქი. სწორედ ასეა ეს სახელი გამოყენებული და ამ ფორმით არის შეტანილი ის არზრუმის ვილაიეთის დასახლებულ პუნქტთა შორის რუსეთის არმიის გენერალური შტაბის პოლკოვნიკის მპრევეალსკის მიერ (*Пржевальский*, 1904:3 №29). აენიქი, რომელიც ხშირად გვხვდება ისტორიაში (*Тер-Гевондян*, 1977:242-43. *Ter-Gewondyan*, 1976:109,128; *Юзбашян*, 1988:131; *Хачатрян*, 1987:175. და სხვ.), მდებარეობდა ჭვემო ბასიანში, პავუნუქის გავარში, მდ.არუზის მარჯვენა ნაპირზე, ჩობანის ხიდის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. პოლკოვნიკ ა.გ.ტუმანსკის ცნობით ჩობანის ხიდიდან აენიქამდე 17 ვერსი, ე.ი. დაახლოებით 18 კმ და ასეთი მარშრუტია: არუზის მარჯვენა ტერასისებური დაბლობი ნაპირი, სოფ. იაგანი — ულიდერუს ზეობა (სოფ. ხასნექიარის მახლობ-

²⁹ თურგალის თარგმანის ზეგნთვის საინტერესო ადგილის ქაერო-ასლი ალაბან მოგვაწოდა თურქეთის მოქალაქემ ბატონმა პ. კარამ.

³⁰ იაკუტის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ ესიზარულიძემ გამოცა კომენტარების გარეშე და ამდენად უნიქის ლოკალიზაცია არ მოუცია, მაგრამ განსვენებული მკვლევარის არქივში (აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში) დაცულია ნაწილი კომენტარებისა. უნიქთან დაკავშირებით ესიზარულიძემ აღნიშნავდა, რომ მისთვის უცნობია ეს პუნქტი და სვამდა კითხვას: ხომ არ არის ის პასან-ყალა? სხვათა შორის, ასეთივე იდენტიფიკაციის ცდები სხვაგანაც გვხვდება. იხ. ჰაკობიანი, მელიქ-ბაბშანი, ბარსელიანი, I, 1986:365.

ლად) — სოფ. ტავანცი — ავნიჭი. ავნიჭი მდებარეობს ერთ-ერთი გვერდითი ხეობის გამოსასვლელთან, კლდის ძირში, რომელსაც ამშვენებს ძველი ციხის ნანგრევები* — წერდა ა.გ. ტუმანსკი (*Туманский, 1909:88,90,91*). ავნიჭიდან მერგამენის უღელტეხილით გზა მიემართებოდა არქეპისკენ. ფაქტობრივად, ავნიჭის ციხე კეტავდა ამ გზას. ამრიგად, ავნიჭი (დღევანდელი ჭიან-ყალა) ადვილად ლოკალიზდება. შეიძლება დავუშვათ, რომ რუქ ად-დინი, რომელიც გზადაგზა იპყრობდა სალთუკიანთა ციხეებს, ზემო ბასიანის დაკავებისა და ქოფრი-ჭიის ვიწრობიდან გამოსვლის შემდეგ აუცილებლად შეეცდებოდა აეღო ავნიჭიც. ამისთვის ის ჩობანის ხილით უნდა გასულიყო არეზის მარჯვენა ნაპირზე. იმავე ადგილზე ქართველებს შეეძლოთ მისულიყვნენ ორი გზით. ერთი მათგანი ყარსიდან ბასიანამდე მიემართებოდა სოლანლულის მთის გადაჭრით და მჭნეგრტის ციხის გავლით. ამ შემთხვევაში მათ წინაშე გადაიშლებოდა ჭვეშო ბასიანის ვაკე არეზის მარცხენა ნაპირზე, ხოლო არეზის გადალახვა შესაძლებელი იყო ასევე ჩობანის ხილით, ანდა მანამდე — ფონებით. მეორე გზა მიუყვებოდა სოლანლულის მთის აღმოსავლეთ ტყიან ფერდობებს, მჭნეგრტის ჩრდილო-აღმოსავლეთით — კარაკურტამდე, კვთდა არეზს და ბეშ-ჭიოს პლატოს გავლით შედიოდა მის მარჯვენა ნაპირზე დღე-ბაბასთან ისე, რომ ჩრდილოეთით ტოვებდა ყარა-დერბენდის გასასვლელს. მცირე ხნის შემდეგ ეს გზა უერთდებოდა თავრიზ-არზრუმის მაგისტრალს, რომელიც ალაშქრტის დაბლობითა და ყარა-დერბენდის გასასვლელით შედიოდა ჭვეშო ბასიანში არეზის მარჯვენა ნაპირზე, ხოლო შემდეგ ჩობანის ხილით მიემართებოდა ზემო ბასიანისა და არზრუმისაკენ (*Гунтуц, 1892:20; Зеленый, 1892:29-30*). ამ გზის მარშრუტი გადიოდა სოფ. ტავანცზე, რომელიც ავნიჭს 12 კმ-ით არის დაშორებული.

ამრიგად, ქართველთა მხედართმთავრობას შეეძლო ორი გზით გაეყვანა ლაშქარი ავნიჭის მიდამოებთან; მაგრამ ასეთი შესაძლებლობა თეორიულია. პირველი გზა მისდევდა ჭვეშო ბასიანის ველს და ქართველთა მოძრაობა შეუძლებელია შეუქმნეველი დარჩენილიყო. მეორე მოითხოვდა არეზისა და სხვა წყალუხვი მდინარეების გადალახვას და თავრიზ-არზრუმის ხალხმრავალ მაგისტრალზე გასვლას. ამ შემთხვევაშიც ქართველთა მოძრაობა ვერ დარჩებოდა შეუქმნეველი მტრისთვის. ყოველივე ამის გამო, ჩვენ საეჭვოდ მიგვაჩნია, რომ ქართველთა მხედრობას განებორციელებინა ასეთი შორეული ნახტომი ჭვეშო ბასიანის სიღრმეში და გასულიყო ავნიჭის ციხესთან. უფრო სარწმუნო ჩანს, რომ ბრძოლა მოხდა მჭნეგრტის ციხის მახლობლად.

მჭნეგრტის, ჭვეშო ბასიანის ამ მთავარი ციხე-ქალაქის აღება ყარსის გზაზე გასასვლელად აუცილებელი იყო რუქ ად-დინისთვის. მისმა მარშრუტმა: არზრუმი — ზემო ბასიანი — მჭნეგრტი განსაზღვრა ქართველთა ლაშქრის მარშრუტიც: ჭავახეთი — ვანანდი — ბასიანი. ვანანდ-კერპორის საკომუნიკაციო ხაზი ბასიანის ბრძოლის წინ ქართველთა კონტროლს ექვემდებარებოდა, ამან კი საშუალება მისცა ქართველთა ჭარს შეენიღმა თავისი მოძრაობა და მოულოდნელად აღმოჩენილიყო მჭნეგრტის ციხესთან — მცირე აზიის სელჩუკთა სამხედრო ბანაკთან.

ბრძოლა. 1202 წ. 27 ივლისს ქართველთა მხედრობამ ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა მცირე აზიის სელჩუკთა სულტნის კოალიციურ ლაშქართან ბრძოლაში. სხვა ფაქტორებთან ერთად გამარჯვება განაპირობა ქართველთა მხედართმთავრობის ობერატორულმა და სწრაფმა მოქმედებამ და მტერზე მოულოდნელმა თავდასხმამ, რისთვისაც რუქ ად-დინ სულაიმან-შაჰი მზად არ აღმოჩნდა. ბრძოლა დაწვრილებით არის განხილული მკვლევართა, მათ შორის სამხედრო სპეციალისტთა მიერ (დადიშვილიანი, 1883:95-8; გვიგანიშვილი, 1991:41-3; ჯაფახიშვილი, 1965:275-76; ცინცაძე, 1971:33 და 36; სვოფნაძე, 1985ა:144-45; შენგულია, 1979:329-31; ნაიშვილაშვილი, 1981:61 და 36; *Анчабадзе*, 1990:137-39; რ.მ. ფრეჯული, 1991:188-91) და მის შესახებ სიტყვას აღარ გაეგარძელებთ. ბრძოლაში დაეცა მტრის ლაშქრის დიდი ნაწილი. ქართველებმა ხელთ იგდეს დიდძალი ნადავლი და დაატყვევეს მრავალი ამირა, რომელთა შორის ყველაზე სახელოვანი იყო არზინჯანის მფლობელი ფაზრ ად-დინ ბაჰრამ-შაჰი (ქც, II, 1959:140ხ; იმ5 მიხი: 35; *Der Nersessian*, 1973:365). თავად რუქ ად-დინი და მისი ძმა ტულრილ-შაჰი ბრძოლის ველიდან გაიქცნენ და არზრუმს შეაფარეს თავი.

ბასიანის ბრძოლის მნიშვნელობა და შედეგები. ბასიანის ბრძოლის მკვლევარები აღნიშნავენ მის დიდ ისტორიულ მნიშვნელობას, რომ მან უჩვენა საქართველოს სახელმწიფოს დიდი ძალა და ხელი შეუწყო მისი საერთაშორისო ავტორიტეტის კიდევ უფრო განმტკიცებას. ამ გამარჯვებით საქართველომ უზრუნველყო სამხრეთის საზღვრის სრული უსაფრთხოება (*Лордкинანიძე*, 1974:158; შენგულია, 1979:332; სვოფნაძე, 1985ა:146; რ.მ.ფრეჯული, 1991:192). შეიძლება მივეთითოთ, რომ ბასიანის ბრძოლას საკმაო გამოძახილი ჰქონდა მაზლობელ აღმოსავლეთში. მის შესახებ წერდა მრავალი უცხოელი ავტორი (იაკუთი, იბნ ალ-ასირი, სმბატ სპარაპეტი, იბნ ბიბი, პამდალლამ ყაზვინი, აყსარაი, მირხოზინდი, ლაფფარი, მუნეჯიმ-ბაში). იბნ ალ-ასირი რუქ ად-დინზე მოპოვებულ გამარჯვებას ასახელებდა ქართველთა იმ წარმატებათა შორის, რომლებიც განსაკუთრებით მძიმე იყო მუსლიმებისთვის (იმ5 ალ-აბიბი, XII: 352).

მოხებდავად ბრწყინვალე გამარჯვებისა, ქართველთა მხედრობას, რომელმაც ღრმა რეიდი განახორციელა ბასიანისკენ, არ უცდია იფრიში მიეტანა არზრუმზე. ეს შეიძლება იმით აიხსნას, რომ ქართველებს თან არ ჰქონდათ სააღყო მანქანა-იარაღები. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ რუმის სულტანს არზრუმში საკმაო სამხედრო ძალები რჩებოდა და მას შეეძლო მცირე აზიიდან დამატებითი სამხედრო კონტინგენტების გამოძახებაც. ალბათ ამ გარემოებებმა აიძულეს ქართველთა მხედართმთავრობა შეეფრწევა საომარი მოქმედება და ალაფით საესე, ძლევამოსილი დაბრუნებულიყო უკან. მომდევნო წელს მთავარი ამოცანა გახდა დვინის დაპყრობა, რაც წარმატებით დაგვირგვინდა. კიდევ ერთი წლის შემდეგ დაიწყო მძლავრი შეტევა ვანის ტბის მიმართულებით. არზრუმმა მეორე პლანზე გადაინაცვლა. არ მოხერხდა ბასიანის შემოერთებაც. სტეფანოს ორბელიანი, რომელიც

ჩამოთვლის მხარგრძელთა მიერ დაპყრობილ მხარეებს, აღნიშნავს, რომ მათ "განარინებ ხოშითი ხპარხთაგან და გამოიდგხ არანი, ვიდრე ქვემო ვახენამდე და ბარაკუმტამდე, ვიდრე მაქნაკერტად" (სვ.თბილისი, 1978:55). ბასიანი არზრუმის საამიროში შედიოდა XIII ს. 20-იან წლებშიც კი.

საქართველოს სამეფო კარი ფაქტობრივად შეურიგდა არზრუმში სელჩუკთა გავლენებს, მაგრამ ბასიანში მარცხმა არ მისცა საშუალება რუქნ ად-დინს კონტროლი გაეწია არზრუმზე, რომელიც დამოუკიდებელ საამიროდ ჩამოყალიბდა. მულის ად-დინ ტურლილ-შაას ძმის სიყვდილის შემდეგ, ერთხანს, პრეტენზიებიც კი ჰქონდა სასულტნო ტახტზე.

არზრუმისა და არზინჯანის საამიროები გადაიტყნენ თავისებურ ბუნებურ ზონებად საქართველოსა და რუმის სასულტნოს შორის. ბასიანში დატყვევებული მანგუქაქიანი ბაქრამ-შაბი საქართველოს ვასალი გახდა. მულის ად-დინ ტურლილ-შაბი კიდევ რამდენიმე წელი აწარმოებდა ანტიქართულ პოლიტიკას და 601/1204-5 წ. შაბ-არმენთან კავშირში მან თავისი საამიროს სამხრეთ საზღვრებთან ქართველთა ლაშქარიც კი დაამარცხა, მაგრამ შემდეგ, თამარის ზეობის წლებშივე და გიორგი ლაშას მეფობის ეპოს არზრუმი არზინჯანის მსგავსად საქართველოს მოხარკედ იხსენიება (იხვ. ფა აზმ. შაბაკანდ., ქართული, 1959:100,151; ვიხვ. განმაკვეცი: 118).

ბასიანის ბრძოლას არ მოუტანია საქართველოსათვის ახალი ტერიტორიები, მაგრამ გამარჯვებამ საშუალება მისცა საქართველოს სამეფო კარს განემტკიცებინა თავისი პოზიციები ჩრდილოეთ სომხეთში. მცირე აზიის სელჩუკთა სწრაფვა ამ რეგიონისაკენ წარუმატებლად დამთავრდა.

ბასიანის ბრძოლიდან ორი წლის შემდეგ, 1204 წ. საქართველოს სამეფო კარმა დახმარება აღმოუჩინა იმპერატორ ანდრონიკ კომნენის შვილიშვილებს ალექსისა და დავითს ტრაპიზონის იმპერიის შექმნაში. დასავლეთ საქართველოს მცირერიცხოვანმა ლაშქარმა დაიპყრო და შემდეგ ალექსი კომნენის ძალაუფლებას დაუქვემდებარა "ლაზია, ტრაპიზონი, ლიპონი, ხამიხონი, ხინოპი, კერახუნდი, კიტცი ჟორა, ამახტრია, არაკლია და ყოველნი ადგილნი ფეზლაფონიხა და პონტოხანი" (მას. უზმზმთდ. ძვ., II, 1959:142). ავსილივე ვარაუდობდა, რომ ქართველთა ჯარმა ეს ლაშქრობა არზრუმიდან განახორციელა (Vasiliev, 1936:20), მაგრამ ეს ისტორიული წყაროებით არ დასტურდება. თანაც არზრუმი ქართველებს არ დაუპყრიათ და მის ტერიტორიაზე გავლა არ შეეძლოთ. ალგამყრელიძე მართებულად აღნიშნავდა, რომ ავსილივეის ვარაუდს უფრო მტკიცე საბუთები სჭირდებოდა (გამჭყრელიძე, 1960:52) და მიუთითებდა ქართველთა ჯარის საცსებით მისაღებ მარშრუტს — შავი ზღვის სანაპიროს.

ფიქრობენ, რომ ტრაპიზონის იმპერიის შექმნას ხელი შეუწყო ბასიანში რუქნ ად-დინის განადგურებამ. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ალგამყრელიძის აზრით, მას "შეუძლებელი იყო უფლება მიეცა ქართველთა მცირე ლობთიჭითურით ჯარის თანხლებით მოლაშქრე დავით და ალექსი კომნენისოებისათვის, შავი ზღვის მთელი

სამხრეთი სანაპირო ძლევამოსილად გვევლით თითქმის პელესპონტომდე და თვით მისი ქვეშევრდომი მხარეები და ქალაქებიც ხელთ ევდოთ» (გამდჭობე, 1982ა:260). ივლილასვილის თანახმად «ქართველები ასე მკირორეიტობიანი ჯარით ვერ გაილასქრებდნენ შავი ზღვის სანაპიროებისაკენ და ასე იოლად ვერ დააარსებდნენ ტრაპიზონის იმპერიას, რომ რუქნ ად-დინი ისეთი ძლიერი ყოფილიყო, როგორც საქართველოსთან შეჭაბებამდე იყო. იგი ყოველ ღონეს იხმარდა, რომ ქართველთა სამხედრო მანევრები ჩაეშალა» (ლთლასვილი, 1964:112-13).

იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ტრაპიზონის იმპერია ჩამოყალიბდა იმ ტერიტორიაზე, რომელსაც კონტროლს უწყევდა რუქნ ად-დინი, მაგრამ ეს მთლად ასე არ არის. ქართველთა მიერ შავი ზღვისპირეთში დაკავებული და ტრაპიზონის იმპერიაში შესული მიწები უპირატესად წარმოადგენდა ბიზანტიის სამფლობელოებს, რომლებზედაც რუმის სულტანს ხელი არ მიუწვდებოდა. გარკვეულ ეჭვს იწვევს «ფებლადონი» *resp.* პაფლაგონია (გამდჭობე, 1982ა:263), მაგრამ ამ მხარეში (რომელიც მალე ნიკეის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა) 1204 წლამდე მას ეკუთვნოდა მხოლოდ განგრა, რომელიც მოცილებულია ზღვის სანაპიროს. ერთადერთი პუნქტი, რომელიც წარმოადგენდა სულტუთა გასასვლელსა და დასაყრდენს შავ ზღვაზე და რომელსაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა რუქნ ად-დინის გეგმებში, იყო სამსუნი. ამრიგად, რუმის სულტანი შავი ზღვის სანაპირო ზოლის მნიშვნელოვან ნაწილში ვერ დააბრკოლებდა ქართველთა ლაშქრის მოქმედებას. რაც შეეხება მის პასიურობას სამსუნის დაკარგვის დროს, ის შეიძლება აიხსნას რუმის სასულტნოს შიდაპოლიტიკური ვითარებით. 1204 წ. პირველ ნახევარში რუქნ ად-დინი დაკავებული იყო თავის ძმასთან მუჰი ად-დინ მას'უდ-შაბთან ბრძოლით და მისი რეზიდენციის — ანკარას ალყით. სულტანმა მხოლოდ 1 ივლისს ივდო ხელთ ეს ქალაქი და სასტიკად გაუსწორა ანგარიში ძმას და მის ოჯახს (იხმ ალ-ასბი, *XII*:195). ორ ფრონტზე ბრძოლა, ჩანს, აღმაცებოდა სულტნის ძალებს. რ ივლისს ის გარდაიცვალა. მისი მკიროწლოვანი ვაჟის მმართველობა 1204 წ. ბოლომდე გაგრძელდა. შემდეგ კი ტახტს დაეუფლა ჭიბ-ხუსრაუ I (1204-1211). ამ პირობებში სულტუტები იმულებული გაბდნენ შერიგებოდნენ სამსუნის დაკარგვას. რუქნ ად-დინისთვის იოლი გადასატანი არ იყო ბასიანის მარცხი. იმ ბიბი წერს, რომ ის აპირებდა ახალი ლაშქრობა მოეწყო საქართველოში, მაგრამ არ დასცალდა (იხმ მხმ:36). მის მომდევნო რუმის სულტნებს თითქმის სამი ათეული წლის მანძილზე აღარ უცდიათ აგრესია საქართველოს წინააღმდეგ. ესეც ბასიანში მწარე მარცხის ერთ-ერთი შედეგი იყო.

4. სამართავლოს სამეწო,

აიუბიანები და არზრუმის საამირო შაა-არმენთა

სამეწორობალომებისათვის ბრძოლაში *XIII* ს. დასაწისში

XII-XIII სს. მიწაზე შადდადიანებთან და შაა-არმენთა სახელმწიფოსთან მოპოვებულ წარმატებებთან ერთად საქართველოს სამეწო ასევე ძლევამოსილ

ბრძოლებს აწარმოებდა ჩრდილოეთ სომხეთის იმ მხარეებშიც, რომლებიც ელდიგუზიანთა საათაბაგოში შედიოდა. 1203 წ. ქართველებმა დაიკავეს ღვინი. თამარმა, რომელმაც ნიზამი განჯელის სიტყვებით "თითისტარი შუბად აქცია" (გ.ჭავჭავაძე, 1975:62), ხორცი შეასხა საქართველოს მეთაურობით ამიერკავკასიის მიწების გაერთიანების იმ პროცესს, რომელიც დროებით შეფერხდა დემეტრესა და გიორგი III-ის დროს. XIII ს. პირველ ათწლეულში განხორციელდა დამორგუნველი მარბიელი ლაშქრობები აზერბაიჯანისა და ირანის მიმართულებით. საქართველოს კავკასიურ პოლიტიკასთან ერთად გამოიკვეთა კონტრეზები საქართველოს ახლოაღმოსავლური პოლიტიკისა, რომელიც მიზნად ისახავდა ირანიდან ლევანტისკენ მიმავალ სავაჭრო გზებზე გასვლას და მათ დაუფლებას (ნ.ჭავჭავაძე-ჭიჭიანი, 1965მ:54³¹; ვ.გამაშვილი, 1967:202). ამავე პოლიტიკის გამოხატულებას წარმოადგენდა, აგრეთვე, საქართველოს შეტევა არეზის სამხრეთით, შაჰ-არმენთა სახელმწიფოს სიღრმეში, ვანის ტბის სანაპიროებისკენ.

პაჭრის 601/29.VIII.1204 – 17.VIII.1205 წ. საქართველოს ჭარმა, რომელიც შეიჭრა ვანის ტბის რეგიონში, ჭმანასკრტს შიღწია. ეს მოხდა მას შემდეგ, რაც დაილაშქრა აზერბაიჯანი და თავიდან იქნა აცილებული ელდიგუზიანთა შესაძლებელი სამხედრო კავშირი შაჰ-არმენებთან. ქართველებს წინააღმდეგობა არ შეხვედრია და ისინი ტყვეებითა და ალაფით დატვირთულნი დაბრუნდნენ უკან (იფს ალ-ახიბი, XII:264; შაჰ-ქემრუჯი, 1932:361; შინგელია, 1979:333). იმავე წელს მათ ხელახლა დალაშქრეს შაჰ-არმენთა სახელმწიფო, მოაოზრეს არჯეში, მისი სანაპიროები³², ხელთ იგდეს მრავალი ტყვე და გაემართნენ ათ-თინის ოლქისკენ ხლათის ოლქში, არზრუმის სიახლოვეს. შაჰ-არმენმა მუჰამად ბ.ბეგ-თიმურმა დახმარებისათვის მიმართა არზრუმის სელჩუკიან ამირას მუღის ად-დინ ტულარილ-შაჰს. თავისი სამფლობელოების სამხრეთ საზღვრებთან ქართველთა წარმატებებით შემფორთხებულმა ტულარილ-შაჰმა დახმარება აღმოუჩინა ხლათის გამგებელს. მოკავშირეებმა გაიმარჯვეს, ბრძოლაში დაიღუპა ქართველთა ერთ-ერთი სარდალი ზაქარია უმცროსი (ზაქარია ვარამის ძე მზარგრძელი? ზაქარია ასპანის ძე ფანასკრტელი?), მუსლიმებმა ხელთ იგდეს დიდძალი ნადავლი და თავიანთი ტყვეანაში დაბრუნდნენ (იფს ალ-ახიბი, XII: 204-5; შაჰ ქემრუჯი, 1932:361;

³¹ ნ.ჭავჭავაძე-ჭიჭიანი, რომელსაც ეკუთვნის ეს თვალსაზრისი, საქართველოს ფეოდალური მონარქიის ამ მსწრაფებას XIII ს. 20-იანი წლებისათვის განიხილავდა.

³² წყაროებში არ არის დატანილი რაიმე ცნობა იმის თაობაზე, რომ ადგილობრივი სომხური მოსახლეობა ხელს უწყობდა ქართველებს. მაგრამ ეს ხელს არ უშლის ლ.ბაბაიანს განაცხადოს, რომ «Не только ослабление военного могущества эмирата шах-арменюк, главным образом активное содействие армянского населения Маназкерта и Арчиша обеспечило освобождение этих территорий грузино-армянскими войсками почти без боя» (Бабалян, 1969:29); ეს ლაშქრობები სომხური პოლკების დახმარებულად (ზაქარია იანთა მეთაურობით) შიანდა ა.ტერ-ლევონდიანს (Тер-Левонян 1981: 41-15).

აბ-შაჰაბი, V:1; იმნ'იშად ალ-ჰანშალი:2).

602/18. VIII. 1205 - 7. VII. 1206 წ. ქართველები კვლავ შეიჭრნენ შამ-არმენთა სამფლობელოში არეზის მარჯვენა ნაპირზე და დაარბიეს იგი. იბნ ალ-ასირი წერს, რომ ისინი უგნებლად დათარეშობდნენ ქვეყანაში და მათ წინააღმდეგ ერთხანს არავეინ გამოსულა. მემატთანე უმოკმედებაში ადანაშაულებს როგორც შამ-არმენს, ისე მის რეგენტს, ათაბაგ შუჟა' ად-დინ კუთლულს, რომელსაც ჭარი არ ემორჩილებოდა. ბოლოს, უკმაყოფილო მუსლიმები, რეგულარული ლაშქარი ('აბქარ ალ-იხლამი) და მოხალისეები (მუთატავი'უნ) საკუთარი ინიციატივით გაერთიანდნენ და მათ შეძლეს მძიმე მარცხი მიეყენებინათ ქართველისათვის, რომელთაგან ცოტა თუ გადაარჩა³³ (იმნ ალ-ახირი, XII:240).

მიუხედავად ამ ორი მარცხისა, საქართველოს ხელისუფლებამ არ აპირებდა ხელი აეღო ახალ ლაშქრობებზე. ის ამზადებდა საფეხველს ზღათის ანექსიისათვის. პოლიტიკური ხელისუფლების სისუსტე შამ-არმენთა სახელმწიფოში საამისოდ ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა, მაგრამ, მოულოდნელად, ვანის ტბის რეგიონში ვითარება შეიცვალა.

603/8.VIII.1206 - 27.VII.1207 წ. მუჰამად ბ.ბეგ-თიმურმა მოაკლევინა თავისი ათაბაგი, რითაც ქვეშევრდომთა დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. მუჰამადის მოწინააღმდეგეთა ერთმა ნაწილმა გაიხსენა, რომ შამ-არმენმა სუჰმან II-მ (გარდ. 1185 წ.) დააფიცა ზღათელები თავისი დისშვილის, მარდინის ართუკიანი გამგებლის კუტბ ად-დინის ერთგულებაზე და ამის გამო გადაწყვიტა, რომ ზღათი ამ უკანასკნელის ვაფისთვის — ნასირ ად-დინისათვის გადაეცა (იმნ ალ-ახირი, XII:253). ნასირ ად-დინი ზღათისკენ დაიძრა, მაგრამ ამასობაში აჯანყდა სუჰმან II-ის მამლუქი 'იზბ ად-დინ ბაღბანი, რომელმაც ხელთ იგდო მანასკერტი და ასევე ზღათისკენ გაემართა. მან დააიხმედა ნასირ ად-დინი, რომ როგორც კი დაიკავებდა ზღათს, ამ ქალაქს მას გადასცემდა. ართუკიანმა ზღათიდან უკან დაიხია, ბაღბანი ქალაქში შევიდა და მაშინვე გატეხა პირობა. ნასირ ად-დინი, ალბათ, ადვილად არ შეუჯრიგდებოდა ამ მუხანათობას, მაგრამ მის სამფლობელოს აიუბიანები დაემუჭრნენ. პარრანისა და ალ-ჟაზირას მფლობელებმა ალ-შალიქ ალ-აშრაფმა, სულტან ალ-ადილის ძემ, რომლისთვისაც მიუღებელი იყო ნასირ ად-დინის გაძლიერება, გაილაშქრა მის წინააღმდეგ. ართუკიანი იძულებული გახდა სასწრაფოდ უკან დაბრუნებულიყო და ხელი აეღო ზღათისთვის ბრძოლაზე (იმნ ალ-ახირი, XII:254).

³³ მასილაგამე მართებულად აღნიშნავს, რომ ქართლსა და სომხურ პირველწყაროებში 601-602 1204-5 — 1206-7 წწ. ამ ლაშქრობათა შესახებ არაფერია თქმული (სილაგამე, 1966:116). ამდენად, იბნ ალ-ასირის ცნობები (რომელთაც მოგვიანებით სხვა ავტორებიც; იბნ ალ-'იბრი, აბ-შაჰაბი და იბნ'იშად ალ-ჰანშალი იმეორებენ) ერთადერთია, რომელიც ზღაღუქელზე შეიძლება ამ ზარეზის შეესება და საქართველოს ისტორიის აღნიშნულა მონაცემთს აღდგენა.

“იზბ ად-დინ ბაღბანი დაეუფლა ხლათს³⁴ და სხვა ქალაქებს. მან დაატყვევა ბუჰამად ბბეგ-თიმური, მაგრამ მისმა წარმატებამ გააღიზიანა აიუბიანები. შამ-არმენთა სახელმწიფოზე ილაშქრა ალ-მალქ ალ-აშრაფის ძმამ, მაიაფარიკინის მფლობელმა ალ-მალქ ალ-აჰმად ნაჰს ად-დინ აიუბმა. მან ზეღო იგლო ბუჰის ციხე და მიაღება ხლათს. ბაღბანმა შეძლო მისი დამარცხება. ალ-აჰმადი მაიაფარიკინში დაბრუნდა და ახალი ლაშქრობისათვის სამზადისს შეუდგა (იზბ ალ-აბიტი, XII:255).

იმავე 603/1206-7 წ. ქართველები ზღაპლა დაიძრნენ ხლათისკენ, მოაოხრეს და გადაწვეს მისი მხარე და შემდეგ კი უკან დაბრუნდნენ (მაჩ ჰუზრუჟი, 1932:362; შუჰ. ალ-ჰამაჯი, 1982:52). შამ-არმენთა სახელმწიფოსთან ამ ახალი კონფრონტაციის დროს საქართველოს სამეფო კარმა საბოლოოდ შემოიმტკიცა ყარსი და მოახდინა შამ-არმენთა არეზისპირა სამფლობელოთა ინკორპორაცია.

ზემოთ ითქვა, რომ თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით ყარსი ჯერ კიდევ ბასიანის ბრძოლაშივე დაიკავა ივანე ახალციხელმა. ჩვენი ვარაუდით, აღდებული დარჩა ყარსის ციხადელი. ვიდრე იგი განაგრძობდა წინააღმდეგობას, ყარსის სრული შემოიმტკიცება შეუძლებელი იყო. ციხადელის ალყა რამდენიმე წელს გაგრძელდა და ის განიხილებოდა, როგორც საერთოდ ყარსის გარემოცვა.

XIII ს. სპარსელი ანონიმი, რომელიც წერს, რომ ყარსს მაგარი ციხე ჰქონდა და ტვის გაღავანი ერტყა, აღნიშნავს, რომ ამ ადგილისთვის ურწმუნოებს (ქართველებს) რამდენიმე წელი ჰქონდათ ალყა შემორტყმული და დიდი გაჭირვებით აიღეს ის (ხამყატოს ხაკვიტყულუშანი, 1954:208; ხამყატოს ხაკვიტყულუშანი, 1978:32).

თამარის მეორე ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ სარგის თმოგველი, შალვა თორელი და მესხნი “შრავლით გამოთვან ჰმრძოდგეს” ყარსს, “გარნა ვერარა დონე ქმნეს ადგებისა”, მიუხედავად იმისა, რომ მას “შემოუზუნეს ყოველნი ციხენი და ხოფელნი”. ყარსელთა წინააღმდეგობა გატყდა მას შემდეგ, რაც თამარმა “წარავლინა... ზემოთ ლაშქრითა” დავით სოსლანი და “წაატანა ზაქარია და ივანე” (მზარგრძელები). მოჭლაქეთა თხოვნით (რომელთაც “ემინოდათ ხიტყუათა მათთათეს გინებისათა, რომელთა ციხით გამო იტყო-

³⁴ რ. კიქაძის აზრით, ეს ბაღბანი არის თამარის პირველი ისტორიკოსის მიერ დასახელებული „დვინის პატრონი“, ათაბაგ ელდიგუზის მიერ აღზრდილი ბაღშანი (ქც. II, 1959:77). მართლაც, ქართლის ცხოვრების³ ზოგიერთ ნუსხაში და დარსადან გორგჯანიძის თან ბაღშანის ნაცულად იკითხება ბაღბანი (კიქაძე, 1975:54). მკვლევარი მიიწვევდა, რომ ქართველთა მიერ დვინის აღების (1203 წ.) შემდეგ ბაღბანი ხლათის სახელთნოში გადაიხვეწა ზედის საჩივლად და მალე გამგებლის ტახტიც დაიკავა (კიქაძე, 1975:55). მაგრამ ისეთი იდენტიფიკაციის საფუძველი არ არსებობს, “იზბ ად-დინ ბაღბანი იყო შამ-არმენ სულჰან II-ის შამლუქი. თავად სახელი ბაღბანი საკმაოდ გავრცელებულია თურქულ ტომებში. ერთი ბაღბანი, რომლის ტიტულიც ასევე “იზბ ად-დინია, იყო ათაბაგ უზბეგის (1210—1225) შამლუქი (ან-ნასაგი, 1973:64, 216, 217).

დებს) ყარსში გიორგი ლშას თანხლებით ჩავიდა თამარი და მათ წინაშე "მოი-
ხუნეს ციხოვანთა... კლიტენი." მათივე თხოვნით თამარმა "ქალაქი და
ციხე თუხად დაიშვირა" და არ გასცა ყარსი ანისისა და დენის მსგავსად (შახ.
ჯზისმთლ., ძვ. II, 1959:143-44).

იბნ ალ-ასირის თხზულებაში 603/1206-7 წ. ამბებში ცალკე სათაურით არის
გამოყოფილი პასაჟი: "მოხსენიება ქართველთა მეფის შივრ ქალაქ ყარსის
დაუფლებიხა და ქართველთა მეფის გარდაცვალებიხა" (იბნ ალ-ასირი,
XII:255), მაგრამ აქ ფაქტობრივად საუბარია ყარსის ციხის აღებაზე. არაბი
მემატანე აღნიშნავს, რომ ქართველები "დაუფულნენ ყარსის ციხეს (ჰისნ),
რომელიც იყო ხლათის ოლქთაგან", რომ მისთვის ქართველებს "დიდი ხნის
მანძილზე (მუდდა ტავილა) ჰქონდათ ალყა შემორტყმული... ავიწრო-
ებდნენ ვინც მასში იყო და იღებდნენ [ამ] ვილაიეთის შემოხა-
ვალს მრავალი წელი ('იდდათ ხინნინ)". მისი გამგებელი (ვალი) ელზ
ელზზე გზავნიდა ხლათში და დახმარებას ითხოვდა, მაგრამ ამოდ. როცა ასეთი
მდგომარეობა გაგრძელდა და მას იმედი გადაეწურა, დაუზავდა ქართველებს,
დათმო ციხე (კალა) და მის ნაცვლად სხვა სამფლობელო და დიდძალი ფული
მიიღო (იბნ ალ-ასირი, XII:256). ქართული წყაროს ცნობით ეს მოხდა თამარის
ზეობის 23-ე თუ 24-ე წელს, ზამთარში. იბნ ალ-ასირი მიუთითებს ჰიჭრის 603/8.
VIII. 1206 - 27.VII.1207 წ., ვარდანი კი სომხური ერთი 655/29. I. 1206 - 28.
I. 1207 წ. (ძვ. II, 1959:143; იბნ ალ-ასირი, XII:255-56; ვარდანი:169). ამ
ცნობათა შეპირისპირებით ამკარაა, რომ ყარსის ციხე ქართველებმა დაიკავეს
1206 წ. დეკემბერში, ანდა 1207 წ. იანვარში. ყარსის ციხის აღებით საბოლოოდ
დასრულდა შამ-არმენებზე დამოკიდებული ამ საამიროს არსებობა და მოხდა
თურქთა მნიშვნელოვანი პლაცდარმის ლიკვიდაცა. ამიერიდან, იბნ ალ-ასირის
სიტყვებით, ყარსი "გადაიქცა ურწმუნოთა (ქრისტიანთა — გ.წ.) ხაზლად, მახ
შეშდეგ, რაც იხ იყო დმერთის ერთარხოზის (ისლამის — გ.წ.) ხაზლი" (იბნ
ალ-ასირი, XII: 256).

ლშა გიორგის-დროინდელი მემატანე მოგვითხრობს, რომ ყარსთან ერთად
ქართველებმა აიღეს "ციხენი კარნიფორიხა, და ვანანდიხნი, და რაკსის
პირის ციხენი" (ძვ. II, 1959:368). „რაქსის (არეზის) პირის ციხეთა შორის
შეიძლება ვიგულისხმოთ კალზევანი და წმინდა მარი, იგივე სურმარი, რომელთა
დაპრობასაც მხარგრძელთა მიერ იხსენიებს სტეფანოს ორბელიანი. იგივე ატრა-
რი სომხურ მხარეთა შორის, რომლებიც დაიკავეს ქართველებმა, ასახელებს

35 რამდენიმე საუკუნის შემდეგ და რუსეთის არმიის მიერ ყარსის აღება 1877 წ. ასევე
შეფასებული იქნება, როგორც ქრისტიანობის გამარჯვება მაჰმადიანობაზე
("Падение Карса или торжество христиан над магометанством", М., 1877-
1879).

ვალსერტსაც (ზვ.თბილისი, 1978:55) — მდარეზის მარჯვენა ნაპირზე, სომხური ოლქის ბაგრევეანდის (მდ.ბაგრევეანდის ხეობაში) ცენტრს. თუ სურმარი ამ დროს აზერბაიჯანის ათაბაგთა ვასალი იყო, კალზევიანი და ვალსერტი შამ-არმენთა სახელმწიფოში შედიოდა.

მოსალოდნელი იყო, რომ ყარსის შემომტკიცების შემდეგ ქართველები გააგრძელებდნენ შეტევას ვანის ტბის მიმართულებით, მაგრამ იმ ალ-ასირის ცნობით სწორედ ამ დროს მოკვდა ქართველთა დედოფალი (მალიქათ ალ-ქურჯ), ქართველთა შორის დაიწყო უთანხმოება და წლის ბოლომდე, ე.ი. 1207 წ. ივლისის მიწურულამდე "აღლაჰმა გაანთავისუფლა [იხლამი] მათიბოროტებისაგან" (იხვ ალ-ასიბი, XII:256). ქართველ მკვლევართა ნაწილი თვლის, რომ არაბი მემატანის ამ ცნობაში იგულისხმება თამარ მეფე, თუმცა კი ნუმისმატიკური მასალებით აშკარაა, რომ თამარი ცოცხალია (და გარდაიცვალა) 1210 წელს. თნატროშვილთან ერთად ზეენ შევეცადეთ დაგვესაბუთებინა, რომ 1207 წ. აღესრულა არა თამარი, არამედ დავით სოსლანი (ნაფთხვილი, ჟაფარიძე, 1974, №1:151-52; აგრეთვე: ჟაფარიძე, 1979:121-29). მაგრამ ამ საკითხზე ქართულ ისტორიოგრაფიაში აზრთა სხვადასხვაობაა (ბ.ზეფჩუგუი, 1991: 303-4. შუნ.1) და სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. დავითის გარდაცვალებამ 1207 წ. ხელი შეუშალა ქართველებს აქტიურად ჩაბმულობენ შამ-არმენთა სახელმწიფოს საშინაო საჭმებში. ეს კი გადამწყვეტი აღმოჩნდა იმისთვის, რომ შათ ინიციატივა გაეშვათ ხელიდან და ვანის ტბის სანაპიროებს აიუბიანები დაუფლებოდნენ.

604/28.VII. 1207 — 15.VII.1208 წ. ალ-ავსადი მამისა და ძმის სულტან ალ-ადილისა და ალ-მალიქ ალ-აშრაფის ქარების მხარდაჭერით ხელმეორედ შეიჭრა შამ-არმენთა სახელმწიფოში. ბაღბანი ზღაბში გამაგრდა და დახმარება სთხოვა არზრუმის ამირას სელჩუკიან მულის ად-დინ ტულრილ-შასს. მოკავშირეებმა დააარჯხეს ალ-ავსადი და შემოეწყენენ ქმუშს, რომელიც აიუბიანმა დაიპყრო. გამარჯვებამ, საფიჭრებელია, იღუზა შეუქნა მულის ად-დინს, რომ ალ-ავსადი სერიოზულ საფრთხეს არ წარმოადგენდა. მან უბუბთლა ბაღბანს და მოკლა იგი. არზრუმის ამირა იმედოვნებდა, რომ ამ გზით იოლად დაუეფლებოდა შამ-არმენთა მემკვიდრეობას, მაგრამ ანგარიშში მოტყუვდა. ზღათთან მისულ მულის ად-დინს ქალაქის მოსახლეობამ სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწია და ის იძულებული გახდა ისევ არზრუმში დაბრუნებულიყო ('ამდ ალ-ლავიფ ალ-შაღ-დადი: 112; იხვ ალ-ასიბი, XII:272).

უგამგებლოდ დარჩენილი ზღათი იმავე 604/1207-8 წ. ქალაქის დიდებულთა ნაწილმა ალ-ავსადს გადასცა. აიუბიანმა დაიკავა ქალაქი, მაგრამ მისი პოზიციები არ იყო მტკიცე. მალე ზღათის ლაშქრის ერთი ნაწილი აუჯანყდა მას, დატოვა ზღათი და ხელთ იგდო ჯერ ვანის მნიშვნელოვანი და შეუვალი ციხე-სიმაგრე, შემდეგ კი არტეში. ალ-ავსადი იძულებული გახდა მამისთვის ეთხოვა შემწეობა. სულტანმა ალ-ადილმა მას ალ-აშრაფი მიაშველა. აიუბიანთა გაერთიანებულმა ძალებმა ალყა შემოარტყეს ვანს. შეუპოვარი ბრძოლის შემდეგ აჯანყებულებმა

შეწყვიტეს წინააღმდეგობა და ზავის პირობით ჩააბარეს ქალაქი ალ-ავჰადს (იხს ალ-ასიბი, XII:273; იხს ვასილი, III:176; აზუ ლ-უიდა, IV:14).

იბნ ალ-ასირი თუწყბა, რომ ვანის ალების შემდეგ ალ-მალიქ ალ-ავჰადი მანასკერტის დასამორჩილებლად გაემართა. სწორედ ამ დროს მას აუჯანყდა ხლათის მოსახლეობა³⁶, რომელიც ქალაქის ციხედელში გამაგრებულ აიუბიანთა გარნიზონს შემოეწყუო. აჯანყებულებმა მოინდომეს, რომ ძალაუფლება შამ-არშენის (სუჟან II-ის) რომელიმე მამულტისათვის გადაეცათ, მაგრამ ალ-ავჰადმა ალ-ჯაზირას აიუბიანთა ძალებით აიღო ხლათი და დაუნდობლად გაუსწორდა მოწინააღმდეგეებს (იხს ალ-ასიბი, XII:274-75; 'ამდ ალ-ლაჰიფ ალ-მადადი: 112-13). შეუბრალებელი ტერორით მან განიმტკიცა თავისი პოზიციები ხლათში და მიაფაროკინთან ერთად მალე დაეუფლა შამ-არშენთა სახელმწიფოს, ყოველ შემთხვევაში იმ სამფლობელოებს, რომლებიც მდარეზის მარჯვენა ნაპირზე და ვანის ტბის რეგიონში მდებარებდა. ამრიგად, შამ-არშენთა შემკვიდრება საქართველომ და აიუბიანებმა გაინაწილეს. საკუთრივ ხლათისთვის ბრძოლაში წარმატება აიუბიანებს ხვდათ წილად. სულტანმა ალ-ადილმა თავისი ვაჟის ალ-მალიქ ალ-ავჰადის მეშვეობით შეძლო განებორციელებინა საღამ ად-დინის გვეგის ის ნაწილი, რაც ვანის ტბის რეგიონში აიუბიანთა ექსპანსიასა და გაბატონებას ისახავდა მიზნად.

5. საძარბოველო და აიუბიანები:

ბრძოლა ხლათისათვის 1208-1210 წლებში

აიუბიანთა მიერ ხლათის აღება შეიძლება შეფასდეს როგორც საქართველოს სამეფოს საგარეო პოლიტიკის მარცხი სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით. ვანის ტბის რეგიონი დასუსტებული შამ-არშენების ნაცვლად ძლიერმა და აგრესიულმა აიუბიანებმა დაიკავეს. მათი ექსპანსიონისტური გეგმები შეუძლებელია უცნობი დარჩენილიყო საქართველოს სამეფო კარისთვის, რომელიც შეეცადა გამოესწორებინა მდგომარეობა. ბრძოლა ხლათისათვის და, საერთოდ, ვანის ტბის

³⁶ იბნ ალ-ასირის მიხედვით ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრდა თვალსაზრისი იმის თაობაზე, რომ ალი-მალიქ ნაჰამ ად-დინ ალ-ავჰადის წინააღმდეგ აჯანყებულ სომხებს შარის უჭერდნენ და დახმარებას უწყვედნენ ქართველები, რომლებმაც თითქოსდა აიღეს ხლათი და გადასცეს ის აჯანყებულებს, მაგრამ მათ ვერ შეინარჩუნეს იგი (სილაგაძე, 1966:121; სტეფანაძე, 1974:60; სტეფანაძე, 1985:148). ბ. სილაგაძე აღნიშნავს, რომ როცა ქართველთა დახმარება ასაკმარისი არ აღმოჩნდა, სულტუკანმა (უნდა იყოს „აიუბიანმა“ — ვ. ჟ.) ამირამ ამბობუბა სისხლში წაახრჩო“ (სილაგაძე, 1966:121). იბნ ალ-ასირის ცნობების საგანგებო შესწავლამ გვიჩვენა, რომ არაბი მემკვიდრე 604/1207-8 წ. ამბებში (ან სხვაგან) არადფერს წერს ალ-ავჰადის მოწინააღმდეგეებთან ქართველთა რაიმე კავშირზე და მათ მიერ ხლათის აღებაზე. ასეთი ცნობა არც სხვა რომელიმე არაბი ისტორიკოსის თხზულებაში გვევლდება.

რეგიონისათვის და აქედან აიუბიანთა განდევნა გახდა საქართველოს საგარეო პოლიტიკის უმნიშვნელოვანესი ამოცანა 1208-1210 წლებში.

იბნ ალ-ასირი ალ-მალქი ალ-ავჰადის გაბატონებას ხლათში და ამ მიზეზით შექმნილ პოლიტიკურ სიტუაციას 1207-8 წ. ასე ახასიათებს: "შეზოგულ მეფეებს არ ხურდათ (ქარიჰა) მიხი [ალ-ავჰადის] გამგებლობა მახზე [ხლათზე] შამისის [ალ-ადილის] მიშით. ახევე შეგმინდათ მიხი ქართველებს და არ ხურდათ ის. მათ განაგრძებთ თავდახზმები ხლათის ოლქებზე და მიხ ქვეყანაზე. ხოლო ნაჯმ ად-დინ აიუბი იჯდა ხლათში და არ შეგძლო მიხი დატოვება, რის გამოც მუხლიმებმა ხამინელი ტანჯვა გადაიტანეს" (იბნ ალ-ასირი, XII:272-73). ჰიჯრის 605/16.VII.1208 - 5.VII.1209 წ. დაიწყო ქართველთა მძლავრი შეტევა ალ-ავჰადის სამფლობელოზე. ისინი შემოეწყვნენ ქარტლეს და დაეუფლნენ მას ძალით. იბნ ალ-ასირი, რომელიც მექ ღერებში გვიხატავს ქართველთა სისასტიკეს, წერს, რომ მათ გაძარცვეს არტემის "ყოველი ხიმფიდრე, ხაქონელი და ხხვა რამ, რაც იქ იყო. დაატყვევეს მიხი მცხოვრებნი, დაწვეს და მთლიანად დაანგრეს ის და მიხი მოხაზლეობიდან იქ აღარავინ დარჩა, "თითქოხდა არ იყო წინა დღით მდიდარი"³⁷ (იბნ ალ-ასირი, XII:279; იხ. აგრაჟი: აბ-ჰამაში, 1979:192; იბნ 'იმად ალ-ჰანშალი:16).

ალ-ავჰადს ხლათში დიდი ჭარი ჰყავდა, მაგრამ მან ვერ გაბედა ქართველების წინააღმდეგ გამოსვლა. მას ეშინოდა როგორც მოწინააღმდეგის სიძრავლის, ისე ხლათის მოსახლეობისა, რომელსაც ადრე დიდი ზიანი მიაყენა. ამ დროისათვის პირველად გვაქვს მითითება ხლათელთა პროქართული განწყობილების შესახებ. ალ-ავჰადს თურმე ეშინოდა, რომ ჭალქიდან გასვლის შემთხვევაში მოსახლეობა აუქანყდებოდა და ხლათს ქართველებს გადასცემდა (იბნ ალ-ასირი, XII:279; მარ ჰემზუჰი, 1932:364; ზენგლია, 1979:335). იბნ ალ-ასირი წერს, რომ როდესაც ალ-ავჰადი არ გავიდა ურწმუნოებთან საბრძოლველად, ქართველები დაბრუნდნენ თავიანთ ქვეყანაში უვნებელნი, ისე რომ ისინი არავის შეეშინებია (იბნ ალ-ასირი, XII:279), მაგრამ სხვა წყაროებიდან ჩანს, რომ ქართველთა უკუტყუვას თავისი მიზეზი ჰქონდა.

იბნ ვასილი იუწყება, რომ ქართველთა წინააღმდეგ საბრძოლველად ალ-ავჰადმა ისევ ნაცად ხერხს მიმართა და დახმარებისთვის მამას, აიუბიანთა სულტანს ალ-ადილს მოუწოდა. ალ-ადილმა გადაწყვიტა ჩარეულიყო კონფლიქტში, 606/6.VII.1209 - 24.VI.1210 წ. დამასკოდან ჩრდილოეთ მესოპოტამიისაკენ დაიძრა და გადალახა მდ.ევფრატი. სულტანმა გამოაცხადა, რომ განზრახული ჰქონდა ქართველებზე ლაშქრობა (იბნ ვასილი, III:190; იბნ ალ-ადიმი, III:160; ხიმუ მ.ალ-ჯაჰი 1952: 541; შუჰ. ალ-ჰამაჰი, 1982:57; ალ-შაჰრიზი, I/1:204),

³⁷ კიტატა ბრკვალეებში ურანიდანაჰ: 2261; 1025.

ხლათის ქვეყნიდან ქართველების უკუსაგდებად. აღ-ადილმა ამავე დროს დახმარება სთხოვა თავის მძისშვილს, სალამ ად-დინის ვაჟს, პალაბის მფლობელს აღ-მალიქ აზ-ზაჰირს. მან მისწერა, აგრეთვე, სირია-მესოპოტამიის აიუბიან და თურქ ამირებს და მათ წარები მოსთხოვა.

606 წ. რაბი' აღ-აველში/3.IX - 2.X.1209 წ. აღ-ადილმა მიიღწია ქპარანს, სადაც მას ეახლნენ აღ-ამრაფი და სხვა აიუბიანები: ჰამას მფლობელი აღ-მალიქ აღ-მანსური, ჰომსის მფლობელი — აღ-მალიქ აღ-მუჰამედი, ბა'ალ-ბექის მფლობელი აღ-მალიქ აღ-ამჰადი, ამიდისა და ჰისნ-ქაიფას მფლობელი ართუკიანი აღ-მალიქ ას-სალიმ მამბედ ბყარა-არსლანი, სუვაიდასა და დარას გამგებლები. აქვე მოვიდა პალაბის მფლობელი აღ-მალიქ აზ-ზაჰირიც თავისი წარით (იხმ ვახილი, III:190-91; აღ-შაჰიზი, I/1:204). პარზანიდან აღ-ადილი რა'ს აღ-ინში წაივდა და იქ შეიტყო, რომ ქართველებს ხლათის მხარე დაეტოვებინათ (იხმ ვახილი, III:192; იხმ აღ-ადიმი, III:160). იმ ვახილი დამატებით იუწყება, რომ ქართველებმა, როდესაც სულტნის სამზადისის შესახებ გაიგეს, შეშინებულბმა იქტარეს თავიანთ ქვეყანაში დაბრუნება (იხმ ვახილი, III:192; იხ. აგრეთვე იხმ ად-ფაჰადი, VI: 167). საქართველოს სამეფო კარი, როგორც ჩანს, არ იყო მზად აიუბიანთა გერთიანებულ ძალებთან მტრის ტერიტორიაზე შესაჭებლად და თავიდან აიცილა კონფლიქტის ესკალაცია.

კონფლიქტში ჩაირევა არც აღ-ადილისთვის იქნებოდა სასურველი. გარეგნული მრისხანების მიუხედავად ის უეჭველად გრძნობდა თავის სისუსტეს. მცირე აზიის სელჩუკები და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის თურქი ამირები, რომელთაც ამფოთებდათ აიუბიანთა ექსპანსია და წარმატებები ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ყურადღებით ადევნებდნენ თვალს მის მოძრაობას. მათ ადვილად შეეძლოთ შეეწინათ გართულებები აღ-ადილის ზურგში, მით უმეტეს, რომ ვანის ტბის რეგიონიდან სულტანი საკმაოდ იწებოდა დაშორებული თავისი საბელმწიფოს ცენტრს. ამდენად, არ შეეცდებოთ თუ ვიტყვი, რომ ქართველთა უკუქვევის ამბავმა შეება მოუტანა აიუბიანთა გამგებელს. ქართველებზე ლაშქრობა მოიხსნა, მაგრამ სულტანმა გადაწყვიტა, რომ ახალი ვითარება ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში თავისი გავლენის გასამტკიცებლად გამოეყენებინა.

აღ-ადილი სინჯარის მფლობელის კუტბ ად-დინ მუჰამად ბ.ზენგის წინააღმდეგ დაიბრა, დაიკავა მისი კუთვნილი ქალაქები: ნისიბინი, ხაბური და შემოეწყყო თვით ქსინჯარს,რომლის აღყამაც 606 წ. რამადანის თვემდე/27. II-28.III.1210 წ. გასტანა (იხმ მ.აღ-ჯაჰი, 1952: 541; აღ-შაჰიზი, I/1:204). ამ დროს მას ეახლა აღ-აჰმადი (მუჰ. აღ-ამაჰი, 1982:58), რომელმაც შეძლო ხლათის დატოვება. სინჯარის დასაკავად აღდგნენ ირბილისა და მავსილის მფლობელები, რომლებიც პალაბის აიუბიან გამგებელს აღ-მალიქ აზ-ზაჰირს დაუკავშირდნენ. ამ უკანასკნელმა მხარი არ დაუჭირა ბიძას, რომლის გაძლიერებაც აღარ სურდა და თავისი წარები უკან გაიწვია (იხმ აღ-ადიმი, III:161-62).

აღ-ადილის მოწინააღმდეგეებმა კავშირი დაამყარეს რუმის სელჩუკთა სულ-

ტანთან ლიას ად-დინ ქაი-ხუსრაუსთან, არზრუმის ამირასთან მუღის ად-დინ ტელკილ-შაჰთან და ხალიფა ან-ნასირთან. უკანასკნელმა მოსთხოვა სულტანს, რომ თავი დაენებებინა სინჯარისათვის (იხმ ალ-ახბი, *XII:287*; იხმ ვახილი, *III:194-95*; აშუ შაშა, 1974:67; ხიმფ შ.ალ-ჯაფი 1952:541; ალ-შაჰრიზი, *I/1:204*). ალ-ადილი იძულებული გახდა შეეწყვიტა სინჯარის ალყა და პარანში დაბრუნებულყო (იხმ ვახილი, *III:197*; ხიმფ შ.ალ-ჯაფი 1952:541), სადაც მასთან იმყოფებოდა ხლათის გამგებელი ალ-ავჰადი. სულტანის დაპირისპირება ალ-შალიქ აზ-ზაჰირთან გრძელდებოდა 607 წ. დასაწყისშიც /VI-VII.1210 წ. შემდეგ ბიძა-ძმისშვილი დაზედნენ და ალ-ადილმა დანიშნა აზ-ზაჰირის ასული. მომდევნო ხანებში კი სულტანი ჯვაროსნებთან ომში ჩაება.

1210 წ. აღინიშნა ახალი სამხედრო კონფლიქტით ხლათის აიუბიანებსა და საქართველოს სამეფოს შორის. ქართველებმა ხელახლა დალაშქრეს ალ-ავჰადის სამფლობელო. აბუ შამა და შემდეგ მასზე დაყრდნობით სხვა ავტორებიც (აშუ შაშა, 1974:75; იხმ ვახილი, *XIII:56-7*; იხმ ად-დაჯადარი, *VI:169*; ახ-საფადი, *X:37*) ქართველების ლაშქრობის მიზეზად თვლიან მცირე აზიის სელჩუკთა, პალაბისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის გამგებელთა ინტრაგებს. მავსილის, ირბილის, სინჯარისა და პალაბის მფლობელები შეთანხმებულან, რათა ერთობლივი ძალით გამოსულიყვნენ ალ-ადილის წინააღმდეგ, ელიარებინათ რუმის სულტანის ლიას ად-დინ ქაი-ხუსრაუს უზენაესობა და აღევილიათ ხელტა მის სახელზე. მათ შეუთვალეს ქართველებს, რომ ელაშქრათ ხლათზე. ამ შემთხვევაში აიუბიანთა სულტანს დახმარებას ვეღარ აღმოუჩინდა ვერც ალ-ავჰადი და ვერც ალ-აშრაფი.

სიტბ იბნ ალ-ჯაუზი წერს, რომ ქართველთა ეს ლაშქრობა მოხდა 606/1209-10 წ., თუმცა იჭვე მიუთითებს სხვა თარიღსაც, სინჯარის ალყის (დასრულდა 1210 წ. მარტში) შემდეგდროინდელ პერიოდს — 607/25. VI. 1210-14. VI. 1211 წელს. ხლათზე ქართველთა ლაშქრობას, ფაქტობრივად ერთსა და იმავე ამბავს ორჯერ, 606 და 607 წლებში მოგვითხრობს აბუ შამა (აშუ შაშა, 1974:67,75), მაგრამ არამ ავტორთა უმრავლესობა ამ ლაშქრობას 607 წლით ათარიღებს (იხმ ვახილი, *III:201*; აშუ ლ-ფიდა', *III:113*; იხმ ალ-ჯაფი: 190; იხმ ვახილი, *XIII:56*; ალ-შაჰრიზი, *I/1:205*; ალ-აინი:629-30) და ზეენ ეს სარწმუნოდ მიგვაჩნია.

არამ ისტორიკოსთა ცნობები საშუალებას იძლევა აღვადგინოთ ხლათის ამ კამპანიის წერილობრივი კი. ქართველთა ჯარი ხლათის მხარეში 1210 წ. ზაფხულში, ან შემოდგომაზე შეიჭრა და შემოეწყო თვით ქ.ხლათს, რომლის ციტადელშიც ალ-ავჰადი იყო გამაგრებული. ალყაშემორტყმული ქალაქი მხოლოდ ბედნიერმა შემთხვევამ იხსნა განსაცდელისაგან. ეს იყო ქართველთა მხედართმთავრის ივანე შარაგრძელის მოულოდნელი დატყვევება.³⁸

³⁸ ხლათში ივანეს დატყვევება აისახა სომხურ საისტორიო ლიტერატურაშიც [კარაქ. განძაკეცი:119; ვარდანი:170]. ამის შესახებ დღემან მხოლოდ ქართული წყაროები.

ივანე მხარგრძელი 607 წ. 19 რაბი' ას-სანის თვეში/10. X. 1210 წ. ჩაუვარდა ტყველ ხლათელებს.³⁹ ეს ამბავი თავის დროზე უაღრესად გახმაურდა მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში და XIII-XIV სს თითქმის ყველა არაბი ისტორიკოსი თავს ვალდებულად თვლიდა მოეხსენებინა იგი.

ჩვეულებრივ მიუთითებენ, რომ ვარსკვლავთმრიცხველმა დილით უწინასწარმეტყველა ივანეს (რომელსაც არაბული წყაროები ქართველთა მალაქსაც უწოდებდნენ), რომ დაახლოებით საღამოსწინა ლოცვის მოწოდების (აზან ალ-აზრ) დროს ხლათში შევიდოდა, ღამეს ხლათის ციხეში გაატარებდა და ხლათის ტახტზე დაქდებოდა, თუმცა იმ სამოსით კი არა, რომელიც მას ემოსა. ამ წინასწარმეტყველებით გახარებულმა მხარგრძელმა ღვინო დალია და გათამაშებული ოციოდე მხედრით ხლათსცენ — არტემის კარიბჭისკენ გაემართა. მოულოდნელად მისმა ცხენმა წაიფორბილა. ზოგიერთი ცნობით, ცხენს ფეხი ხლათელების მიერ საგანგებოდ გათხრილ და შენიღბულ ორბოში ჩაუვარდა, ანდა ეს ამბავი ხიდზე მოხდა, რომელიც ხლათელებს განგებ ჩაემტვრიათ. ივანე მხარგრძელი ცხენიდან ჩამოვარდა. ხლათელები, რომლებიც მის მოძრაობას ყურადღებით უთვალთვალებდნენ, გაღვინიდან გამოცვივდნენ, ივანეს მხლებელთა ნაწილი დახოცეს, ნაწილიც კი მასთან ერთად დაატყვევეს. მხარგრძელს თითქოსდა დაუძახია კიდევაც არ მომვლათ, ივანე ვარო. ზოგიერთი ცნობით ის ალ-აფხადის საჭურისმა იაკუთ ალ-მალატიმ იცნო. დატყვევებული მხედართმთავარი ალ-აფხადმა ხლათში დიდი პატივით მიიღო, ტყვე საპატიო ხლათით შემოსა და ტახტზეც კი დასვა. ამდენად, ივანე მხარგრძელს წინასწარმეტყველება გაუმართლდა. ის მართლაც შევიდა ხლათში და იქ ღამე გაატარა, მაგრამ არა ისე, როგორც ფიქრობდა (იხმ ჯახილი, III:201; აშუ შაშა, 1974:67,75; ხიმფ შ.ალ-ჯაჟ-ში, 1952:541; ზაქარია ალ-კაზჯინი:43; იხმ ქახილი, XIII:56; ალ-აინი:630).

ივანე მხარგრძელი არაბი ავტორების თანახმად დაატყვევეს საღამოსწინა და საღამოს ლოცვებს შორის (ზაჰნა ხ-ხალათაჰნ) პერიოდში (ახ-ზაფადი, X: 37; ალ-აინი: 630). შემოდგომაზე საღამოსწინა ლოცვა (ხალათ ალ-აზრ) იწყება დაახლოებით 15-დან 17 საათამდე, საღამოსი კი — შუის ჩასვლის შემდეგ. ეს დღე იყო ორშაბათი (აშუ შაშა, 1974:75; ალ-აინი:630). იორბელისა და ვ.ციბულსკის მიერ შედგენილი სინქრონული ცხრილებით 1210 წ. 10 ოქტომბერი კერა დღეა (Orbeli, 1961:128; Цыбульский, 1964:60), მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ არაბი მუსლიმები დღეს იწყებდნენ შუის ჩასვლიდან და ამდენად, ორშაბათი იწყებოდა კერა საღამოს (Hartner, 1974: 579) ყველაფერი გასაგები ხდება. ივანეს დატყვევება და ხლათში მისი შეყვანა საღამოს ლოცვის გაშს უფრო მომხდარა, როცა შუე ჩაესვენა და ფაქტობრივად აბალი დღე

³⁹ ეს ლაშქრობა ბასილაგატის დათარიღებული აქტს 1208-1209 წლით (სილაგატე, 1966:123. იხ. აგრეთვე, შენგელია, 1979:335-36; რმეტრეველი, 1991:201).

დაიწყო.⁴⁰ ამრიგად, გვაქვს იშვიათი შემთხვევა, როცა ისტორიული ფაქტი (თუნდაც არცთუ სასიამოვნო ჩვენი ისტორიისათვის) შესაძლებელია უაღრესად დიდი სიზუსტით (წელი, თვე, რიცხვი, დღე, დროის მონაცემით) დავათარილოთ.

ივანე მხარგრძელის ტყვედ ჩაგარდნა აიუბიანთათვის დიდი და მოულოდნელი საჩუქარი იყო. ალ-აჰმადს ხლათის ხსენის იმედი აღარა ჰქონდა. სულტანი ალ-ადილი ჯვაროსნებთან ომით იყო დაკავებული (ნაფრთხილი, ჯაფარიძე, 1974. №2:180) და ვაჟისთვის დახმარების აღმოჩენა არ შეეძლო. ახლა კი ვითარება ერთბაშად შეიცვალა. სულტანმა ბრძანა, რომ ქართველთა მხედართმთავარი მისთვის მიეგვრათ, მაგრამ საქმეში ჩაერია ზაქარია მხარგრძელი, რომელიც დაემუქრა ხლათელებს: გამოუშვით ჩემი ძმა, თორემ დალუგვა არ აგცდებით, თქვენი ტყვეების მიწას საქართველოში წავაღებინებ და აქაურობას გავეუდაბურებო. შემინებულ ხლათელებს აღარ გაუგზავნიან ივანე ალ-ადილიან (ვიტაჟ, განმარტ.: 119). ალ-აჰმადმა ქართველთა წარმომადგენლებს უხმო, რათა ისინი დარწმუნებულოყვნენ ივანე მხარგრძელის უსაფრთხოებაში (ამუ შაშა, 1974:75) და მოითხოვა, რომ ქართველები გასცლოდნენ ხლათს.

ქართველები იძულებული გახდნენ დასთანხმებოდნენ ალ-აჰმადს და საბოლოოდ დაზავდნენ მას. არაბული წყაროების ჩვენებით საზავო პირობები ხელსაყრელი იყო აიუბიანთათვის. ივანე მხარგრძელის გამოსასყიდად საქართველოს სამეფო კარმა დიდძალი თანხა — 100 ათასი დინარი (სხვა მონაცემებით 80 ან 200 ათასი დინარი) გადაიხდა, დააბრუნა 2 ან 5 ათასი ტყვე და 21 ციხე, რომლებიც ეკუთვნოდა ხლათის ოლქებს და რომლებიც ადრე ხელთ იგდეს ქართველებმა და აღადგინა ხლათის გალავანი (ხურ) (იბნ ჯახილი, III: 201; ამუ შაშა, 1974:75; იბნ ქახილი, XIII:56; ზაქ. ალ-ვაჰიანი:42-3; ამუ ლ-ფიდა', III:113).

ივანე მხარგრძელი იძულებული იყო განთავისუფლების საფასურად ავადისტის ცოლად მიეცა თავისი ქალიშვილი თამთა, რომელიც ხლათში გათხოვებისას ინარჩუნებდა ქრისტიანობას (ალ-ვაჰიანი, I/1:205). ქართველებმა პირობა დადეს, რომ ისინი ამიერიდან არ მიაყენებდნენ რაიმე ზიანს ხლათის ოლქებს და იქნებოდნენ ალ-მალიქ ალ-აჰმადის შემწე მის მტრებთან ბრძოლებში.

საქართველოს სამეფოსა და ხლათის აიუბიანებს შორის დადებული ზავი განისაზღვრა 30 წლით (იბნ ჯახილი, III:201; ამუ შაშა, 1974:75). ამ ზავის პირობების შევსება შეიძლება სომხური და ევროპული წყაროების მონაცემებით. კირაკოს განმარტეცი იუწყება, რომ თამთას ხლათში ჩასვლის შემდეგ ქრისტიანთა ხედრი (აიუბიან) სულტანთა სამფლობელოებში შემსულტუდა. ტარონის მხარეში არსებული მონასტრები განთავისუფლდა გადასახადებისაგან — ზოგი სანახევროდ, ზოგიც მთლიანად. ებრძანა სულტანების ყველა ტყვეშევრდომს, რომ პატივით მოაყრობოდნენ იერუსალიმში სალოცავად მიმავალ ქართველებს, ისინი

⁴⁰ ჰიქოს 606 წელს, რომელსაც ზოგიერთი არაბული წყარო ივანე მხარგრძელის დატყვევების თარიღად ასახელებს, 19 რაბი' ას-სანი, ე.ი. 1209 წ. 21 ოქტომბერი იყო ოთხშაბათი დღე.

არ იხდიდნენ გადასახადებს მათ ქალაქებში, თვით იერუსალიმშიც (კობაჯ.განმარჯვნი: 119-20). სომეხი მემარტოვანი ყოველივე ამას მიიწერს თამთას გადადგომას, მაგრამ თ.ნატროშვილის შენიშვნით ამ შემთხვევაში ივანე მხარგრძელის ასულის როლი უზომოდ გაზვიადებულია. ჩამოთვლილი პრივილეგიები წარმოადგენს ოცდაათწლიანი ზავის პირობებს (ნაცბთვილი, ჯაფათბი, 1974, №2: 179, მწ. 67; ნაცბთვილი, 1978:53).

კიდევ ერთი პირობა აღნიშნულია ევროპულ წყაროში. ესაა დე ვიტრი ქართველების დახასიათებისას წერს: "იხინი შემოდინ წმინდა ქალაქში (იერუსალიმში— გ.ჯ.) გამწლილი დროშებით და არავის უხდინან ხარკს. ხარკინოზებში ვერ ბედავენ მათს შეწუხებას, რამეთუ მინ დაბრუნებულთ შეუძლიათ შური იძიონ თავის მეზობელ ხარკინოზებზე" (ქაჯ ლე ვიტრი: 84-5; ნაცბთვილი, ჯაფათბი, 1974, №2:179).

მ. ბროსეს აზრით, ქართველებს ეს უფლება მიენიჭათ თამთას ხლათში გათხოვების შემდეგ (მბთსე, 1895:181). ამავე დროის ნაშთად თვლიდა აღნიშნულ პრივილეგიას ივ.ჯავახიშვილი (ჯავახიშვილი, 1985:303). თ.ნატროშვილის დასკვნით, ესაა დე ვიტრის ამ ცნობაში საქართველოს „მეზობელ სარკინოზებად“ აშკარად ნაგულისხმევია ხლათში გაბატონებულ იყო აიუბიანები, ხოლო ქართველების საპატიო უფლება იერუსალიმში გაშლილი დროშებით შესვლაზე წარმოადგენს ოცდაათწლიანი ზავის ერთ-ერთ პირობას.⁴¹ (ნაცბთვილი, ჯაფათბი, 1974, №2:179). ქართველთა მოთხოვნით ხლათელები იძულებული შეიქმნენ აეშენებინათ ხლათის ციხეში ქართველებისათვის ეკლესია, სადაც რეკდა ზარი (იბნ ალ-ასბი, XII:452). და საერთოდ, საზავო პირობებით, როგორც ვხედავთ, საქართველოს სამეფო კარი გამოვიდა როგორც ქართველი, ისე არაქართველი ქრისტიანების (მათ შორის სომეხი მონოფიზიტების) დამცველის, მათი უფლებებისა და უსაფრთხოების გარანტის როლში.

იმის შემდეგ, რაც ალ-აჰმადმა მიიღო ივანე მხარგრძელისაგან ფიცი და დაიტოვა მძევლები, მან გაანთავისუფლა ქართველთა მხედართმთავარი. ეს მოხდა 610 წ. 12 ჭუმადა ალ-ახირას თვეში/1. XII. 1210 წ. (ამუ შამა, 1974:75). 30-წლიანი ზავი ძალაში შევიდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი ხანგრძლივი დაზავება არამუსლიმებთან იშვიათი იყო ისლამური სამყაროს პრაქტიკაში. მუსლიმ სამართლისმცოდნეთა თვალსაზრისით ყოველი ზავი არამუსლიმებთან განიხილებოდა როგორც დროებითი და არ უნდა გაგრძელებულიყო 10 წელზე მეტი (Lewis, 1974:175; იხ. აგბუთუფ ქვამთ, გვ. 225). ჩანს, აიუბიანები უაღრესად იყვნენ დანატრესებულნი საქართველოსთან ხანგრძლივი მშვიდობის შენარჩუნ-

⁴¹ იგივე თვალსაზრისი თ.ნატროშვილისა და გ.ჯავახიშვილის კოლექტიური წერილიდან მოტანილი და გაზიარებული აქვს ჯსტეფენაძეს (სტეფენაძე, 1985:149—50).

ნებით. აქედან გამომდინარეობს, ვფიქრობთ, 30-წლიანი ზავის ის პუნქტები, რომლებიც ხელსაყრელი იყო საქართველოსთვის.

30-წლიანმა ზავმა დაასრულა ომები საქართველოს სამეფოსა და აიუბიანთა სახელმწიფოს შორის ვანის ტბის რეგიონში, შეაჩერა საქართველოს წინსვლა ამ მიმართულებით და გადადო საქართველოს სამეფო კარის აბოლიდმოსავლური პოლიტიკის განხორციელების გეგმა. ამავე დროს მან ფაქტობრივად დაასრულა აიუბიანთა ექსპანსიაც ჩრდილოეთის მიმართულებით. საღაპ ად-დინის დიდი ექსპანსიონისტური გეგმები მისი მემკვიდრეებისათვის ბოლომდე განუხორციელებელი დარჩა.

სად გადიოდა საზღვარი საქართველოს სამეფოსა და ხლათის აიუბიანთა სამფლობელოს შორის 1210 წ. შემდეგ?

ეჭვი არ არის, რომ 1210 წ. ზავით ქართველებმა დათმეს არტემი და მანასკერტი. მათ დაკარგეს სურმარიც, რომელიც ხლათის აიუბიანთა ვასალი გახდა. ამასთან, გასარკვევია ვალაშკერტისა და საერთოდ, ბაგრევანდის თემის კეთენილების საკითხი. ვალაშკერტის სამხრეთით მდებარე ბაგაევანის ტაძრის წარწერა იუწყება, რომ ხლათიდან მობრუნებულ ზაქარია მხარგრძელს უყიდა და ამ ტაძრისთვის შეუწირავს სოფ. ზოშუტაიკი და მისი მიწები (*Orbeli, 1963a:467; დაჩჩაშვილი, 1975:153*). თითქოსდა ამ დროს ქართველებს ვერ კიდევ მიუწვდებოდათ ხელი ბაგრევანდის სამხრეთზეც.⁴² მაგრამ ძნელი დასაშვებია, რომ აიუბიანებს 30-წლიანი ზავით მათთვის დაეთმოთ ეს მხარე, რომელიც უშუალოდ ეკროდა ვანის ტბის სანაპიროებს.

1210 წ., ვფიქრობთ, საქართველოს სამეფომ დაკარგა ბაგრევანდი და ბუნებრივ საზღვრად ხლათის აიუბიანთა სამფლობელოსთან მდარეზი იქცა. ვალაშკერტის ხელახალი დაპყრობა (სურმარისთან ერთად) მხოლოდ მოგვიანებით, მონღოლთა ეპოქაში შეძლო შანშე მხარგრძელმა (ვიტაჯ. განმარტება: 167; ქამთააღმწერელი, ძვ. II, 1959:212).

⁴² ბერძენიშვილი, რომელიც ებება XIII ს. დამდეგის საქართველოს საზღვრებს, მიიჩნევს, რომ ამ დროს ბაგრევანდი (რომლის ცენტრიც იყო ვალაშკერტი) შედიოდა საქართველოს სამეფოში და წარმოადგენდა სამეფოდ დაქვერილ არაქართული ტერიტორიების უკიდურეს სამხრეთ თემს (ბერძენიშვილი, 1966:1-63; ბერძენიშვილი, 1970:15; ბერძენიშვილი, 1979:71). მაგრამ მის მიერ მოტანილი საბუთები (სტეფანოს ორბელიანის შემოღობვებული ცნობის გარდა, რომელიც ამ შემთხვევაში აღარ გამოიყენება) XIII ს. დამდეგ ზე აღრინდელია, ანდა უფრო გვიანდელი. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ გიორგი ლაშა გარდაიცვალა ბაგრევანდის ბაგაევანში, მაგრამ ეს არ შეეფერება სინაშვილის. ლაშა გიორგის-დროინდელი მემკვიდრე მიუთითებს, რომ როცა გიორგი ლაშა დასთანხმდა რუსულანი მიუთხოვებინა შარვან-შაპისთვის, „გაგზავნა შარვანს ქართლისა ერისთავი და თუთ გიორგი მუცე ბაგაევანს მივიდა განაკაზმად და მიცემად დისამისისა“ (ქც. I, 1955:371). მუცე იქვე აღესრულა და მემკვიდრის ეს ცნობა ამჟამად მოწმობს, რომ საკმე ებება არა ბაგრევანდის, არამედ შარვანის ბაგაევანს, რომელიც იგივე ბაქოა (*Ахурдэван, 1983:149*).

6. სპარსელები და ხლათის აიუბიანები XIII ს. II ათწლეულში

ალ-მალიქ ალ-აჰმადს არ დასცალდა დიდხანს ეზეიმა 1210 წლის წარმატებით. ის იმავე წელს გულის ქრონიკული ავადმყოფობით გარდაიცვალა. ხლათს ჰარრანისა და ალ-ჯაზირას გამგებელი ალ-მალიქ ალ-აშრაფ მუსა დაეუფლა. მან ეს სულტან ალ-ადილის სანქციის გარეშე გააკეთა. განაწყენებული ალ-ადილი ხლათისკენ დაიძრა, მაგრამ ალ-აშრაფი წინააღმდეგობის გაწევას არ აპირებდა. ის მიეახლა მამას, თავი გაიმართლა: ხლათს იმიტომ დავეუფლე, რომ მეზობელ ხელმწიფეებს არ დაესწროთო და მას მორჩილება აღუთქვა. სულტანმა ალ-აშრაფს ხლათისა და მისი ოლქების გარდა ქრუჰა და ქპარანი დაუტოვა, მაგრამ მათეარკინი თავის სხვა ვაჟს შიჰაბ ალ-დინ ღაზის გადასცა (ალ-მაჟინი: 612-13).

ალ-აშრაფმა, იმდროინდელი ჩვეულების თანახმად, გარდაცვლილი ძმის ცოლი თამთა (ალ-ქურჯიმა) შეირთო. ლმობიერი და ზომიერი პოლიტიკით მან ადგილობრივი მოსახლეობის სიმპათიები დაიმსახურა და შემდეგ შაჰ-არმენის ტიტულიც მიიღო.

ალ-აშრაფის კარის პოეტმა მუჰამად ბ.იუსუფ ბ.შაიბანმა მის აღზევებასთან დაკავშირებით ასე მიმართა ხლათის აიუბიან გამგებელს: "ადეღდა ზორახანი, საფუჟღიანად შეირყა... და შენი მეზობლობით ქართველებიც კი შეშინდნენ თბილისში" (ალ-იუნინი, III: 219). არაბულ სახოტბო პოეზიაში უზომო ქება ჩვეულებრივი ამბავია და გამოხატვის არც მოტანილი სტროფი წარმოადგენს, მაგრამ, საერთოდ, ალ-აშრაფი უდავოდ ენერგიული მმართველი იყო, ერთ-ერთი ყველაზე უნარიანი, ნიჭიერი და ძლიერი ალ-ადილის მემკვიდრეთა შორის (Humphreys, 1977: 131).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ზოგჯერ ხლათი საქართველოს ვასალად, მის მოხარკე და ყმადნაფიც ქვეყნად არის წარმოდგენილი (ინგათფა, 1963ა:144; ინგათფა, 1963ბ:549-50; ინგათფა, 1978:22, 78-81; ნ.შუბინივილი, 1973:84-5; შუბინივილი, 1966:54; შუბინივილი, 1970:143; ი.სისარულიძე, 1967:21; ბ.შუბინივილი, 1991:203,289). მიჩნეულია, რომ 1210 წ. შემდეგაც ის „საქართველოს გავლენის სფეროდ ითვლებოდა“ (სტეფანაძე, 1974:61; სტეფანაძე, 1985ა:152). აღნიშნული თვალსაზრისი ემყარება მხოლოდ ქართველ მემკვიდრეთა ჩვენებას და არ ითვალისწინებს აიუბიანთა ისტორიის არაბულ წყაროებს. ეს წყაროები კი ამგვარი დასკვნისთვის არავითარ საფუძველს არ იძლევა.

ხლათის აიუბიანთა სამფლობელო (მას ვერ ვუწოდებთ საამიროს და მით უმეტეს, ვერც სასულტნოს) აიუბიანთა იმპერიას (რომელსაც ფედერაციულ, ან კონფედერაციულ სახელმწიფოსაც უწოდებენ) (Семенова, 1966:27; Humphreys, 1977:41 და შმდ.) ჩრდილოეთ ფორპოსტს წარმოადგენდა. ხლათის, ჩრდილოეთ მესობოტამიისა და სირიის აიუბიანი გამგებლები (მულუქ) სარგებ-

ლობდნენ სამინაო ავტონომიით, თითოეულს ჰქონდა საკუთარი ავტონომიური ადმინისტრაციული სისტემა. ამავე დროს ისინი აღიარებდნენ ევგიპტის აიუბიანი სულტნის უზენაესობას და ვალდებულნი იყვნენ გამოეხატათ ერთგულება და ვასალური დამოკიდებულება ხუტბითა და სიქით. მათ სულტნის მოთხოვნით გამოჰყავდათ ლაშქარი და საჭიროების შემთხვევაში შეჰქონდათ ფული ცენტრალურ ხაზინაში. უთანხმოების შემთხვევაშიც კი, გარეშე საფრთხის (ჯვარანები, მცირე აზიის სელჩუკები...) დროს, აიუბიანები, ჩვეულებრივ, გაერთიანებული ძალებით გამოდიოდნენ და ურთიერთობა ცალკეულ აიუბიან გამგებელთან, მათ შორის ხლათის მფლობელთანაც, იყო ურთიერთობა აიუბიანთა ძლიერ სახელმწიფოსთან, რომლის ერთობაც ურყევი რჩებოდა ალ-ადილის (1200—1218) სიკოცხლეში.

მას შემდეგ, რაც 1210 წ. საქართველოსა და ხლათის აიუბიანებს შორის "დამყარდა მშვიდობა და მეგობრობა" (ვიტაჯ. განმაჯიცი: 120), ალ-აშრაფს ჰქონდა საშუალება მნიშვნელოვნად გაეფართოებინა თავისი სამფლობელოს საზღვრები ჩრდილოეთ სირიისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის სხვა წერილი გამგებლების ხარჯზე. მისი პროტექტორატი გახდა ქ.პალაბი. იბნ ვასილის თანახმად, ხლათის ქვეყანაში, რომელიც თავისი მნიშვნელობით ევგიპტეს უახლოვდებოდა, 70 ქალაქი იყო (იბნ ვასილი, III: 182; იბნ ვასილი, V: 122). ალ-აშრაფს, ხლათის გარდა, ეკუთვნოდა პარჩანი, რუჰა, ბითლისი, ვანი, მუში, მანასკერტი და სხვ. მისი გავლენის სფეროში მდ.არუზზე შედიოდა სურმარის საამიროც.

ალ-აშრაფი წარმატებით უბირისპირდებოდა რუმის სელჩუკთა მოძალებას. 1218 წ. მან ივლისში სასტიკად დაამარცხა სელჩუკთა სულტნის ქაი-ქაუსის ლაშქარი მანბიჯთან და აპირებდა შეჭრილიყო ანატოლიაშიც (Humphreys, 1977:160), მაგრამ ალ-ადილის სიკვდილმა ხელი შეუშალა მას.

ალ-ადილის სიკვდილის (1218 წ.) შემდეგ აიუბიანთა სახელმწიფო ფაქტობრივად მისმა ვაჟებმა გაიყვეს. ალ-მალიქ ალ ქამილს, რომელიც გამოცხადდა სულტნად, ერგო ევგიპტე, ალ-მალიქ ალ-მუა'ზზამ 'ისას — პალესტინა, ტრანსიორდანია და ცენტრალური სირია და ალ-მალიქ ალ-აშრაფ მუსას — ჩრდილოეთ სირია და ალ-ჯაზირა (Humphreys, 1977:161). რა თქმა უნდა, იყვნენ სხვა გამგებლებიც, მაგრამ ისინი სხვადასხვა ფორმით ამ სამზე იყვნენ დამოკიდებულნი.

XIII ს. II ათწლეულში არაბული წყაროები, რომლებიც საკმაოდ დაწვრილებით მოგვითხრობენ აიუბიანთა ისტორიას, არ იხსენიებენ რაიმე სამხედრო კონფლიქტს საქართველოს სამეფოსა და ხლათს შორის. ამდენად, მითითებები ასეთი შეტაკებებისა და მათში ქართველთა გამარჯვებების შესახებ 1211, 1216-17 თუ 1219 წლებში (ჯაჯახიშვილი, 1966:13; ინგლტფჯა, 1978:78; დარჩაშვილი, 1975:154; სცყენაძე, 1985ა:154; შადრიბი, 1979:341; შადრიბი, 1984ა:139) არ დასტურდება (იხ. ნაფრთხილი, ჯაფარიბი, 1974, №2: 80-81).

საქართველოს მეზობელ მუსლიმ გამგებელთა შორის ალ-აშრაფი ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი იყო. ეს იყო პიროვნება, რომელიც აქტიურად მონაწილეობდა იმდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში და წარმა-
რთავდა ამ რეგიონის პოლიტიკას.

აიუბიანები, რომლებიც ჩრდილოეთ-დასავლეთით რუმის სასულტნოს უპი-
რისპირდებოდნენ, დინატრესებულნი იყვნენ საქართველოსთან კარგი ურთიე-
რთობების შენარჩუნებით. სწორედ კეთილმეზობლობის ნიშნად, სულტან ალ-
ადილს საქართველოს მეფისთვის ეგვიპტიდან 1213 წ. იენისში საჩუქრად სპილოც
კი გაუგზავნია, რამაც მოსახლეობის გაოცება და აღტაცება გამოიწვია (ამუ ნამა,
1974:83; იმნ ქასიტი, XIII:65). მსგავსი ძვირფასი (და ეგზოტიკური) საჩუქრების
გაგზავნა ორივე მხრიდან, ვფიქრობთ, ჩვეულებრივი ამბავი იქნებოდა, მაგრამ
არაბულ წყაროებში არა გვაქვს ცნობა, რომელიც საქართველოზე ხლათის აიუბი-
ანთა სამფლობელოს რაიმე ფორმით დამოკიდებულებაზე მიგვანიშნებდა.

ხლათს საქართველოს მხრიდან უშიშროების გარანტიას აძლევდა ის, რომ აქ
დედოფლად საქართველოს მხედართმთავრის ივანე მხარგრძელის ასული იჯდა,
მაგრამ ახალგაზრდა და ენერგიული გიორგი ლაშა, რომლის ზეობის წლებშიც
აზერბაიჯანის ათაბაგთა წინააღმდეგ ბრძოლა დასრულდა სივინეთის მნიშვ-
ნელოვანი ნაწილის შემოერთებით⁴³, საფიქრებელია, სამუდამოდ ვერ შეურიგ-
დებოდა თავისი სამეფოს საზღვრებთან, სომხურ ტერიტორიებზე, აიუბიანთა
ბატონობას და ხელსაყრელ პირობებში შეეცდებოდა 30-წლიანი ზავის დარღვე-
ვას. ასეთი პირობები შეიქმნა მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის დროს, რის
შესახებაც ჭკეპით გვექნება საუბარი.

43 კერძოდ, ქართველებმა აიღეს ოროტნი, ბოროტნი, ბღენი და ბარაკუშტი (ვარდანი: 172-3;
სტ. ორბელიანი, 1864: 222; სტ. ორბელიანი, 1978: 55; Brosset, 1851a:301;
ჯავახიშვილი, 1966: 12-13; ბადრიძე, 1979ბ: 340-41; სტეფნაძე, 1985: 154).

საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ოსლამური სამყარო მონღოლთა და ხვარაზმელთა შემოსევების პერიოდში (XIII ს. 20-30-იანი წლები)

გიორგი ლაშას ზეობის წლებში საქართველოს სამეფო ევროპელ ჯვაროსანთა ყურადღების ცენტრში მოექცა. მახლობელ აღმოსავლეთში, სირია-პალესტინის ფრონტებზე ჯვაროსანთა მთავარი მეტოქე აიუბიანთა სახელმწიფო იყო. ძლიერი საქართველო, რომელიც აიუბიანებს ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდა, ჯვაროსნებს სასურველ მოკავშირედ ესახებოდათ. ლათინთა დიდი ინტერესი საქართველოს მიმართ ჩანს ფრანგი რაინდის დე ბუას ცნობილ წერილში, რომელშიც გარდაისახა 1210წ. ქართველთა სამხედრო კამპანია ხლათის წინააღმდეგ (ნაფთმ-შვილი, ჯაფარიძე, 1974, №2:169 და შმდ; ნაფთმშვილი, 1978:40-61). 1211წ. პაპი ინოკენტი III ქართველთა მეფეს წმინდა მიწის დასაცავად მოუწოდებდა (Grousset, 1936: 231, შენ. 2; ნაფთმშვილი, ჯაფარიძე, 1974, №2: 188). იმედის თვალთ უყურებდნენ ევროპელები საქართველოს მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის დროსაც (მაღიბიძე, 1984ა:139), რომელიც 1217 წ. დაიწყო.

1218 წ. ჯვაროსნები ეგვიპტეში გადასხდნენ და ალყა შემოარტყეს ალექსანდრიის მეტოქე ციხე-ქალაქ დამიეტას, რომელიც ნილოსის დელტის ერთ-ერთ ტოტზე მდებარეობდა და ეგვიპტის გასაღებად ითვლებოდა. გარემოცვა წელიწადნახევარი გაგრძელდა. აიუბიანთა ახალმა სულტანმა ალ-ქამილმა (ალ-ადილი დამიეტას ალყის დროს გარდაიცვალა) ჯვაროსნებს დამიეტას ნაცვლად იერუსალიმი შესთავაზა, მაგრამ უარი მიიღო. სულტანმა ახლა დასახმარებლად თავისი ძმები იხმო. მის მოწოდებას პირველად გამოეხმაურა დამასკოს გამგებელი ალ-მუ'აზზამი. სწორედ მისი ბრძანებით 1219 წ. მარტში დაანგრეს პალესტინის ძლიერი ციხეები და იერუსალიმის მტკიცე გალავანი, რადგანაც ჯვაროსანთა შეტევის შემთხვევაში მათი დაცვა შეუძლებელი იქნებოდა (Заборов, 1980: 260; Runciman, III, 1954:152 და შმდ. Cleve van, 1969a:411-412; Humphreys, 1977:163-64; ნაფთმშვილი, 1974b:35; მაღიბიძე, 1979b:341).

როდესაც იერუსალიმის კედლების ნგრევა დაიწყეს, მოსახლეობა პანიკამ მოიცვა. ბევრმა მათგანმა ქალაქი დატოვა. უპატრონოდ მიტოვებული სახლები მეომრებმა დაარბიეს და დაწვეს. ფანატიკოსებს სურდათ წმინდა საფლავის ტაძ-

რის დაწვაც, მაგრამ ალ-მუ'აზზამმა ამის ნება არ დართო (*Runciman, III, 1954:158*). როგორც ჩანს, ამ დროს შეილახა ქრისტიანთა, მათ შორის ქართველთა სამონასტრო თემის უფლებები და ინტერესები. აქედან გასაგები ხდება ესეც დე ვიტრის ცნობა, რომ ქართველები ძალზე აღმშფოთებულან იმის გამო, რომ დამასკოს გამგებელმა (რომელსაც ის კორადინუსს უწოდებს) დაანგრია იერუსალიმის კედლები მათი სურვილის გარეშე იმ დროს, როცა ლათინებს გარემოცული ჰქონდათ დამიეტა და მუქარა შეუთვალეს მას (ქაჯ დე ვიტრი: 83-4; ნაჭობშვილი, 1974მ:37).

1219 წ. ნოემბერში დამიეტა დაეცა. პაპის ლეგატი პელაგიუსი მოითხოვდა საომარი ოპერაციების გადატანას ნილოსის დაბლობზე. ამასთან, პელაგიუსი პაპის სახელით ქრისტიან ხელმწიფეებს დახმარებისკენ მოუწოდებდა. პაპ ონორე III-სადმი გაგზავნილი რუსუდანიის წერილი გვიჩვენებს, რომ პელაგიუსისგან გიორგი ლაშასაც მიუღია პაპის „დიდებული რჩევა და ბრძანება“, რათა ის ქრისტიანების დასახმარებლად წასულიყო¹ (თამარაშვილი, 1902:7; ფაშაძე, 1984:176). ვენეციელი ისტორიკოსი მარინო სანუტო იუწყება, რომ ჯვაროსანთა მიერ დამიეტას აღებამ აღფრთოვანა ქართველები, რომლებმაც გადაწყვიტეს, რაც შეიძლება დიდი წვლილი შეეტანათ ჯვაროსნულ ლაშქრობაში, სახელდობრ — აედოთ დამასკო (ნაჭობშვილი, 1974 მ:37). ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის ოლივერუსი, რომელსაც იმოწმებს ჯ.დონოვანი: ქართველები აპირებდნენ შეეტიათ დამასკოსათვის ან მუსლიმთა სხვა რომელიმე სამფლობელოსათვის (*Donovan, 1950:74*). ამ შემთხვევაში პირველი დარტყმა უნდა მიეღო ხლათის აიუბიანთა სამფლობელოს, რაც დამატებით სიძნელეებს შეუქმნიდა აიუბიანთა სახელმწიფოს. თითქოსდა იქმნებოდა რეალური პირობები საქართველოს ახლოაღმოსავლური პოლიტიკის (ირანიდან ლევანტისკენ მიმავალი დიდი სავაჭრო გზების დაუფლების) რეალიზაციისა, მაგრამ საქართველოს სამეფო კარის გეგმები შეცვალა მონღოლთა მოულოდნელმა გამოჩენამ ამიერკავკასიაში.

1. საქართველო, ხლათის აიუბიანთა სამფლობელო და არზრუმის საამირო XIII ს. 20-იანი წლების დასაწყისში.

მონღოლთა პირველი შემოსევები და გიორგი ლაშას ცდა ანტიმონღოლური კოალიციის შეპყრისა

1220 წ. ჩინგიზ-ხანის სარდლებმა ჯებე-ნოინმა და სუბუდაი-ბალათურმა, რომლებიც სამარყანდიდან ლტოლვილ ხვარაზმ-შაჰ მუჰამადს (1200—1220) მისდევდნენ, 30-ათასი მხედრით ზორასანი და სპარსეთის ერაყი (ჯიბალი) გადაჭ-

¹ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ზოგჯერ საქმე ისეა წარმოდგენილი, რომ ამ შემთხვევაში ჯვაროსანთა და ქართველთა საერთო მტერი იყო თურქ-სელჩუკები, რომელიც ორივე მხარეს უჭმნიდნენ საფრთხეს (ი.ბერაძე, 1965:59). სინამდვილეში, გიორგი ლაშას დროს საქართველოს და ჯვაროსანთა შესაძლებელი სამხედრო კავშირი მიმართული იქნებოდა აიუბიანთა წინააღმდეგ.

რეს. ომით თუ უომრად, გზად მრავალი ქალაქი აიღეს. ნებით დამორჩილებულთ დიდი გამოსასყიდი დააკისრეს, ხოლო იქ, სადაც წინააღმდეგობას წააწყდნენ, ჭეა-ჭეაზე არ დატოვეს.

1220 წ. დეკემბერში მონღოლთა ლაშქარი აზერბაიჯანის ათაბაგთა სატახტო ქალაქს თავრიზს მიაღწა. ათაბაგ უზბეგს (1210—1225) ბრძოლის ძალა არ შესწევდა. მან მონღოლებს მორჩილება აღუთქვა, ცხენები, ტანისამოსი და ფული მისცა და კასპიის ზღვის სანაპიროსკენ გაუხსნა გზა (იმნ ალ-ასინი, XII:374).

გზად მონღოლებს მოუხდათ საქართველოს სახელმწიფო საზღვრის გადაკვეთა, რომელიც არეზს გასდევდა (ვიჰნაძე, 1979:533) და აქ მოხდა ის, რაც, ალბათ, მათ გეგმებში არ შედიოდა. ვებესა და სუბადაის თავიანთი ძლევამოსილი მსვლელობის მანძილზე, პირველად დახვდა არა ციხე-ქალაქებს თავშეფარებული, დემორალიზებული მოსახლეობა, არამედ ორგანიზებული სამხედრო ძალა. ქართველთა 10-ათასიანი ლაშქარი მონღოლებს შეეგება და ბრძოლა გაუმართა (იმნ ალ-ასინი, XII:375; სილაგაძე, 1966:130; ვიჰნაძე, 1979:533).

ქართველები დამარცხდნენ, მაგრამ მონღოლებმაც იგრძნეს, რომ სერიოზული მოწინააღმდეგე გამოუჩნდათ. ისინი ჭვეყნის სიღრმეში აღარ შესულან და მულანს მიაშურეს გამოსაზამთრებლად.

ბრძოლებში გამოწრთობილი მონღოლთა 30-ათასიანი ლაშქარი მრისხანე მტერს წარმოადგენდა და მასთან ომი ძალების სრულ მობილიზაციას მოითხოვდა. პირველივე მარცხის შემდეგ გიორგი ლაშამ რეალურად შეაფასა მონღოლთა საფრთხე და დიდი ანტიმონღოლური კოალიციის შეკვრის გეგმა დასახა. ამის შესახებ მოგვითხრობს იბნ ალ-ასირი. მისი ცნობით, ქართველებმა დაზავება და მონღოლთა წინააღმდეგ კავშირი შესთავაზეს აზერბაიჯანისა და არჩანის ათაბაგ უზბეგს. ათაბაგმა ეს წინადადება მიიღო და ისინი შეთანხმდნენ, რომ გაერთიანდებოდნენ ზამთრის დასრულებისთანავე (იმნ ალ-ასინი, XII:375; სილაგაძე, 1966:132).

მონღოლთა წინააღმდეგ კავშირი ქართველებს უთხოვიათ ხლათისა და ალჯაზირას მფლობელისათვის ალ-მალიქ ალ-ამრაფისთვისაც. ისინი ყველანი (ჯამი-უჰუმი) ფიქრობდნენ, რომ თათრები მოიცდიდნენ ზამთარში — გაზაფხულამდე, მაგრამ თათრები ასე არ მოიქცნენ და დაიძრნენ ქართველთა ჭვეყნისაკენ (იმნ ალ-ასინი, XII: 375; სილაგაძე, 1966:132-33). მეორე ბრძოლა, რომელიც 1220 წ. დეკემბრის ბოლო რიცხვებში ან 1221 წ. იანვარში მოხდა, კვლავ მონღოლთა გამარჯვებით დასრულდა.

ზამთრის მიწურულამდე მონღოლთა მოულოდნელი გამოლაშქრება ქართველებზე საფუძველს აძლევს მკვლევარებს ივარაუდონ, რომ მტერმა შეიტყუო მოსალოდნელი კოალიციის შესახებ და დაასწრო მოკავშირეებს (გინცაძე, 1960:119,121; სილაგაძე, 1966:132; ვიჰნაძე, 1979:533). ამავე დროს ცნობილია, რომ ათაბაგ უზბეგის ერთ-ერთმა მამულქმა აკლშმა მონღოლების მხარე დაიჭირა და დიდი როლი ითამაშა ქართველთა დამარცხებაში. ქართველებისა და მათი

მოკავშირეების სამზადისის ამბავი თითქოს მას უნდა ემცნო მონღოლებისათვის (ცნ-ცამუ, 1971:121; სილაგამუ, 1966:133; ჯენამუ, 1979:534; *Буниятов*, 1978:115).

მაგრამ ანტიმონღოლური კოალიციის ჩაშლის მიზეზი მარტო აკუშის ღალატი არ ყოფილა. აქ თავისი როლი ითამაშა ალ-აშრაფის პოზიციამ, რის შესახებაც იბნ ალ-ასირი თავისი თხზულების სხვა ადგილზე, ჰიჯრის 617/1220-21 წ. ამბებში მოგვითხრობს. არაბი მემატჩანე იუწყება, რომ "ქართველებმა, როცა თათრებმა მათ ქვეყანაზე ილაშქრეს, დაამარცხეს ისინი, მოაოხრეს ქვეყანა და მრავალი მიხი მცხოვრები გაქლიტეს, გაუგზავნეს [მოციქული] აზერბაიჯანისა და არრანის მფლობელს უზბეგს და ხთხოვეს მას ზავი და კავშირი თათართა მოსაგერიებლად. ამავე მიზნით მათ გაუგზავნეს [მოციქულები] ალ-მალიქ ალ-აშრაფს და შეუთვალეს: თუ კი არ შევთანხმდებით ამ ხალხის წინააღმდეგ საბრძოლველად და ჩვენი ქვეყნიდან მათ უკუხაგდებდამ, თუ კი არ მოხვალთ თქვენ, თქვენი ლაშქრითურთ ამ მნიშვნელოვანი საქმისთვის [იფოდეთ], ჩვენ თვითონ შევუთანხმდებით მათ თქვენს წინააღმდეგ" (იბნ ალ-ასირი, XII:399).

ქართველთა ელჩები ალ-აშრაფთან სწორედ მაშინ მისულან, როცა ის ფრანკების, ე.ი. ჯვაროსნების წინააღმდეგ ეგვიპტეში გასამგზავრებლად ემზადებოდა. ხლათის გამგებელი გამოეხმაურა სულტან ალ-ქამილის მოწოდებას შეერთებოდა მას ჯვაროსანთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამ დროისათვის ჯვაროსნებს უკვე აღებული ჰქონდათ დამიეტა და უშუალოდ ემუქრებოდნენ დედაქალაქ კაიროს.

ალ-აშრაფმა საქართველოს სამეფო კარის წინადადება მოკავშირეობაზე არ მიიღო. მან ქართველთა ელჩებს ეგვიპტეში თავისი გამგზავრების აუცილებლობა დაუსაბუთა და საამისოდ რამდენიმე არგუმენტი მოიტანა:

პირველი ფრანკების მიერ დამიეტას აღება და ლამის ეგვიპტის დაპყრობაც იყო. ეგვიპტეც რომ დაიპყრონ, მაშინ სირიასა და სხვა ქვეყნებში აიუბიანებს ძალაუფლება აღარ შერჩებათო.

მეორე არგუმენტი თათრებთან შედარებით ფრანკების დაუოკებლობა იყო. მათ აიუბიანთა სახელმწიფოს დაპყრობა სურთ და საკმარისია ერთ სოფელს დაეუფლონ, რომ მერე აღარ დატოვებენ, ვიდრე მისი დაცვა შეუძლიათ თუნდაც ერთი დღეო.

და ბოლოს, განაცხადა ალ-აშრაფმა, ფრანკებს სურთ დაეუფლონ ალ-ადილის სახლის სახელმწიფო ტახტს — ეგვიპტეს. თათრებს კი ჯერ არ მიუღწევიათ მასთან, არ გადაულახავთ მისი საზღვრები. მათ არც ამ სამეფოში შეცილების სურვილი აქვთ. თათრების მიზანია მხოლოდ ძარცვა, ხოცვა, ქვეყნების აოხრება და ერთი ქვეყნიდან მეორეში გადანაცვლებაო.

უკანასკნელი იმედი რომ არ გადაეწურა, ალ-აშრაფმა ქართველთა ელჩები ასე დაამშვიდა: ხლათის ოლქი მე ჩემს ძმას მივეცი სამფლობელოდ (იკტა), გამოვგზავნი აქ, რომ თქვენთან ახლოს იყოს, დაუტოვებ მას ჯარებს და როცა

დაგვირდებათ, ის დაგეხმარებათ თათრების წინააღმდეგო (იმნ ალ-ასიბი, XII:399; ჯაფარიძე, 1984b:149-50).

ალ-აშრაფს, მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ბევრი სხვა მუსლიმი გამგებლის მსგავსად, მონღოლთა შემოსევები დროებით და წარმატებულ მოვლენად მიაჩნდა. მონღოლები ჯერ კიდევ არ ემუქრებოდნენ აიუბიანთა სახელმწიფოს და ძნელი იყო იმის წარმოდგენაც კი, რომ ახლო მომავალში ისინი შეძლებდნენ ხლათის, თუ აიუბიანთა სხვა სამფლობელოების დაპყრობას.

ალ-აშრაფის პოზიცია აიუბიანთა ინტერესებს ასახავდა. ეგვიპტის წინააღმდეგ მიმართული მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობა უფრო საშიში ჩანდა. ალ-აშრაფის ჩარევამ და, საერთოდ, აიუბიანთა ძალების გაერთიანებამ ამ ლაშქრობის მარცხი განაპირობა. ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ბრძოლის საბაბითვე ხლათის მფლობელმა თავაზიანად უარყო თვით ხალიფა ან-ნასირის (1180—1225) თხოვნაც, მავსილისა და ირბილის გამგებლებთან ერთად დახმარებოდა მას ბაღდადზე მონღოლთა მოსალოდნელი ლაშქრობის შემთხვევაში (იმნ ალ-ასიბი, XII:378-79).

ხლათის გამგებელმა საკმაოდ დააგვიანა ეგვიპტეში გამგზავრება. მის დაყოვნებასა და ყოყმანს მკვლევარები ქართული ფაქტორით ხსნიან. თ.ნატროშვილი მიიჩნევს, რომ ეგვიპტეში ალ-აშრაფის წასვლა მთლიანად გაუხსნიდა გზას დამსკოსკენ ქართულ მხედრობას (ნაფთხვილი, 1974 მ:38). უ. რიშარი კი წერს: „ალ-აშრაფის სამეფოზე ქართველთა დაწოლა იყო უეჭველად ის მიზეზი, რომელმაც ხელი შეუშალა მას ეფექტური დახმარება აღმოეჩინა ალ-ქამილისათვის ეგვიპტეში 1221 წლამდე“ (Richard, 1979:296). ჯვაროსანთა მეხუთე ლაშქრობის დროს ხლათის აიუბიანთა გამგებლის წინაშე ქართველთა გამოლაშქრების საფრთხე რეალურად იკვეთებოდა. ამდენად, მისთვის ხელსაყრელიც კი იყო საქართველოში მონღოლთა შეჭრა. ალ-აშრაფისთვის ბუნებრივია, რომ სასურველი იქნებოდა თავისი სამფლობელოს ზურგში მონღოლებთან ბრძოლებში დამარცხებული და დასუსტებული და არა გამარჯვებული და ძლიერი საქართველოს დატოვება.

ალ-აშრაფმა მართლაც გადასცა ხლათის მხარე თავის ძმას შიჰაბ ად-დინ ლაზის.² მაგრამ ეს მოხდა ჰიჯრის 617 წ. დასასრულს, ხოლო ლაზი ხლათში 618 წ. დასაწყისში ჩავიდა (იმნ ალ-ასიბი, XII:398). ეს ამბები 1221 წ. თებერვალ-მარტით თარიღდება. ამ დროისათვის ქართველები უკვე კარგა ხნის დამარცხებულნი

² აქვე აღვნიშნავთ, რომ შიჰაბ ად-დინ ლაზის მმართველობა ხლათის მხარეში დიდხანს არ გაგრძელებულა. დამასკოს გამგებლის ალ-მუ'აზზამის მხარდაჭერით 1224 წ. გაზაფხულზე ის აუჭანყდა ალ-აშრაფს. ალ-აშრაფის რეაქცია სწრაფი და უშეცდომო იყო. მისი თხოვნით სულტანმა ალ-ქამილმა მოახდინა ალ-მუ'აზზამის მლოკირება. ჰალიაბისა და მავსილის სამხედრო კონტიგენტებით ალ-აშრაფი ხლათს მიადგა და დაამტკიცა ძმის პრეტენზიების უსაფუძვლობა. 1 ივლისს მან დაიბრუნა ხლათი, მაგრამ ძმა ბოლომდე არ გაწირა და მას სამფლობელოდ მიაიფაროკინი უბოძა (იმნ ალ-ასიბი, XII: 422-23; Humphreys, 1977:173-75).

იყვნენ მონღოლებთან მეორე შეტაკებაში. აიუბიანთა ძალებს გიორგი ლაშასთვის არც მონღოლებთან მესამე შეტაკებაში აღმოუჩენიათ დახმარება.

ამრიგად, საქართველოს სამეფო კარის ცდამ, ისტორიაში პირველად დიდი და ძლიერი ანტიმონღოლური კოალიცია შეეკრა მუსლიმი გამგებლების მონაწილეობით, შედეგი არ გამოიღო. მეზობელი სახელმწიფოებიდან გიორგი ლაშას მოწოდებას გამოეხმაურა მხოლოდ საქართველოს ვასალი, არზრუმის ამირა მულის ად-დინ ტულრილ-შაჰი (ლაშა გიორგის-დბთინდელი შიშაფიანი, ძვ, I, 1955: 370; 'ამდ ალ-ლაფიფ ალ-შადადი: 126; ჟაფაბიძე, 1980:135), მაგრამ ეს, ისევე როგორც საქართველოს სამეფოს საკუთარი ძალები, საკმარისი არ აღმოჩნდა მონღოლთა დასამარცხებლად. მიუხედავად ამისა, სერიოზულმა წინააღმდეგობამ და გიორგი ლაშას დიპლომატიურმა (თუნდაც წარუმატებელმა) ღონისძიებებმა მაინც გამოიღო თავისი შედეგი. მონღოლებმა ვერ შეძლეს აეღოთ ვერცერთი გამაგრებული ციხე-ქალაქი საქართველოში. 1221 წ. მიწურულში კი, მას შემდეგ რაც მესამედ დაამარცხეს ქართველები, მათ მოაოხრეს შარვანი, გადაჭრეს დარუბანი და დატოვეს ამიერკავკასია.

აიუბიანთა და ბაგრატიონთა დამოუკიდებელი ცდა. რუსუდანის ბათონკვაბა არზრუმის ამირას ვაჟმა

ლაშა გიორგის-დროინდელმა მემკვიდრემ შემოაგვინახა საინტერესო ცნობა იმის თაობაზე, რომ აიუბიანებს სურდათ დინასტიური ქორწინებით დანათესავებოდნენ ბაგრატიონთა საგვარეულოს. მონღოლთა წასვლის შემდეგ, ალბათ 1221 წ. მიწურულს "რუსუდან ითხოვეს ზღათსა დახასამელად დიდმან ხულტანმან მელიქმან, რომელსა გგებოთ ვიდრე ზღათამდის ხპარხეთი ჰქონდა" (ძვ, I, 1955:371).

დიდი სულტანი მელიქი აიუბიანთა სულტანი ალ-მალიქ ალ-ქამილია. ის შუამდგომლობდა, რათა რუსუდანი შეერთო შიპაბ ად-დინ ლაშის, რომელიც ალ-აშრაფმა თავის მემკვიდრედ გამოაცხადა. ამ გზით აიუბიანები ცდილობდნენ მიღწეული საქართველოს საბოლოო ნეიტრალიზაციისათვის და განემტკიცებინათ თავიანთი სახელმწიფოს ჩრდილოეთი საზღვრების უსაფრთხოება, მაგრამ საქართველოს სამეფო კარისთვის ეს ქორწინება ნიშნავდა, უახლოეს მომავალში მაინც, უარის თქმას ზღათისათვის ბრძოლაზე. პოლიტიკური მოტივი, შესაძლოა, გადაწყვეტი აღმოჩნდა იმისთვის, რომ აიუბიანთა და ბაგრატიონთა დამოუკიდებელი ცდა ჩაშლილიყო.³ ქართველი მემკვიდრის ლაკონიური შენიშვნით "დაშალა მოწყა-

³ შეიძლება არსებობდა პირადული მოტივიც. მიუხედავად იმისა, რომ ალ-აშრაფი ეგვიპტეში გაემგზავრა, ზღათში დედოფლად რჩებოდა თამთა. ის ზღათში იჯდა ამ ქალაქის ზეარაზმელთა მიერ გარემოცვის დროსაც (იხ. ქვემოთ, გვ. 188, 190). რუსუდანისთვის, თამარის ასულისთვის, ალბათ მიუღებელი იქნებოდა, რომ ზღათში ყოფილიყო არა პირველი ქალბატონი, არამედ ალ-აშრაფის ვასალის, თუნდაც მისი ძმისა და მემკვიდრის მეუღლე.

ლებამან დმრთისამან და არ ყო ესრე" (ქც, I, 1955:371). სამაგეროდ, ბაგრატიონები დინასტიური ქორწინებით დაუნათესავდნენ მცირე აზიის სელჩუკიანთა საგარეულოს.

გიორგი ლაშას სიკვდილის (18.I. 1223 წ.) შემდეგ, ჰიჯრის 620/4. II. 1223 – 23. I. 1224 წ. რუსუდანი დაქორწინდა არზრუმის ამირას მულის ად-დინ ტულარილ-შაჰის (ცილიჩ-არსლან II-ის შვილისა და რუქნ ად-დინ სულაიმან-შაჰის ძმის) ვაჟზე. ჟამთააღმწერლის თანახმად, ის ჯერ კიდევ ქორწინებამდე საქართველოში "მოყვანა მეფეხა... რუსუდანხ... მძევლად ერთგულობისათვის". შემდეგ "სთნდა მეფეხა რუსუდანხ და ინება ქმრად მოყვანება მისი, რომელი ადახრულადა" (ქც, II, 1959:172). 'აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბალდადის ცნობითაც ინიციატივა რუსუდანიდან მომდინარეობდა, იბნ ალ-ასირი კი წერს, რომ ეს მულის ად-დინმა შესთავაზა ქართველებს თავისი ვაჟის კანდიდატურა "რათა თავიდან აეცილებინა ქართველთა ბოროტება" და ვინაიდან მუსლიმი ქრისტიანული საქართველოს მეფე ვერ გახდებოდა, გააქრისტიანა ის ('ამდ ალ-ლატიფ ალ-შადადი: 126; იბნ ალ-ასირი, XII:417). ეს ამბავი საკმაოდ გახმაურდა და საგანგაშო გახდა ისლამურ სამყაროში (მუსლიმური სამართალი, საერთოდ, სიკვდილს უსჯის იმ მუსლიმს, რომელიც რჯულს უღალატებს). იბნ ალ-ასირი უარესად გაღიზიანებულია ამ ქორწინებით და უწოდებს მას "უხზო ამბავს, რომლის შხგავხიგ არ მოიძიება" (იბნ ალ-ასირი, XII: 416; ჯაფაბიძე, 1993 ე.).

ზ. ბუნიატოვი აღნიშნავს, რომ არზრუმელი უფლისწულის სახელი იყო დავუდი და ამასთან დაკავშირებით იმოწმებს იბნ ბიბის თხზულებას (*Буниятов*, 1973:373; *Буниятов*, 1982:163-64, მონ. 15), მაგრამ ეს მემატრიანე საერთოდ არ იხსენიებს რუსუდანის ქმრის სახელს და მხოლოდ იმას წერს, რომ რუსუდანის ასული (თამარი, იგივე გურჯი-ხათუნი) იყო "ხელჩუკთა თეხლი, დავითის მოდგმა" (იბნ შიში: 177). "დავითის მოდგმა" მიგვანიშნებს არა მამის სახელზე, არამედ ბაგრატიონთა წარმომავლობაზე, რომელსაც ქართული ტრადიცია დავით წინასწარმეტყველს უკავშირებდა (ლბთთფიფიანიძე, 1966:145; ლბთთფიფიანიძე, 1992). საერთოდ, რუსუდანის ქმრის სახელს არ იხსენიებენ თანამედროვე არაბი ისტორიკოსები ('აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბალდადი, იბნ ალ-ასირი), რომლებიც საკმაოდ დაწვრილებით ეხებიან მის ქორწინებას. რუსუდანის ქმრის სახელი „დაავიწყდა“ ქართველ ჟამთააღმწერელსაც, რომელმაც, ამასთან, აგვიწერა მისი გარეგნობა ("ქმულ-კეთილი... შუენიერ-გუამითა, მკნე და ძლიერი ძალითა" (ქც, II, 1959:172). ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ქართველებმა ის აითვალწუნეს ჯალალ ად-დინის შემოსევის დროს ჩადენილი ღალატის გამო. მუსლიმებმა მას არ აპატიეს რჯულის დაგდება, მაგრამ ამ საკითხთან დაკავშირებით ზოგიერთი მონაცემი მაინც გავვაჩნია. XIII ს. II ნახევრის ეგვიპტელი ისტორიკოსი მუჰი ად-დინ ბ. 'აბდ აზ-ზაჰირი, როცა ეხება გურჯი-ხათუნს (თამარს) —

რუსუდანის ასულს, წერს, რომ მამამისის ლაგაბი იყო ღიას ად-დინი (იბნ 'ამდ აზ-ზაჰიბი, 1976:463), ხოლო იოანე ბატონიშვილის თანახმად მას "ეწოდა ქართულად ხახელი ნათლოზიხა დიმიტრი" (იოანე მაცნისიშვილი, *H* 2134:563მ; ჯავახიძე, 1993 ე).

ღიას ად-დინი (დიმიტრი) რუსუდანზე საკმაოდ ახალგაზრდა, 17 წლისა იყო. მას არ ჰქონდა თამარის ქმრების, განსაკუთრებით კი დავით სოსლანის უფლებები და ავტორიტეტი. მის სახელზე არ მოუჭრიათ საფასე და ის არც ლაშქრებს წაძლოდა საომრად. მისი როლი მხოლოდ რუსუდანის ქმრობით შემოიფარგლა (ჯავახიშვილი, 1966: 41).⁵ არზრუმის სელჩუკიანებთან დინასტიური ქორწინება საქართველოს სამეფო კარს, შესაძლოა, იმედს უსახავდა, რომ ხანდაზმული მულის ად-დინ ტულრილ-შაჰის გარდაცვალების შემდეგ გართულებების გარეშე დაუფლებოდა არზრუმს. გარდა ამისა, რუსუდანის სელჩუკი მეუღლე დედით იყო შაჰ-არშენ ბეგ-თიმურის (გარდ.1193 წ.) შვილიშვილი. ეს გარემოება კი საქართველოს ხელისუფალთ ახალ პერსპექტივებს უსახავდა ხლათისათვის ბრძოლაში ('ამდ ალ-ლაფიფ ალ-მადადი: 126; ჯავახიძე, 1980:136). იბნ ალ-ასირის ერთი ცნობა საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ აღნიშნულმა ქორწინებამ გააძლიერა ქართველთა გავლენა არზრუმზე. მულის ად-დინმა ჩაიკვა ქართველთა მეფის მიერ გავზავნილი საპატიო სამოსი და აშკარად აღმართა დროშა, რომლის ზემოთაც გაკეთებული იყო ჯვარი (იბნ ალ-ასიბი, *XII*:451), მაგრამ მალე, 1225 წ. პოლიტიკური ვითარება მნიშვნელოვნად შეიცვალა. ხვარაზმელთა შემოსევებმა აიძულა საქართველო თავდაცვით ბრძოლებზე გადასულიყო. ამ პირობებში საქართველოს სამეფო კარმა დაკარგა თავისი გავლენა არზრუმის სამიროზე.

სამხედრო კონფლიქტი სურმარის საამიროსთან

1223 წ. სურმარის საამიროს მიერ, რომელიც ვასალურ დამოკიდებულებაში იყო ხლათის აიუბიანებთან, პროვოცირებულ იქნა სამხედრო კონფლიქტი საქართველოსთან. 620 წ. შა'ბანში /30. VIII – 27. IX. 1223 წ., როცა სურმარის ციხის

⁴ აღსანიშნავია, რომ იოანე ბატონიშვილი რუსუდანის ქმარს შეცდომით ხორასნელი მეფის ძედ მიიჩნევს.

⁵ შესაძლოა, რომ ყოველივე ეს გახდა რუსუდანის მეუღლის უკმაყოფილების მიზეზი. 1226 წ., როცა ჭალად ად-დინმა თბილისი აიღო, ის ხვარაზმელთა ბანაკში აღმოჩნდა. ან-ნასავის ცნობით, სულტანმა დაიბარა ის, მდარეველობა გაუწია და შეუვალობა (ამანი) უბოძა მას. მაგრამ შემდეგ, ხვარაზმ-შაჰის ხლათზე ლაშქრობის დროს ჭაბუკზე ისევ „სატანამ იმძალერა“, ის „ურწმუნოების ორმოს დაუბრუნდა“, ქართველებთან გაიქცა და შეატყობინა მათ თბილისში ხვარაზმელთა გარნიზონის მცირერიცხოვნობისა და სისუსტის შესახებ, მაგრამ მისი მდგომარეობა უკვე შერყეული იყო და რუსუდანი გაშორდა ქმარს (ან-ნასავი, 1973:171,222. განქორწინების მიზეზების შესახებ იხ.: ჯავახიშვილი, 1966:68). ამის შემდეგ მისი ბედ-იღბალი უცნობია.

მფლობელი თავის სიუზერენთან, ხლათის გამგებელ შიჰაბ ად-დინ ლაზისთან იმყოფებოდა, მის მოადგილედ დატოვებულმა ერთა ამირამ დაარბია და გაძარცვა რამდენიმე სოფელი საქართველოს სამეფოში. სურმარიზე საპასუხო ლაშქრობა მოაწყო დვინის გამგებელმა შალვამ. სურმარის მფლობელი, რომელიც ის-ის იყო დაბრუნდა ხლათიდან, დაედევნა ქართველებს, სძლია მათ და დაიბრუნა მათ მიერ მოპოვებული ნადავლი. შალვამ კიდევ ერთი მარბიელი ლაშქრობა მოაწყო სურმარიზე. როდესაც ის დვინსა და სურმარის შორის ერთ ველზე იყო დაბანაკებული, ქართველებს მოულოდნელად დაეცა სურმარის მფლობელი, დაამარცხა ისინი, მოსრა და დაატყვევა მრავალი, მათ შორის თვით შალვაც,⁶ რომელსაც იბნ ალ-ასირი ქართველთა ერთ-ერთ დიდ ამირას უწოდებს⁷ (იბნ ალ-ასირი, XII:414).

შალვა ახალციხელის (სხვა შალვა ჩვენ იმ დროისათვის არ გვეგულება) დატყვევება მნიშვნელოვანი ამბავი იყო. საქართველოს სამეფო კარმა მიმართა არა შიჰაბ ად-დინ ლაზის, რომელმაც ვფიქრობთ, წააქეზა სურმარის ამირა აქტიურად ემოქმედა საქართველოს წინააღმდეგ, არამედ მის სიუზერენს ალ-აშრაფს, რომელსაც შეახსენეს, რომ სურმარის ამირას აქცია არ ეთანხმებოდა მათ შორის არსებული ზავის პირობებს: "თუ ზავი გვაქვს, მაშინ გვბურხ, ჩვენი თანამებრძოლები ტყვეობიდან განთავისუფლება. და თუ ჩვენს შორის ზავი დაირღვა – შეგვატყობინეთ, რათა ზოშები მივიდოთ" — წერდნენ მას ქართველები.

ალ-აშრაფმა დააკმაყოფილა საქართველოს სამეფო კარის მოთხოვნა. მან უბრძანა სურმარის ამირას ტყვეების განთავისუფლება და ზავის განახლება. აიუბიანებსა და საქართველოს შორის "განმტკიცდა მშვიდობის ხაფუძველი" (იბნ ალ-ასირი, XII:415), მაგრამ ეს მშვიდობა გარეგნული და მოჩვენებითი იყო. საქართველოს სამეფო კარზე გაცოცხლდა იდეა ჯვაროსნულ ლაშქრობებში მონაწილეობისა.

საბარტომეოს სამეფო კარის ბემბეგი წმინდა მიწაზე ლაშქრობისა

მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის მარცხი საკმაოდ მტკივნეული აღმოჩნდა რომის პაპისთვის, რომელიც შეეცადა ხელახლა დაერაზმა ევროპელი რაინდები წმინდა მიწის მუსლიმთაგან დასახსნელად. პაპი ონორე III იმედებს გერმანიის იმპერატორსა და სიცილიის მეფეზე ფრიდრიხ II ჰოჰენშტაუფენზე ამყარებდა,

⁶ ბ. სილაგაძე, რომელიც ებება იბნ ალ-ასირის ამ ცნობას, დვინის გამგებლის სახელს — შალვას, ცვლის ივანეთი (სილაგაძე, 1966:145).

⁷ შალვა ახალციხელად მიიჩნევა იბნ ალ-ასირის მიერ დასახელებულ დვინის გამგებელ შალვას იე.ჭავჭავაძის მიერ (ჭავჭავაძის მიერ, 1966:45).

რომელმაც ჯერ კიდევ 1219 წ. დაღო პირობა მონაწილეობა მიეღო ჯვაროსნულ ლაშქრობაში, მაგრამ არ შეასრულა ის. 1221 წ. ნოემბერში პაპი ახსენებდა იმპერატორს, რომ ქრისტიანული სამყარო იმედით ელოდა წმინდა მიწაზე მის წასვლას. ფრიდრიხ II უარის თქმას აღარ აპირებდა. 1222 წ. გრძელდებოდა მისი მოლაპარაკებები ონორე III-სთან. 1223 წ. მარტში ფიორენტინას კრებაზე, რომელსაც იერუსალიმის მეფე და იერუსალიმის პატრიარქიც ესწრებოდნენ, გადაწყდა, რომ ფრიდრიხი თავის ლაშქრობას დაიწყებდა 1225 წ. 24 ივნისს. ევროპის ყველა კუთხეში მხარდაჭერისა და დახმარების მისაღებად ერთხელ კიდევ დაიგზავნა მიკრიკები (*Билдасов, 1863:30-2; Cleve van, 1969:438*). 1223 წ. შუა ხანებში ახალი ჯვაროსნული ლაშქრობის სამზადისის შესახებ ცნობილი გახდა საქართველოშიც. რუსუდან მეფე ონორე III-ს წერდა: "დიდად გავიხარეთ, როდესაც შევიტყვეთ, რომ შენი ბრძანებით იმპერატორს მართებს წმინდა ადგილების დახაზნელად ახლა ხირიაში გადავიდეს. მოგვეწერეთ ჩვენ, თუ როდის უნდა წავიდეს იმპერატორი და ჩვენც გავაგზავნით ჩვენს მხედართმთავარს ივანეს მთელი ჩვენი ჯარით ქრისტიანების დახაზმარებლად, წმინდა ხაფიავის გასათავისუფლებლად. [ჩამოვლენ] იმ ადგილას, სადაც მას უბრძანებთ ჩახვლას" (თამარაშვილი, 1902:8; ცამაღლა, 1984:177).

წმინდა ადგილებისთვის ომში მონაწილეობას და 40 ათასი მეომრის გამოყვანას პირდებოდა რომის პაპს ივანე მხარგრძელიც. მეფე და ათაბაგი ონორე III-ს ლოცვა-კურთხევას თხოვდნენ, რათა მისი "ლოცვა-კურთხევით და უფლის მადლით" შეძლებოდათ რწმენით მომზადებულებს "უფლის სადიდებლად ბრძოლისათვის" (თამარაშვილი, 1902:8; ცამაღლა, 1984:177,179). თავის მხრივ, ონორე III, 1224 წ. 12 მაისს გამოგზავნილ წერილში აზუსტებდა ფრიდრიხ II-ის ლაშქრობის დროს და წერდა რუსუდანს: "... მივუთითებთ შენს უბრწყინვალესობას და მოვუწოდებთ მას უფლის მიერ, რათა თანახმად შენი ხაქებარი დაპირებისა, ეგადო და ისე მოამზადო შენი ლაშქარი, რომ შეხლო შენი დიდებულებისათვის დირხეული ხამხაზური გაუწიო უფალ იესო ქრისტეს" (ცამაღლა, 1984:181).

ჯვაროსნულ ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღებისათვის რომის პაპი შენდობასა და ყველა ცოდვის მიტევებას აღუთქვამდა რუსუდანის ყველა ქვეშევრდომს და, როგორც ჟ. რიშარი წერს, ის ქართველ ჯვაროსნებს ისეთსავე პრივილეგიებს პირდებოდა, როგორც ლათინებს (*Richard, 1979:230*).

როგორც ხსენებული მიმოწერიდან ირკვევა, საქართველოს სამეფო კარი 1223-1224 წლებში განწყობილი იყო დახმარება აღმოეჩინა ფრიდრიხ II-ისათვის. ივანე მხარგრძელის მიერ შეპირებული 40 ათასი მეომარი კი ძალზე დიდი ძალა იყო. თავად ფრიდრიხს 1224 წ. სალაშქროდ შუად ჰყავდა 100 გალერა და 50

სატრანსპორტო ხომალდი, რომელთაც სირიაში შეეძლო გადაეყვანა 10 ათასი ქვეითი და 2000 რაინდი (Cleve van, 1969:439). ჯვაროსნულ ლაშქრობაში ჩაბმის შემთხვევაში საქართველოს სამეფოს სამხედრო ძალების პირველი დარტყმა მიმართული იქნებოდა ისევ და ისევ ხლათის აიუბიანთა წინააღმდეგ, მაგრამ ფრიდრიხ II-ის ლაშქრობა 1227 წლამდე გადაიდო, ხოლო საქართველო 1225 წ. თვით აღმოჩნდა ხვარაზმელთა აგრესიის მსხვერპლი.

2. სპარსელები, აიუბიანები და მცირე აზიის სალსუქები ხვარაზმელთა შემოსევების დროს

1225 წ. აზერბაიჯანში შეიჭრა ხვარაზმელთა სულტანი ჯალალ ად-დინი (1220—1231). ეს არ იყო ხვარაზმელთა პირველი გამოჩენა საქართველოს სამხრეთ საზღვრებთან. უკვე 1217 წლისათვის ელდიგუზიანთა სახელმწიფოს გამგებელი ათაბაგი უზბეგი სულტან ალა ად-დინ მუჰამადის (1200—1220) მოხარკე გახდა და თავის სამფლობელოებში: აზერბაიჯანსა და არრანში — დარუბანდამდე მერქეთების მიწებებიდან აღავლენდა ხუტბას ხვარაზმ-შაჰის სახელზე (ან-ნასაჯი, 1973:61). უზბეგმა დაიჩივლა მუჰამადთან, რომ ვერ შეძლებდა გადაეხადა მისთვის გაზრდილი გადასახადები, რადგანაც ათაბაგის სახელმწიფოს სანაპიროები ქართველებს ჰქონდათ დაპყრობილი. მაშინ მუჰამადმა გიორგი ლაშას თავისი ელჩი გაუგზავნა და გააფრთხილა თავი შეეკავებინა თავდასხმებისგან უზბეგის ქვეყანაზე, რადგანაც ამ უკანასკნელს ერთ-ერთ თავის სამფლობელოდ თვლიდა. იმავე დროულად მან საქართველოზე სალაშქროდ 50 ათასი რჩეული მხედარიც მოამზადა (ან-ნასაჯი:61; Буниятов, 1986:81-2).

აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადი მოგვითხრობს, რომ სულტან მუჰამადს "ზურდა წახულიყო [ხალაშქროდ] თბილისზე და გადაეჭვია ის თავისი ხანჯელმწიფო ხატახტო ქალაქად (ხარირ მულქიჰი), ხაიდანაც იგამგებლებდარუმის, ყივჩაღთა და ხომეზთა ქვეყნებზე, [აგრეთვე] ირანისა (ალ-აჯამ) და დასავლეთის (ალ-ღარბ) დანარჩენ ქვეყნებზე" ('ამე ალ-ლაფიფ ალ-მაღდადი:117; ჯაფარიძე, 1980:136).

ალა ად-დინ მუჰამადის სხვა გეგმებზე XIV ს. არაბი ისტორიკოსის აზ-ზაჰაბის "ისლამის ისტორიის" ("თ'რის ალ-ისლამ") დამოწმებით მიუთითებს ზბუნიატოვი. ხვარაზმ-შაჰი, საქართველოს დაპყრობის შემდეგ, აპირებდა დაეძრა ლაშქარი რუმსა და სირიაზე და აქედან შეჭრილიყო ეგვიპტეში (Буниятов, 1986:82).

როგორც ვხედავთ, მონღოლთა შემოსევების წინ საქართველოს მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ხვარაზმელთა სამხედრო-სტრატეგიულ გეგმებში. შეტაკება ორ სახელმწიფოს შორის მხოლოდ იმიტომ არ მოხდა, რომ 1217 წ. ზამთარში ბაღდადზე წარუმატებელმა ლაშქრობამ აიძულა ხვარაზმ-შაჰი დაეტოვებინა მახლობელი აღმოსავლეთი და უკან გაბრუნებულიყო (Буниятов, 1986:86).

1225 წ. სხვა პოლიტიკური სიტუაცია შეიქმნა. ხვარაზმელთა დიდი და მძლავრი სახელმწიფო მონღოლთა დარტყმების შედეგად დაიშალა. მუჰამადის მემკვიდრე ჯალალ ად-დინი, რომელიც 1220 წ. სულტანი გახდა, ჯერ ინდოეთში გაიქცა, შემდეგ კი დასავლეთ ირანში გადავიდა და ის თავის კონტროლს დაუჭვემდებარა. დევნილი ჯალალ ად-დინი თავგანწირვით იბრძოდა, რათა მონღოლთა წინსვლა შეეჩერებინა. ჯიბალი და ჭისფაჰანი მისთვის მძლავრი პლაცდარში გახდა მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლაში, მაგრამ ჯიბალი ადვილად იყო ხელმისაწვდომი მონღოლთათვის და ხვარაზმ-შაჰს არ შეეძლო აქ მშვიდად ეგრძნო თავი. უფრო მიმზიდველი და მოხერხებული ამ მხრივ ჩანდა აზერბაიჯანი და არრანი, რომელთა ანექსიაც, ათაბაგთა ხელისუფლების სისუსტის გამო, არ წარმოადგენდა დიდ სირთულეს.

1225 წ. ივნისში ჯალალ ად-დინმა დაიკავა ქ.მარალა მისი მოსახლეობის თხოვნით და შემდეგ, წინააღმდეგობის გაწვევის გარეშე, დაიპყრო აზერბაიჯანი. ცოტა მოგვიანებით, ახლად დაპყრობილ ელდიგუზიანთა სახელმწიფოში თავისი ძალაუფლების განმტკიცებისა და ხელისუფლების კანონიერების შთაბეჭდილების შექმნის მიზნით, მან იქორწინა უზბეგის მეუღლეზე, რომელიც ერაყის სელჩუკთა უკანასკნელი სულტნის ტულრილ ბ.არსლანის ასული იყო.

ამრიგად 1225 წ. ზაფხულში, საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრებთან გამოჩნდა ახალი მრისხანე მტერი, რომლისთვისაც უკან დასახევი გზა მოჭრილი იყო და რომელიც თავისი არსებობის შესანარჩუნებლად გამოსავალს მხოლოდ ახალი ქვეყნების დაპყრობაში ხედავდა. საქართველოს სამეფო გახდა უმნიშვნელოვანესი რგოლი ჯალალ ად-დინის ექსპანსიონისტური გეგმის განხორციელების გზაზე.

სამართველოს სამხედრო-პოლიტიკური იზოლაცია მაკლოგალ აღმოსავლეთში ხვარაზმელთა შემოსევების დროს

ჯალალ ად-დინის მიერ მარალის დაკავებისთანავე საქართველოს სამეფო კარისთვის ამკარა გახდა, რომ ხვარაზმ-შაჰი მიღწეულით არ დაკმაყოფილდებოდა და შეეცადა კავშირი დაემყარებინა ათაბაგ უზბეგთან. ხანგრძლივი სამხედრო კონფრონტაცია ელდიგუზიანთა სახელმწიფოსთან და საქართველოს სამხედრო წარმატებები ამჯერად მის საწინააღმდეგოდ შეტრიალდა. აზერბაიჯანისა და არრანის მუსლიმები ხვარაზმ-შაჰში ხედავდნენ ისლამისა და მათი ინტერესების დამცველს, რომელსაც მათთვის ქრისტიანული საქართველოს მუქარა უნდა აეცილებინა. ამ მხრივ ნიშანდობლივია მარალელთა მოწოდება ჯალალ ად-დინისადმი, დაეკავებინა მათი ქალაქი, რომლისთვისაც "ქართველებს ჩაეხოთ თავიანთი ბრჭყალები" (ან-ნასაჯი, 1973:155; Буниятов, 1986:163).

თავის მხრივ, აზერბაიჯანის დაპყრობის შემდეგ, საქართველოზე ლაშქრობის წინ ჯალალ ად-დინმა აქტიური დიპლომატიური მოღვაწეობა გააჩაღა. ხვარაზმ-შაჰის დიპლომატიის ერთ-ერთი მიზანი იყო საქართველოს მიმართ თავისი აგრე-

სიული მიზნების შენიღბვა.

გარნიის ბრძოლის (1225 წ. აგვისტო) წინ, როცა ხვარაზმელები უკვე არბევდნენ საქართველოს სამეფოს სანაპიროებს, ჯალალ ად-დინი ჯერ კიდევ ცდილობდა დაერწმუნებინა რუსუდანი თავის კეთილგანწყობაში. "როცა მოახლოვდნენ ხვარაზმელები - წერს 'აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადი - მათი ელჩი ეახლა [ქართველთა] დედოფალს ტკბილი ხიტყვით. და როცა ის მათთან იყო დარბაზობაზე, მოვიდა მანვე ამბით, რომ ეს ხალხი [ხვარაზმელები] არბევდა [ქართველთა] ქვეყნის ხანაპიროებს. მაშინ დედოფალმა უთხრა ელჩს: განა ასე იქვეყიან მეფეები? ელჩს ერთს ალაპარაკებენ და თვითონ კი ხაწინააღმდეგვს აკეთებენ? და ბრძანა მიხი გაძევება" ('აბდ ალ-ლატიფ ალ-მაღდადი: 123; ჯაფარიძე, 1980:137).

გარნიის ბრძოლის შემდეგ, ჯალალ ად-დინმა, როგორც ცნობილია, რუსუდანს ცოლობა მოსთხოვა და მონღოლთა წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლა შესთავაზა (ქამთათაღმწერი, ძვ, II, 1959:173-4), მაგრამ მისი წინადადება, რუსუდანს ქმარიც რომ არ ჰყოლოდა, მიუღებელი იყო. ჯალალ ად-დინი არ წარმოადგენდა იმ პიროვნებას, რომელიც სხვის დიქტატს დაემორჩილებოდა. ის თავად ისწრაფოდა პირველობისაკენ. მასთან ქორწინება ფაქტობრივად ნიშნავდა ხვარაზმელთა მიერ საქართველოს უომრად ოკუპაციას და ქვეყანაში ხვარაზმ-შაჰის თანმხლებ თურქმენთა მრავალრიცხოვანი მასის ჩამოსახლებას, რასაც საქართველოს სამეფო კარი ვერავითარი სამხედრო მუქარის შიშით ვერ დასთანხმდებოდა. ამდენად, ამ მხრივ ხვარაზმ-შაჰის დიპლომატიურ ღონისძიებებს შედეგი არ მოჰყოლია. 1225-1228 წლებში საქართველოსა და ხვარაზმელთა შორის შეუღრეგბელი ბრძოლები მიმდინარეობდა.

ჯალალ ად-დინი შეეცადა, რომ მოეხდინა მახლობელი აღმოსავლეთის მუსლიმი გამგებლების ანტიხვარაზმული გამოსვლების ნეიტრალიზაცია და თავიდან აეცილებინა მათი შესაძლებელი დახმარება საქართველოსათვის.

ან-ნასავი მოგვითხრობს, რომ ხვარაზმ-შაჰმა 1225 წ. ივლისში მარალიდან რუმის, სირიისა და ეგვიპტის ხელმწიფეებს (მულუქ) თავისი ელჩი მუჯირ ად-დინ 'უმარ ბ. სა'დ ალ-ხვარიზმი გაუგზავნა და შეატყობინა, რომ დაეუფლა აზერბაიჯანს და "თავისი წვეტიანი კბილებით გამოგლიჯა ის ოლქები, რომლებსაც უკვე დაახვეს ემშები ქართველებმა". ჯალალ ად-დინმა მათ აცნობა, აგრეთვე, რომ აპირებდა მოეწყოთ ლაშქრობა ქართველებზე, სასტიკად შებრძოლებოდა მათ და ეჩვენებინა, რომ ისლამის სახლს პატრონი გამოუჩნდა. თავის მიმართვას ის საფუძვლად უდებდა რუმის სეჩლეკებთან და აიუბიანებთან მეგობრობის სურვილს (ან-ნასავი, 1973:155). იბნ ბიბის ცნობით რუმის სულტანს ხვარაზმ-შაჰი მოაგონებდა, რომ მათ შორის "ალლაჰის კურთხევითა და წყალობით იყო თანახმობა ხადვთო ომის (ჯიჰადი) გამოგზავნაში და ერთობა ხაქმებში, ხალხსა და რწმენაში". "ყველაზე შესაფერისი ადა-

მიანი ხივეარულხა და მეგობრობაში არის ის, ვინც შენი მხგავსია ენითა და რწმენით" — უმტყცებდა ჯალალ ად-დინი ჭაი-ყუბადს (*Буниятов, 1986:164*).

რუმის სულტანმა მიიღო ხვარაზმ-შაჰის მოწოდება და გამოხატა თავისი კმაყოფილება მასთან თანხმობისა და მეგობრობის დამყარების გამო (*Буниятов, 1986:165*). მას ხვარაზმელთა საფრთხე ჯერ კიდევ არ ემუქრებოდა და ჯალალ ად-დინის წინაშე მეგობრობის დადასტურებით ცდილობდა, რომ ხვარაზმ-შაჰის ენერგია ქრისტიანული საქართველოსა და ხლათის აიუბიანთა წინააღმდეგ⁸ წარემართა.

აღ-აშრაფმა ჯალალ ად-დინის მიმართვას არ უპასუხა, მაგრამ მისი პოზიცია ხვარაზმ-შაჰისთვის აღარ იყო მნიშვნელოვანი. სულტანს უკვე ჩაფიქრებული ჰქონდა აღ-აშრაფის სამფლობელოს ანექსია. ამ მიზნის განსახორციელებლად მას თავის მოკავშირედ აღ-აშრაფის ძმა, დამასკოს გამგებელი აღ-მალიქ აღ-მუ'აზ-ზამი ეგულებოდა. ამ უკანასკნელმა ჯალალ ად-დინთან კავშირი ჯერ კიდევ 619/1222 წ. დაამყარა (*Буниятов, 1986:162*). 1225 წ. ბაღდადზე წარუმატებული ლაშქრობიდან მობრუნებულ ხვარაზმ-შაჰს მიემხრო ირბილის მფლობელი ბეგთეგინიანი მუზაფფარ ად-დინ გოქბურიც, რომელიც თავის მხრივ ამიდისა და მარდინის ართუკიან ამირებს დაუკავშირდა. დამასკოს გამგებლის მხარდაჭერა დიდი იყო. 1226 წ. მან დაიწყო სამხედრო ოპერაციები ცენტრალურ სირიაში პომისისა და ჰამას დასაკავებლად, ხოლო მუზაფფარ ად-დინ გოქბური თავის მოკავშირეებთან ერთად ამოქმედდა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში (*Humphreys, 1977:178-80*). აღ-აშრაფი ჯალალ ად-დინის მომხრეთა პირისპირ მარტოდმარტო დარჩა. 1226 წ. სექტემბერში ის აღ-მუ'აზ-ზამთან ურთიერთობის მოწესრიგების მიზნით დამასკოში გაემგზავრა, მაგრამ დამასკოს გამგებელმა დააკავა ძმა და აღ-აშრაფმა აღ-ჯაზირაში დაბრუნება მხოლოდ 1227 წ. მაის-ივნისში შეძლო. 1226 წ. ნოემბერში ჯალალ ად-დინი შეიჭრა ვანის ტბის რეგიონში და იერიში მიიტანა ხლათზე, რომელსაც იცავდა აღ-აშრაფის ნაცვალი ჰაჯიბი 'ალი. დეკემბერში ზამთარმა და ივას ტომის თურქმენტა თავდასხმებმა აზერბაიჯანში აიძულეს ხვარაზმ-შაჰი ალყა მოეხსნა ხლათისთვის. შემდეგ მთელი მისი ყურადღება მონღოლთა წინააღმდეგ ბრძოლამ მიიპყრო. ამასობაში, 1227 წ. ოქტომბერში აღ-მუ'აზ-ზამი გარდაიცვალა და ფრიდრიხ II-ის ხელმძღვანელობით დაწყებულ ჯვაროსანთა ახალი ლაშქრობის პირობებში აღ-აშრაფმა და სულტანმა აღ-ქამილმა დამასკოს დასაუფლებლად ერთობლივი ბრძოლა დაიწყეს. 1229 წ. ივნისში აღ-აშრაფი დამასკოს გამგებელი გახდა და ამავე დროს შეინარჩუნა ვანის ტბის რეგიონიც (*Humphreys, 1977:206,214-15* და 336.), მაგრამ ის აღარ დაბრუნებულა ხლათში, სადაც მისი მეუღლე თამთა (ქურჯიდა) იმყოფებოდა. ხლათს ფაქტობრივად განაგებდა ჰაჯიბი 'ალი, რომელიც შეუპოვრად ებრძოდა ხვარაზ-

⁸ 1228 წ. ჭაი-ყუბადი აქეზებდა ჯალალ ად-დინს აიუბიანთა მტრობისაკენ და პირდებოდა დახმარებას მათ წინააღმდეგ ბრძოლაში (ან-ნასავი, 1973:216).

მელებს. ის სისტემატურად აწვდიდა ინფორმაციას აიუბიანებს საქართველოში ხვარაზმელთა მოქმედებების შესახებ. ასე, მაგალითად, ჰაჯიბი 'ალი ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღების გარდა აღ-აშრაფს ატყობინებდა ვაგის ციხის გარემოცვის ამბავსაც 626/1228-29 წ. (მუჰ.აღ-ჰამაჯი, 1982:176), მაგრამ ხვარაზმელებთან ბრძოლებში აიუბიანთა და ქართველთა სამხედრო ძალები გათიშულნი აღმოჩნდნენ. საერთო მტრის წინააღმდეგ მათი გაერთიანება არ მოხერხდა მაშინაც კი, როცა ხვარაზმელებმა საბრძოლო ოპერაციები ვანის ტბის რეგიონში გადაიტანეს და ხლათს დაემუქრნენ. მართალია, ბოლნისის ბრძოლაში, რომელიც გაიმართა 1228 წ. მიწურულს, ან 1229 წ. დამდეგს, ჯუვეინი (და ამ უკანასკნელის მიხედვით რაშიდ ად-დინიც) ქართველთა ჯარში ასახელებენ სირიელსა და რუმელ მოკავშირეებსაც (ჯუვეინი, II, 1958:439; ჯუვეინი, 1974:35; ზაშიდ ად-დინი, II, 1960:27-28), მაგრამ აიუბიანთა და მცირე აზიის სელჩუკთა მონაწილეობა ამ ბრძოლაში, რაც ქართულმა და არაბულმა წყაროებმა არ დააფიქსირეს, იმდროინდელი პოლიტიკური სიტუაციის გათვალისწინებით საეჭვოა (ფაზღვანია, 1979:123).

ჯალალ ად-დინის შემოსევებმა განაპირობეს ცვლილებები საქართველოს მეზობელი მცირე პოლიტიკური ერთეულების ორიენტაციაში. აღ-აშრაფს განუდგნენ მისი ვასალები სურმარის საამიროს გამგებლები შარაფ ად-დინ უზდერე და ჰუსამ ად-დინ ჰიდრი. მათ ჯალალ ად-დინს ჯერ კიდევ გარნისის ბრძოლამდე (1225 წ. აგვისტო) გამოუცხადეს მორჩილება, რითაც შეინარჩუნეს თავიანთი სამფლობელო. გარნისის ბრძოლის შემდეგ კი, როცა ხვარაზმ-შაჰმა ლაშქარი გაგზავნა "აზნაზთა ქვეყნის უკიდურესი ხაზდვრემისაკენ" სურმარის ამირებმა მეგზურის როლი იკისრეს და თავი გამოიჩინეს საქართველოს აოხრებაში (ან-ნასაჯი, 1973:160-61).

ხვარაზმელთა შემოსევების დროს ნეიტრალური პოზიცია ეკავა არზინჯანის საამიროს, რომელიც ბასიანის ბრძოლის შემდეგ საქართველოს მოხარკე გახდა, მაგრამ ამირა ბაჰრამ-შაჰის გარდაცვალების (1225 წ.) შემდეგ მისი დამოუკიდებელი არსებობის დღეები დათვლილი იყო. 1227 წ. სულტანმა ჭაი-ყუბადმა ბაჰრამ-შაჰის ვაჟს 'ალა ად-დინ და 'უდ-შაჰს არზრუმზე ლაშქრობაში დახმარება მოსთხოვა და როცა და 'უდ-შაჰი გამოცხადდა მასთან, სულტანმა დააპატიმრა იგი და არზინჯანი რუმის სასულტნოს შეუერთა (იმნ ალ-ასიბი, XII:478). იმდროინდელ რთულ პოლიტიკურ ვითარებაში საქართველოს სამეფო კარმა ვერ შეძლო რაიმე რეაქცია მოეხდინა ჭაი-ყუბადის აქციაზე.

ზემოთ ვნახეთ, რომ მონღოლთა პირველი შემოსევის დროს საქართველოს სამხედრო ძალით დახმარება აღმოუჩინა მისმა ვასალმა არზრუმის საამირომ. რუსუდანის ჭორწინება არზრუმის ამირას ვაჟთან თითქოსდა იძლეოდა იმის გარანტიას, რომ საქართველოს სამეფო კარი საჭიროების შემთხვევაში მომავალშიც გამოიყენებდა არზრუმელთა ლაშქარს, მაგრამ 1225 წლიდან ვითარება ამ მხრივაც შეიცვალა. მულის ად-დინ ტულერილ-შაჰი გარდაიცვალა და ტახტი დაიკავა მისმა ძემ აბუ ლ-ფათჰ ჰაჰან-შაჰმა. ხვარაზმელთა შემოსევის დროს საქართ-

ველომ დაკარგა კონტროლი არზრუმზე. რუმის სულტნისაგან დაშინებული ჯან-შაჰი ალ-აშრაფის ვასალი გახდა (იმნ ალ-ასიბი, XII:479; მუჰ. ალ-ჰამავი, 1982:175; ან-ნასავი, 1973:246). მოგვიანებით, 1230 წ. მან ჯალალ ად-დინის მხარე დაიჭირა, თუმცა კი უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს წინააღმდეგ სამხედრო ოპერაციებში არზრუმის ამირას მონაწილეობა არ მიუღია.

საქართველოს ძვირად დაუჯდა თბილისელ მუსლიმთა გარკვეული წრეების ლაღატი, რაც დასტურდება ქართული, სომხური და არაბული წყაროებით (ქც, II, 1959:175; ვიბაჟ. განძაკუცი: 149-50; იმნ ალ-ასიბი, XII:451). თუ გარნისის კატასტროფაში გადამწყვეტი აღმოჩნდა ქართველი მხედართმთავრების ივანე მხარგრძელისა და შალვა ახალციხელის შეუთანხმებელი და უპასუხისმგებლო მოქმედება, თბილისის დაცემაში (1226 წ. 9 მარტი) მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ადგილობრივ მუსლიმთა გამცემლობამ (ფატიფვანი, 1976: 41-43).

აბდ ალ-ლატიფ ალ-ბაღდადი ოქყყება, რომ გარნისის ბრძოლაში ქართველთა ჯარში ხვარაზმელთა წინააღმდეგ შალვა ახალციხელის მეთაურობით იბრძოდნენ თურქმენებიც ('ამდ ალ-ლაფიფ ალ-მაღდადი: 123; ჯაფათიბი, 1980:137). ისინი, შესაძლოა, იყვნენ გელაქუნის ტბის მიდამოებში ჩამოსახლებულნი და უკვე საქართველოს სამეფოს ქვეშევრდომი თურქმენები, ანდა მოქირავნეები აზერბაიჯანში მომთაბარე ივან თურქმენული ტომიდან, რომელიც მტრობდა ხვარაზმელებს (იმნ ალ-ასიბი, XII:462; ან-ნასავი, 1973:172, 374-75). ამას გარდა, ჯალალ ად-დინთან ბრძოლებში საქართველოს ხელისუფალნი იყენებდნენ ყივჩაღთა და ჩრდილოკავკასიელთა დაქირავებულ რაზმებსაც, მაგრამ ეს საერთო სურათს არ ცვლის. ხვარაზმელთა შემოსევების დროს საქართველო ფაქტობრივად სამხედრო-პოლიტიკურ იზოლაციაში მოექცა. აიუბიანებმა და მცირე აზიის სელჩუკებმა შეძლეს გამოენახათ საერთო ენა ჯალალ ად-დინის ასალაგმად, მაგრამ საქართველოს დახმარება მათ არ დასჭირდათ. ქრისტიანული საქართველოსა და მეზობელი ისლამური ქვეყნების გაერთიანება საერთო მტრის წინააღმდეგ არ მოხერხდა.

იასნი-ჩიმიენის ბრძოლა და მისი შემდეგები საქართველოსთვის

1230 წ. 14 აპრილს წლინახევრის ალყის შემდეგ ჯალალ ად-დინმა აიღო ხლათი (Boyle, 1968:333). მთელი ამ ხნის მანძილზე ქალაქი საკუთარი ძალების იმედზე იყო. ალ-აშრაფის მისთვის რაიმე ეფექტური დახმარება არ გაუწევია. ხლათის აღების შემდეგ ვარაზმ-შაჰს ტყვედ ჩაუვარდა ალ-აშრაფის ორი ძმა და, რაც მთავარია, მისი მეუღლე თამთა (ალ-ქურჯიმა). ჯუვეინის ხატოვანი თხრობით, "როცა ზეგის ჯემშიდმა შამისკენ გამგზავრება განიზრანა, შეფეთა მზემ (ჯალალ ად-დინმა — გ.ჯ.) ვაზშმის ხუფრაზე გამლილ ტკბილეულს მიამურა, აივანზე ავიდა და ივანეს ქალიშვილთან, რომელიც მალიქ აშრაფის მეუღლე იყო, გაატარა დამე" (ჯუვეინი, II, 1958:445; ჯუვეინი, 1974:39).

ჯალალ ად-დინმა ხლათში დიდძალი სიმდიდრე იგდო ხელთ, მაგრამ ეს იყო მისი უკანასკნელი წარმატება. ხლათის დაკეპამ უღირესად შეაშფოთა რუმის სულტანი ქაი-ყუბადი. გარდა ამისა ჯალალ ად-დინს ეახლა და დახმარება აღმოუჩინა არზრუმის ამირამ ჯაჰან-შაჰმა (მუჰ.ალ-ჰამაჯი, 1982:185; იმ ალ-ასირი, XII:489), რომელიც ადრე ალ-აშრაფის ვასალი იყო. ეს ახალი ალიანსი საფრთხეს უქმნიდა რუმის სასულტნოს. ქაი-ყუბადმა ელჩები გაუგზავნა ზვარაზმ-შაჰს და ითხოვა ნებართვა არზრუმის დაკავებისა, მაგრამ პასუხი უარყოფითი იყო (ან-ნასაჯი, 1973:246-47). მაშინ ქაი-ყუბადი აიუბიანთა სულტანს ალ-ქამილს დაუკავშირდა და მოუწოდა ერთობლივი ძალით გამოსულიყვნენ ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ. ის წერდა, რომ ზვარაზმ-შაჰის შეჩერება მახვილის გარეშე შეუძლებელი გახდა და რომ მათ ახლა მხოლოდ ისლა რჩებოდათ, სიტყვები და საქმეები შეეთანხმებინათ და ისე დაეცვათ საკუთარი სახელმწიფოები (ალ-ნასაჯი, 1973:247).

ალ-ქამილმა დააკმაყოფილა ქაი-ყუბადის თხოვნა. მისი მითითებით სირიის აიუბიანთა სამხედრო ძალები (5 ათასი მხედარი) ალ-აშრაფის მეთაურობით დაიძრნენ სივასისაკენ, სადაც ისინი უნდა შეერთებოდნენ ქაი-ყუბადის 20 ათასიან ლაშქარს, რომლის შემადგენლობაშიც სელჩუკების გარდა იყვნენ კილიკიელი სომხები და ფრანკი მოქირავნეებიც (კირაჯ. განაჯუდი: 151; Boyle 1968:334; Cahen, 1968:129). ჯაჰან-შაჰი ამოდ აფრთხილებდა ჯალალ ად-დინს არ დაეშვა მოკავშირეთა ძალების გაერთიანება. ავადმყოფობის გამო ზვარაზმ-შაჰმა ეს ვერ მოახერხა, ხოლო 1230 წ. 10 აგვისტოს კი, არზინჯანის დასავლეთით იასი-ჩიმენთან მომხდარ ბრძოლაში მან სასტიკი მარცხი განიცადა და ხლათისკენ დაიხია.⁹

იასი-ჩიმენთან ბრძოლაში, რომელშიც, როგორც ფიქრობენ, გადამწყვეტი როლი ითამაშეს სირიის ჯარებმა (Cahen, 1968:130), დაიღუპა და ტყვედ ჩავარდა მრავალი ზვარაზმელი. დატყვევებულთა შორის იყვნენ არზრუმის გამგებელი ჯაჰან-შაჰი, მისი სიძე და ძმა. ჯაჰან-შაჰი მოგვიანებით სიკვდილით დასაჯეს (ან-ნასაჯი, 1973:257; მუჰ.ალ-ჰამაჯი, 1982:210-11). დაღუპულთა შორის მუჰამად ალ-ჰამაჯი ასახელებს ულთას, ე.ი. ოლთისის მფლობელს (ხაჰიბ), რომელიც ზვარაზმ-შაჰის მხარეზე იბრძოდა (მუჰ. ალ-ჰამაჯი, 1982:209). მისი ვინაობა უცნობია. ის უნდა იყოს ოლთისის ქართველი გამგებელი, რომელიც ჯალალ ად-დინს მიემხრო.

იბნ ბიბი მოგვითხრობს, რომ იასი-ჩიმენის ბრძოლის შემდეგ ქაი-ყუბადმა

⁹ ბრძოლის ველიდან ლტოლვილმა 1500 ზვარაზმელმა მიადიწია ტრაპიზონს (ბარ პებრეუსი, 1932:395; იბნ ალ-იბრი: 246; მუჰ. ალ-ჰამაჯი, 1982:210). ფალმერაიერი თვლიდა, რომ ამ დროს ზვარაზმ-შაჰსა და ტრაპიზონს შორის არსებობდა კავშირი (Fallmerayer, 1827; ავალიშვილი, 1989:76). ასევე ფიქრობს ასავეილდისი (Savvides, 1981:170,177, შენ. 4), მაგრამ ამ თეალსაზრისის წინააღმდეგ, რის საფუძველსაც არ იძლევა ჩვენს მიერ აქ დასახელებული ბარ პებრეუსის და მუჰამად ალ-ჰამაჯის ცნობები, იხ.: Жаворонков, Шукуров, 1987:177.

ხელთ იგდო არზრუმში, შემდეგ კი მან ალ-აშრაფი სომხეთზე სალაშქროდ მოამზადა და ამასთან, მას ოლთისი და კიდევ რამდენიმე ციხე-სიმაგრე სამფლობელოდ დაუტოვა (იხმ მიმი: 174; შენგულია, 1975:96). იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მანამდე ოლთისის რუმის სულტანი ფლობდა. ნ.შენგულია ვარაუდობს, რომ ქაი-ყუბადმა ოლთისი დაიკავა მას შემდეგ, რაც 1226 წ. ანატოლიაში დაიპყრო კაპთა, ჰემიშ-ქუჩეკი, დიარ-ბაქრი, ჰაპუ და სხვა ციხეები. ოლთისისა და სხვა ქართული ციხე-სიმაგრეების დაპყრობას მკვლევარი 1226-1231 წლებში ათავსებს (შენგულია, 1975:96). უნდა აღინიშნოს, რომ იბნ ბიბი მცირე აზიის სელჩუკთა აპოლოგეტია და ის ცდილობს განადიდოს ქაი-ყუბადი და დააკინოს ალ-აშრაფი. ეს მაშინ, როცა აიუბიანის გარეშე ქაი-ყუბადი, ალბათ, ვერც გაბედდა ზვარაზმელებთან ომს. როცა ხლათზე დაიძრა, ალ-აშრაფმა ქაი-ყუბადისგან დახმარება მიიღო, მაგრამ რუმის სულტნის ნებართვა მას არ ესაჭიროებოდა. მუჰამად ალ-ჰამავი მოგვითხრობს, რომ არზრუმში მოკავშირეები ერთად შევიდნენ (თუმცა იმასაც ფიქრობენ, რომ არზრუმში ალ-აშრაფმა დაიკავა) (Humphreys, 1977:219-20). ამის შემდეგ ალ-აშრაფმა დაათვალიერა ის ციხეები, რომლებიც ადრე ქართველებმა წაართვეს ხლათს. რამდენიმე ციხიდან მან შეარჩია და დაიკავა მხოლოდ ერთი, ყველაზე საუკეთესო — ულთას, ე.ი. ოლთისის ციხე (მუჰ.ალ-ჰამავი, 1982:213).

როგორც ვხედავთ, ოლთისის ციხე 1230 წლისთვის ქართველებს ეჭირათ. ალ-აშრაფს ის ქაი-ყუბადისგან არ მოუღია სამფლობელოდ. უფლება ამ ციხე-ქალაქზე მან მოიპოვა ზვარაზმელებზე გამარჯვების შემდეგ. მის უფლებას აძლიერებდა ისიც, რომ ადრე ოლთისი ხლათს (შაპ-არმენთა სახელმწიფოს) ეკუთვნოდა. ამრიგად, 1230 წელსვე ტაოს ეს უმნიშვნელოვანესი ციხე-ქალაქი აიუბიანთა ხელში აღმოჩნდა. მიუხედავად მუჰამად ალ-ჰამავის მითითებისა, ოლთისი არ იყო ერთადერთი ციხე, რომელიც ალ-აშრაფმა ტაოში დაიკავა. მასთან ერთად იყო სხვა ციხეებიც, რის შესახებაც წერს იბნ ბიბი. ამის დამადასტურებელი ცნობა მოგვაძლევს კუტბ ად-დინ ალ-იუნინის. ის მოგვითხრობს, რომ XIII ს. 60-იანი წლების მიწურულში აბალა-ყენის ჯარი, თეგუდარის დამარცხების შემდეგ შეიჭრა სამხრეთ საქართველოში, სარგის ჯაყელის სამფლობელოში და აიღო ოლთისის, მამრივანისა და ბარქრის ციხეები, რომლებიც ადრე ქართველებს წაუერთმევიათ ალ-ადილის ძისათვის, ალ-მალიქ ალ-აშრაფისათვის (ალ-იუნინი, II:411; იხმ ად-დავადანი, VII:141; Буниятов, 1972:130, 131). ამ ციხეთაგან, ოლთისის გარდა, ტაოშია მამრივანი (მამრივანი, ნარიმანი, ნამირვანი) — ოლთისის სამხრეთით, ოლთისის წყალზე, იმ გზაზე, რომელიც საქართველოს ყელით არზრუმის ველისკენ მიემართებოდა. 1230 წ. ვფიქრობთ, ალ-აშრაფი ოლთისის გარდა დაეუფლა მამრივანსაც.

არზრუმიდან ალ-აშრაფი ხლათისკენ დაიძრა. გზად ის მანასკერტში შეჩერდა, სადაც შეიტყუა, რომ ჯალალ ად-დინს უკვე დაეტოვებინა ხლათი. აქვე მან მიიღო მილოცვა ივანე მხარგრძელისგან. მუჰამად ალ-ჰამავი იუწყება, რომ "ივანემ

აღ-აშრავს გაუგზავნა ზმალი, რადგანაც ქართველებს წესად აქვთ, თუკი გაიმარჯვებს მეზობელი, მას მახვილი გაუგზავნონ¹⁰ (მუკ. აღ-ჰამავი, 1982:220).

ხლათი აღ-აშრავს გაძარცვული და აოხრებული დახვდა. აქედან მან გააბა საზავო მოლაპარაკება ჯალალ ად-დინთან. საბოლოო შეთანხმებით მათ აღადგინეს თავიანთი სამფლობელოების უწინდელი საზღვრები. აღ-აშრავის დაყენებულ მოთხოვნით ხვარაზმ-შაჰმა დათმო სურმარი, რომლის ამირა ჰუსამ ად-დინ ჰიდრი და მისი ვაჟი, ხლათისთვის მიყენებული ზარალის გამო აღ-აშრავმა დაიჭირა და დამასკოში გადაგზავნა (მუკ. აღ-ჰამავი, 1982:219). 628/1230-31 წ. აღ-აშრავმა გააუქმა აჰდაბინთა სამირო, რომლის გამგებელმა ჯალალ ად-დინის გულმონყალებით შეინარჩუნა ძალაუფლება (მუკ. აღ-ჰამავი, 1982:218) და იგი თავის ძმას მიჰაბ ად-დინ ლაზის გადასცა. მოგვიანებით, აზერბაიჯანში მონღოლთა გამოჩენით შეშფოთებულმა ჯალალ ად-დინმა გაანთავისუფლა აღ-აშრავის ძმები, მაგრამ თავისთან დაიტოვა თამთა, რომელიც შემდეგ მონღოლებს ჩაუყარდა ხელთ.¹¹ ისი-ჩიმენის ბრძოლამ გარკვეულად შეცვალა ძალთა თანაფარდობა საქართველოს სამეფოს სამხრეთ საზღვრებთან. აღ-აშრავმა აღადგინა თავისი ბატონობა ხლათზე და შექმნა პლაცდარმი ტაოში. კიდევ უფრო გაძლიერდა რუმის სასულტრო. ქაი-ყუბადმა მოახდინა არზრუმის სამიროს ანექსია. როგორც აიუბიანთა, ისე მცირე აზიის სელჩუკთა გაძლიერება საზიფათო იყო საქართველოს სამეფო კარისათვის. სამაგიეროდ ჯალალ ად-დინის მარცხი და მისი სამხედრო ძალის შესუსტება უეჭველად შვების მომტანი იქნებოდა მისთვის.

3. საქართველო, აიუბიანები და რუმის სასულტრო

XIII ს. 30-იანი წლების დასაწყისში

ბატონული დიკლომატია მონღოლთა ხელახალი გამოჩენის პერიოდში

628/1230—31 წ. აზერბაიჯანში მონღოლები შეიჭრნენ. ჯალალ ად-დინი, რომელიც ჩორმადან-ნოინთან ბრძოლაში დამარცხდა, არრანში გადავიდა, აქ ერთ ხანს განჯაში შეჩერდა, სადაც ჩააჭრო ანტიხვარაზმული აჯანყება და შემდეგ

¹⁰ ამრიგად, ერთხელ კიდევ დასტურდება, რომ ივანე მხარგრძელი არ გარდაცვლილა 1227 წ. (სტ. ორბელიანი, 1976:64. *Brosset*, 1850:500, შენ.1). ის იხსენიება 1232 წ. გადაწერილ ერთი სომხური საბარების ანდერძ-მინაწერსა და ყარსის ციხის 1234 წ. წარწერაშიც (აბდალაძე, 1975:103, შენ.11; *Орбели*, 1963:471).

¹¹ თამთა მოგვიანებით ყარა-ყორუმში მოხვდა, საიდანაც რუსუდანის მიერ გაგზავნილმა ელჩმა ჰამადოლამ დაიხსნა. თამთა 643/ 1245-46 წ. მონღოლთა ყაენის იარღიყით დაბრუნდა უკან, როგორც ხლათისა და მისი ოლქის გამგებელი. აღ-აშრავი ამ დროს უკვე ცოცხალი აღარ იყო (გარდ. 1237 წ.). თამთამ შეუთვალა მის ძმას, შაიფაროქინის მფლობელს შიჰაბ ად-დინ ლაზის: „ მე ვიყავი შენი ძმის ცოლი. ყაენმა მე მიბოძა ხლათი და თუ კი დაქორწინდები ჩემზე, ეს ქვეყანა შენი იქნება“, მაგრამ ლაზიმ არ

ხლათისა და მაიაფარიკინისკენ გაემართა. სულტანი შემოვლითი გზით ისფაჰანში აბრებდა წასვლას, მაგრამ 1231 წ. აგვისტოში მონღოლთა მღვეარმა მისი რაზმი გაანადგურა და მალე ჯალალ ად-დინიც მაიაფარიკინის მახლობლად მთებში მოკლეს. მონღოლებმა ჩრდილოეთ მესოპოტამიის მრავალი ქალაქის სანახები დაარბიეს და შემდეგ ვანის ტბის რეგიონისკენ მობრუნდნენ. "ზოლო მო-რა-იქგეს თათარნი ზუარაზშემელთა დევნისაგან, მიერ წარვიდეს და მოაოკრეს ქუეყანა ზლათისა და ვალაშკერტისა" (ქაშთააღმწერელი, ძვ, II, 1959:186; იმნ ალ-ასიბი, XII: 499-501). იმნ ალ-ასიბი მოუთითებს, რომ მათ 628 წ. ზულ-ჰიჯას თვეში/30. IX-28. X. 1231 წ. აიღეს და მოაოხრეს ხლათის მხარის ქალაქები ბერქი და არქეში (იმნ ალ-ასიბი, XII:500). ამის შემდეგ "თათარნი წარვიდეს ადარბადაგანს, და ზავნი იქმნეს თავრეკელთა შორის და თათართა, და აღიდეს თავრეკეი და მიმდგომი მისი ქუეყანა". ჰიჯრის 628 წ. მიწურულშივე, ე.ი. 1231 წ. ოქტომბერში აზერბაიჯანიც დაპყრობილ იქნა (ძვ, II, 1959: 186; იმნ ალ-ასიბი. XII: 500; *Петрушевский*, 1970: 225). აბულ-ფარაჯ ბარ ჰებრუესი იმასაც კი წერს, რომ 1231 წ. თათრებმა ქართველებიც დაიმორჩილეს (მატ ჰემზოფსი, 1932:396). ჩანს, ასეთი ხმა იმდროინდელ მახლობელ აღმოსავლეთში გავრცელდა და ასახავდა ქართველ პოლიტიკოსთა შიშს მონღოლთა მოახლოებული საფრთხის გამო. ასეთ პირობებში საქართველოს სამეფო კარმა შესაძლებლად ჩათვალა ერთხელ კიდევ შეეთავაზებინა მონღოლთა წინააღმდეგ კავშირი ალ-აშრაფისათვის, რომელიც 1231 წ. მარტში დამსაკოში დაბრუნდა და ცოტა ხნის შემდეგ კაიროს გაემგზავრა.

ეგვიპტელი ისტორიკოსი იმნ ად-დავადარი მოგვითხრობს, რომ ჰიჯრის 628/9.XI.1230 - 28.X.1231 წ., უფრო 1231 წ.ზაფხულში, "როდესაც ალ-ფაჰლავანის ძედ ცნობილმა (მა'რუფ) ქართველთა მალიქმა შეიტყო, რომ თათრები მის წინააღმდეგ მიემართებოდნენ, ალ-მალიქ ალ-აშრაფს მოციქული გაუგზავნა იმ მიზნით, რომ თათრების [წინააღმდეგ] გახაერთიანებლად შეთანხმებულიყვნენ. მაგრამ მათ შორის შეთანხმება არ მოხდა იმის გამო, რომ ალლაჰმა, დიდებულებს არის იგი და ძლიერი, ამ ზალხის [თათრების] გაბატონება იხურვა" (იმნ ად-ღავადაბი, VII:304).

ფაჰლავანის ძე, ჩანს, შერჩეული სახელია. მას ატარებდა რომელიღაც ქართველი დიდებული (მალიქ), რომლის ვინაობაც არ ვიცით. დასაშვებია ისიც, რომ ამ სახელს არაბი ისტორიკოსი ამახინჯებს. ჩვენთვის ამ შემთხვევაში მთავარი არის ის, რომ მას ჰქონდა საქართველოს სამეფო კარის სანქცია მოლაპარაკება ეწარმოებინა ალ-აშრაფთან. სამწუხაროდ, აიუბიანმა არც ამჯერად ისურვა ქართველებთან კავშირი. მას და სულტან ალ-ქამილს სხვა ინტერესი გაუჩნდათ. ეს იყო დიარ-ბაქრში ლაშქრობა

უპასუხა. შემდეგ თამთამ აცნობა მას, რომ მიდიოდა მაიაფარიკინის დასაკავებლად, მაგრამ ლაზიმ არც ამჯერად უპასუხა (კირაკ.განძაცეცი: 182;სიბტ ბ. ალ-ჯაუზი, 1952:

და ამიდისა და ჰისნ-ჭაიფას ართუკიანთა სამფლობელოს ანექსია.

მუჰამად ალ-ჰამავი მოგვითხრობს, რომ ჰიჯრის 629 წ. ზამთარი, ე.ი. 1231 წ. დეკემბერი და 1232 წ. იანვარ-თებერვალი მონღოლებმა მულანში გაატარეს, საიდანაც ახორციელებდნენ მარბიელ ლაშქრობებს და აიღეს განჯა (მუჰ. ალ-ჰამავი, 1982:232). განჯის აღება 1231-32 წ. დასტურდება ქართული და სომხური წყაროებითაც (ქამთააღმწერელი, ძვ, II, 1959:184-85; ვიზიაველი, 1961:100; *Манандян*, 1943:79-80). ქამთააღმწერელი მოგვითხრობს, რომ მონღოლები, მას შემდეგ რაც შეწყვიტეს ზვარაზმელთა დევნა და დაიმორჩილეს აზერბაიჯანი, "შეორნება წელსა წარვიდეს ბარდავზ, განძას და მულანს და მუნ იწყეს რბევად და ოკრებად საქართველოსა" (ძვ, II, 1959:186; ვ. ბ. სილაგაძე, 1992:58).

მონღოლთა სხვა ლაშქარი განჯის აღების შემდეგ ჩრდილოეთ მესოპოტამიისკენ გაემართა. ჰიჯრის 629 წ. ჭუმადა ალ-ახირას თვეში /6.IV - 4.V.1232 წ. აიუბიანთა სულტანს ალ-ჯამილს დამასკოში აცნობეს ხლათის მხარეში მონღოლთა შეჭრის შესახებ. შეშფოთებული სულტანი აიუბიანთა გაერთიანებული ძალებით სწრაფად დაიძრა ჩრდილოეთისაკენ. ის ჯერ სალამიაში დაბანაკდა, მერე კი ალ-ბარისკენ გაემართა. აქ მას ეახლა მრავალი ხელმწიფის, მათ შორის ქართველთა მეფის ელჩიც (იბნ ად-დავადაბი, VII:305; ალ-მაჯაბიბი, I/1:281-82). უეჭველია, რომ რუსულდანი აიუბიანთაგან მონღოლთა წინააღმდეგ მხარდაჭერას ითხოვდა, მაგრამ ქართულ დიპლომატიას ამ შემთხვევაშიც მარცხი ელოდა. 629 წ. რამადანში /21.VI - 20.VII.1232 წ. ქ.პარანში მისულ ალ-ჯამილს აცნობეს, რომ მონღოლებმა დატოვეს ხლათი. მის დაცემას თითქმის აღარაფერი უკლდა, მაგრამ სულტნის მოახლოებით დაშინებულმა მონღოლებმა მიატოვეს ის (მუჰ. ალ-ჰამავი, 1982:235; ალ-მაჯაბიბი, I/1:283; *Gottschalk*, 1958:195). აიუბიანებმა ერთხელ კიდევ დაკარგეს ინტერესი მონღოლებისადმი. საქართველოს ხელისუფალთა ცდა აიუბიანებთან ერთად ანტი-მონღოლური ფრონტის შეექმნისა კიდევ ერთხელ დამთავრდა უშედეგოდ. ეს იყო მათი უკანასკნელი შანსი. მალე, 1232 წ. ოქტომბერ-ნოემბერში ალ-ჯამილმა ხელთ იგდო ამიდი და ჰისნ-ჭაიფა დიარ-ბაქრში, რამაც უფარესად გაამწვავა მისი ურთიერთობები რუმის სულტანთან — ჭაი-ყუბადთან. აიუბიანები და მცირე აზიის სელჩუკები, რომლებიც 1230 წ. აგვისტოში ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ გაერთიანდნენ, ახლა ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ. მონღოლთა ახალ შემოსევებს მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო გათიშული დახვდა. ზვარაზმელებთან ბრძოლებში დასუსტებული საქართველო მოკავშირის გარეშე, მართლმართო აღმოჩნდა მონღოლთა წინაშე, რომლებმაც მისი სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპიროების — ვარამ გაგელის სამფლობელოების დარბევა დაიწყეს (სილაგაძე, 1992:58 და ვ. ბ.). ამ უმძიმეს ვითარებას დაერთო საქართველოს წინააღმდეგ რუმის სასულტნოს ექსპანსია.

იზნ ბიზის ცნობით, რომელიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში ნ.შენგელიამ შემოიტანა, 629/1231-32 წ. მონღოლთა ერთი ნაწილი ჩორმადან-ნოინის მეთაურობით, საქართველოს დედოფლის რუსუდანის წაქეზებით, რუმის სასულტნოში შეიჭრა და სივასის სანახებში ფუსერის მოსახლეობა დაარბია (იზნ მიზი: 175; შენგელია, 1975:97). მემატრიანე მონღოლთა ამ ლაშქრობის თვეს არ ასახელებს და მის შესახებ არც არაბი ისტორიკოსები გვაწვდიან რაიმე ცნობას. ვფიქრობთ, რომ ეს ამბავი 1232 წ. ან ზაფხულის მიწურულს, ან შემოდგომის დამდეგს მოხდა, რადგანაც მონღოლები შემდეგ მუღანში დაბრუნდნენ, სადაც ჩვეულებრივ ზამთარს ატარებდნენ ხოლმე.

როგორც კი მონღოლთა რეიდის შესახებ აცნობეს, სულტანმა ჭაი-ყუბადმა მტრის წინააღმდეგ ამირა ჭამალ ად-დინ ჭამიარი წარგზავნა. სივასის მისადგომებთან ჭამალ ად-დინმა შეიტყო, რომ მონღოლები უკუქცეულიყვნენ, მაგრამ მაინც გააგრძელა მსვლელობა არზრუმამდე, სადაც ამ მხარის გამგებლის მუბარიზ ად-დინ ჩაშნიგირის რჩევით შეჩერდა. აქ მას მზვერავებმა შეატყობინეს, რომ მონღოლები იუნუსის უღელტეხილით (დარბანდ-ი-იუნუს) მუღანს წასულიყვნენ (იზნ მიზი:176). მათვე დამატებით აცნობეს მას, რომ სულტანის სამფლობელოში მონღოლების შეჭრაში საქართველოს დედოფლის შეგულიანებამ ითამაშა როლი. ეს საკმარისი აღმოჩნდა იმისათვის, რომ სელჩუკებს საქართველოზე დაეწყოთ ლაშქრობა.

იზნ ბიზი არ განმარტავს, თუ კონკრეტულად რაში გამოიხატებოდა რუსუდანის მიერ მონღოლთა შეგულიანება-წაქეზება. კაკენი მიიჩნევდა, რომ ქართველებმა დახმარება აღმოუჩინეს დამპყრობლებს, შესაძლოა იძულებით, მაგრამ ეს შეესაბამებოდა მათ ტრადიციულ მტრობას თურქებთან. ამიტომ გადაწყდა, რომ მოოხრებული პროვინციების ზარალის ასანაზღაურებლად სელჩუკებს შური ეძიათ მათზე (Cahen, 1968:130); სხვა ნაშრომში ის წერდა, რომ ჭაი-ყუბადმა ქართველებს რამდენიმე სასაზღვრო ციხე წაართვა იმ საბაბით, რომ მონღოლთა რეიდი მის სამფლობელოში განხორციელდა ქართველთა ტერიტორიის გავლით (Cahen, 1970:817). ხ.მუსაევის თანახმად რუსუდანი მონღოლთა წამქეზებელი და მოკავშირე იყო (Mycaee, 1972:16). ნ.შენგელია აღნიშნავს, რომ რუსუდანმა „მოახერხა საქართველოს ორი მოსისხლე მტრის დაპირისპირება და ერთმანეთზე წასისიანება“ (შენგელია, 1975:99). შეიძლება ვიკამათოთ და ვიმსჯელოთ ამ შემთხვევაში რუსუდანის დიპლომატიურ ნიჭსა და ალიოზე (შტრ. სილაგაბუ, 1992:61-62). ერთი მხრივ, როცა მონღოლები კარს იყვნენ მომდგარი, მათთან მორიგება და რუმის სასულტნოსკენ მათი წარმართვა გამართლებული იყო. მეორე მხრივ, ფაქტია, რომ როცა მონღოლებმა თავიანთი მსვლელობა აღარ გააგრძელეს და უკან დაბრუნდნენ, მცირე აზიის სელჩუკებმა დალაშქრეს საქართველო.

სელჩუკთა სარდლები ჭამალ ად-დინ ჭამიარი და მუბარიზ ად-დინ ჩაშნიგირი

არ დაკმაყოფილდნენ სახელმწიფოს ყველა მხრიდან შეკრებილი მრავალმრიცხოვანი ქვეითი ჯარით და წამოიყვანეს 5 ათასი ჯირა-ხვარი, ე.ი. დაქირავებული მეომარი (იხმ მიხი: 176; *Bombaci*, 1978: 353) სააღყო მანქანა-იარაღებითურთ. მოკლე ხანში მათ საქართველოში 30-40 ცნობილი ციხე აიღეს.

ნ. შენგელია წერს, რომ სელჩუკები საქართველოს სამხრეთ ნაწილში შეიჭრნენ (შენგელია, 1975:100). გასარკვევი რჩება, თუ კონკრეტულად რომელი მხარე დალაშქრეს მათ.

იბნ ბიბი სელჩუკთა მიერ აღებულ ციხეთა შორის ასახელებს მხოლოდ ორს: ნიხახს და ხახს. მათი იდენტიფიკაცია შესაძლებელია. ნიხახი მდებარეობდა არზრუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, 45 კმ-ზე და თორთუმის დასავლეთით, მდ. ჭოროხის მარჯვენა ნაპირზე. აქ მოუვალ კლდეზე ციხის ნანგრევები დაფიქსირებულია XIX ს. 70-იან წლებშიც (*Ерусов*, 1883:83; ჯიფია, 1964:103). ხახი კი, ვფიქრობთ, არის სომხური და თურქული წყაროების ხახუ, იგივე ხახული. მაშასადამე, ირკვევა, რომ ჭაი-ყუბადის ჯარს დაურბევია და დაუპყრია იმიერტაოს ნაწილი მაინც. ლაშქრობა შეიძლებოდა განხორციელებულიყო როგორც არზრუმის დაბლობიდან საქართველოს ყელის (გურჯი-ბოლახი) გავლით, ისე სპერსიდან.

რუსუდანი იძულებული გახდა ზავი ეთხოვა და ჭაი-ყუბადიც დათანხმდა. დატოვა თუ არა მან დაპყრობილი ციხეები — უცნობია. ზავის პირობები ითვალისწინებდა რუსუდანის ასულის, თამარის გათხოვებას ჭაი-ყუბადის ვაჟზე — ჭაი-ხუსრაუზე. ეს ქორწინება მოხდა 1237 წ., ჭაი-ხუსრაუს სასულტნო ტახტზე ასვლის შემდეგ¹² (*Brosset*, 1850:502; შენგელია, 1975:103, შენ. 34). ნ. შენგელია მიიჩნევს, რომ ზავის პირობების ერთ-ერთი მუხლი ალბათ ითვალისწინებდა სელჩუკთა მხარეზე ქართველთა სამხედრო ძალების გამოყვანას (შენგელია, 1970:106). მართლაც, უკვე 1234 წ. ქართველთა შენაერთები მონაწილეობდნენ ჭაი-ყუბადის ბრძოლებში აიუბიანთა წინააღმდეგ ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში და 1237 წ. კი შედიოდნენ იმ ლაშქარში, რომლის დაძვრასაც რუმის სულტანი აპირებდა ასევე აიუბიანთა წინააღმდეგ ამიდის დასაპყრობად (მაზ ჰუმბუჟსი, 1932:399, 402). ეს ხდებოდა მაშინ, როცა საქართველოს სამეფო ხელისუფლება ვერ ახერხებდა ორგანიზებული წინააღმდეგობა გაეწია ქვეყანაში შემოჭრილ მონღოლთა ურდოებისთვის. ჭაი-ყუბადს, რომელმაც 1232 წ. ზავი თავისი პოლიტიკური მიზნებისთვის გამოიყენა, ცხადია, საქართველოს ბედი არ აწუხებდა. მას

¹² თამარის მამა და ჭაი-ხუსრაუ ბიძაშვილები იყვნენ. კეკელიძე მოუთითებდა, რომ თამარის მეფობის დროს საქართველოში ფეხმოკიდებული იყო ისეთი საეკლესიო პრაქტიკა, რომლითაც შეუძლებელი იყო ნათესაობის მექვეზე ზარისხის შემდეგ, მეშვიდე და შემდეგ ზარისხებში (კეკელიძე, 1933:120, აგრეთვე: ნადარეიშვილი, 1971:67). ამდენად, მართლმადიდებლური ქრისტიანული ნორმებით, დაუშვებელი უნდა ყოფილიყო თამარის გათხოვება ჭაი-ხუსრაუზე, მაგრამ პოლიტიკური ფაქტორები, ჩანს, ამ შემთხვევაში უფრო მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა. აქვე აღვნიშნავთ, რომ მუსლიმური სამართალით ასეთი ქორწინება ნებადართულია.

არ გაუწევია რაიმე დახმარება რუსულდანიისთვის.

1233 წ. სულთანმა ქაი-ყუბადმა მძიმე დარტყმა მიაყენა აიუბიანებს (რომლებმაც მანამდე მოახდინეს ამიდისა და ჰისნ-ქაიფას ანექსია). ის შეიჭრა ვანის ტბის რეგიონში და ადვილად დაიკავა ხლათი (*Gottschalk, 1958:212*). იმავე წელს მან ჩრდილოეთით ხელთ იგდო სურმარიც. უფრო ადრე, 1227-1230 წლებში, როგორც ვნახეთ, ქაი-ყუბადმა დაიპყრო და გააუქმა არზინჯანისა და არზრუმის საამიროები. სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით საქართველოს უშუალოდ დაუმეზობლდა აგრესიული რუმის სასულტნო, რომლის აღმოსვლეთი საზღვრებიც აზერბაიჯანამდე აღწევდა. არზრუმი და არზინჯანი, ხლათი და სურმარი არცთუ დიდი ხნით ადრე საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ინტერესების სფეროში შედიოდა, მაგრამ ახლა, დაუძლეურებულ ჭეყანას, რომლის სანაპიროებსაც უკვე აოხრებდნენ მონღოლები, აღარ ძალუძდა პროტესტი გამოეთქვა რუმის სასულტნოს სამხედრო-პოლიტიკურ აქციებზე. ძნელი სათქმელია, თუ როგორ წარიმართებოდა მისი ურთიერთობები ამ ძლიერ მეზობელთან, რომ არა მონღოლთა შემოსევები. მონღოლთა ქარიშხლის წინაშე კი ორივე უძლური აღმოჩნდა.

მონღოლთა დაპყრობითი ომების გამანადგურებელი შედეგები მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ჭეყენებისათვის კარგად არის ცნობილი. მძიმე იყო ისინი საქართველოსთვისაც. მაგრამ მონღოლთა შემოსევებს ერთი სპეციფიკური თავისებურება ჰქონდა. წარმართი და შამანიستي მონღოლები, რომლებიც ებრძოდნენ ისლამურ (მათ შორის საქართველოს მოწინააღმდეგე) ჭეყენებს, მოკავშირეებად იყენებდნენ და ეყრდნობოდნენ ქრისტიანებს (*Петрушевский, 1970:230*). მალე საქართველო, რომელმაც ვერ გამონახა საერთო ენა ისლამურ სამყაროსთან, ჩათრეული აღმოჩნდა მასთან ახალ, ხანგრძლივ და სისხლისმღვრელ ომებში, რომლებიც ილხანთა სახელმწიფომ გააჩაღა.

საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ოსლამური სამყარო: იდეოლოგიური ბრძოლა და მუშვილობიანი თანაარსებობა

თურქ-სელჩუკებმა ახალი სული შთაბერეს ორთოდოქსალურ ისლამს — სუნიზმს. მათ გაანადგურეს შიიტი ბუვეიჰიანები ირანსა და ერაყში, სძლიეს შიიტ ფატიმიანებს სირია-პალესტინაში და ენერგიულად ებრძოდნენ ისმაილიტებს. სუნიტი ავტორები ეძებდნენ მახლობელ აღმოსავლეთში თურქთა თითქმის ყოველისმომცველი ბატონობის იდეოლოგიურ და თეოლოგიურ გამართლებას. მუჰამად ქაშლარი დაახლოებით 1072 წ. თავის წიგნში "დივან ლუღათ ათ-თურქ" წერდა, რომ "თურქებს დმერთმა უბოძა მეფობა, აქცია იხინი ებოქის ხელმწიფეებად, ჩააბარა მათი დროის ადამიანთა ხადავეები და გააბატონა გაცობრიობაზე" (Lewis, 1974:195). რავენდი მოგვითხრობს ხატივზე, ზებუნებრივ იდუმალ ხმაზე, რომელმაც მექაში, ჭააბას ტაძარში თითქოსდა ამცნო იმამ აბუ ჰანიფას (ჰანიფიტთა მაზჰაბის ფუძემდებელს), რომ ვიდრე თურქებს მახვილი უპყრიათ, მისი სარწმუნოება არ გაქრებაო (Bosworth, 1981:33). რავენდი იქვე დასძენს, რომ "არაბთა, ხპარხთა, ბიზანტიელთა და რუსთა მიწებზე მახვილი თურქების ხელშია და მათი მახვილის შიში ყველას გულში შტკიცედ დამკვიდრებულა" (Bosworth, 1968: 15).

თურქ-სელჩუკები, რომლებმაც ხელი შეუწყვეს სუნიტური ისლამის კონსოლიდაციას, ამავე დროს გამოვიდნენ ქრისტიანთაგან ისლამის სამყაროს დამცველთა როლში. დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლის შემდეგაც მახლობელი აღმოსავლეთის თურქული პოლიტიკური ერთეულები წარმატებით ებრძოდნენ დასავლეთის ქრისტიანებსა და ბიზანტიას.

ქურთული წარმომოების აიუბიანთა გამოსვლას მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე მოჰყვა თურქული ელემენტის როლის შემცირება, მაგრამ ეთნიკურ კუთვნილებას ისლამისათვის არ ჰქონდა დიდი მნიშვნელობა. აიუბიანთა აღზეება ნიშნავდა ორთოდოქსალური ისლამის პოზიციების შემდგომ განმტკიცებას. ისლამის მძლავრი იდეოლოგიური აპარატი ერთნაირად უჭერდა მხარს როგორც თურქ-სელჩუკებს, ისე აიუბიანებს, რომლებიც სუნიზმის დამცველებს წარმოადგენდნენ.

თურქ-სელჩუკების შემოსევების წინ ისლამის გავრცელების ძირითადი კერა

საქართველოში იყო თბილისის საამირო, რომლის ტერიტორიაც საკუთრივ თბილისით და მიმდებარე მხარეებით (მათ შორის ქარესთავით) იფარგლებოდა. მუსლიმები, მიუხედავად იმისა, თუ როგორი იყო მათი ბატონობის პოლიტიკური ფორმები თბილისში, 1122 წლამდე მტკიცედ ინარჩუნებდნენ აქ თავიანთ პოზიციებს.

VIII ს. შუა ხანებიდან თბილისისადმი ინტერესს იჩენდნენ როგორც ზომიერი, ისე უციღურესი შიიტური სექტები, რომლებიც ცდილობდნენ თავისი გავლენა მოეპოვებინათ ისლამის ამ სანაპირო ოლქში (ხუდრ), მაგრამ, საბოლოოდ, აქ გაიმარჯვა ორთოდოქსალურმა ისლამმა — სუნიზმმა. იბნ ჰალკალი, რომელიც X ს. შუა ხანებში ესტუმრა თბილისს, წერს, რომ მისი მოსახლეობა (იგულისხმება მუსლიმები) წმინდა სუნას მიმდევარი იყო. საფიქრებელია, რომ თბილისის სუნიტებში სხვადასხვა მაზაბის მიმდევართა შორის შადიტები ჰარობდნენ. (ყ. სისაჩაღლიძე, 1976 ა: 36; გ. შიჭაძე, 1983:54-60; ჯაფარიძე, 1989მ:80,83-4, 87-8).

VIII ს. შუა ხანებში პირველად არის დაფიქსირებული და შემდეგ ხშირად გვხვდება ნიხბა ათ-თიფლისი (ათ-თაფლისი). მას ატარებდა არაერთი სუნიტი და შიიტი ღვთისმეტყველი, მუჰადისი, სამართლის მცოდნე (ფაგიჰი), მეცნიერი და სხვ., რომლებიც თავიანთი მოღვაწეობის რომელიმე კუთხით დაკავშირებულნი იყვნენ თბილისთან. ადგილი ჰქონდა არამარტო მუსლიმთა მიგრაციას თბილისისკენ, არამედ მათ ემიგრაციასაც თბილისიდან ისლამური სამყაროს მძლავრ საგაჰრა-სახელოსნო და კულტურული ცენტრებისკენ (ყ. სისაჩაღლიძე, 1976 მ:43-53; ჯაფარიძე, 1989მ:77-88; 1990ა:65-78). თბილისის საამიროში გავრცელდა მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყაროსათვის დამახასიათებელი პოლიტიკური ინსტიტუტები (გ.გამაშვილი, 1964: 331-41). აქ იჭრებოდა არაბული მონეტები. თბილისის ამირებად იყვნენ სხვადასხვა არაბული საგვარეულოს წარმომადგენლები. IX ს. მიწურულიდან XI ს. 80-იან წლებამდე მას განაგებდა ჯაფარიანთა (ბანუ ჯაფარ) არაბული საგვარეულო.

საქარველოს გაერთიანების პროცესში, უკვე XI ს. 30-იანი წლებიდან დღის წესრიგში დადგა თბილისის შემოერთების საკითხიც, მაგრამ ბაგრატ IV-ის ლონისძიებები ამ მიმართულებით უშედეგო აღმოჩნდა, ხოლო შემდეგ თურქ-სელჩუკთა შემოსევებმა გადაავადეს ქალაქის განთავისუფლება მუსლიმთა ბატონობისაგან.

თურქ-სელჩუკთა შემოსევებმა ახალი იმპულსი მისცეს ისლამის გავრცელებას საქართველოს ტერიტორიაზე. 1064 წ. საქართველოში შემოჭრილ სულტან ალფ-არსლანს მიეგება ლორესა და ჯავახეთის მოსახლეობა, რომელმაც "შიიდო მოძღვრება [ქრემარითი] რწმენისა" გამუსლიმებულთა შორის იყვნენ ქართველი დიდებულებიც (ალ-ჰუსაინი: 23ა; შენგელია, 1968:229).

1067 წ. ალფ-არსლანის ხელახალი შემოსევის დროს მოხდა უპრეცედენტო

ეაქტი საქართველოს ისტორიაში: ისლამი მიიღო კახეთის ქრისტიანმა მეფემ აღსართანმა. მან აღიარა მუსლიმური რწმენის ფორმულა ("არა არს დმერთი თვინიერ აღლაჰიხა და მუჰამადი მოციქულია აღლაჰიხა") და წინადაცვითა კიდევ. სულტანმა აღსართანს გაუგზავნა სამართლისმცოდნე (ფაკიჰი), რათა ესწავლებინა მისთვის ისლამის კანონები, ლოცვა და ყურანის სურები (ალ-ჰუსაინი: 26ა-28მ; შენგულია, 1976მ:193).

თურქ-სელჩუკების შემოსევებს თან ახლდა საქართველოში ქრისტიანული საკულტო ნაგებობების ნგრევა, მათ "წმინდანი ეკლესიანი შექმნნეს ხაზლად ჰუნეთა მათთა, ზოლო ხაგურთხეველნი დმრთიხანი - ადგილად არაწმიდებისა მათისა. და მდდელნი, რომელნიმე თვთ შეწირვახავე შინა ხადმრთო [ქ] ხა მხეურპლიხაბა მუნვე მახკლითა შეწირულ იქმნნეს და ხიხხლნი ადრინენეს თუხნი მეუფისათა თანა" (დავით აღმ. ისტ. 1992:160).

ალ-ჰუსაინის ცნობით, ალფ-არსლანმა ჯავახეთში დაანგრევინა ეკლესიები და მათ ადგილზე მეჩეთები ააგებინა (ალ-ჰუსაინი:23ა). ისლამის გავრცელება დამახასიათებელი იქნებოდა ყველა იმ კუთხისა და ქალაქისათვის (დმანისი, რუსთავი, სამშვილდე, ოლთისი და სხვ.), რომელიც თურქ-სელჩუკებმა დაიპყრეს.

ისლამის პოზიციები გაძლიერდა თბილისშიც. ალფ-არსლანის ბრძანებით აქ აიგო საკრებულო მეჩეთი (ალ-ჰუსაინი: 26მ). თბილისში მუსლიმური და ქრისტიანული მოსახლეობის თანაფარდობის შესახებ სხვადასხვა, ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებაა გამოთქმული (იხ. ჩხაჯარაიშვილი, 1973:29; მ.გამაშვილი, 1981:86,96), მაგრამ ამ საკითხზე ზუსტი მონაცემები არ გავგანჩნია და გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია. არაფერი ვიცით მუსლიმთა ეთნიკური შემადგენლობის შესახებაც, მაგრამ საფიქრებელია, რომ XI ს. 60-იანი წლებიდან თბილისში უნდა გაძლიერებულიყო თურქული ელემენტი (ჩხაჯარაიშვილი, 1973:24).

ისლამის ქვეყნებში მცხოვრები საღვთო წერილის ხალხების მსგავსად ქრისტიანულ მოსახლეობას თბილისში ექნებოდა სტატუსი მფარველობაში მყოფი ხალხისა, ზიმშიებისა (აჰლ აზ-ზიმმა). ქრისტიანებს ჰქონდათ საკუთარი საკულტო შენობები. ალ-ჰუსაინი იხსენიებს ერთ ეკლესიას (შესაძლოა, სიონს), რომელსაც თბილისელი ქრისტიანებისთვის ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც ქაბას მუსლიმებისთვის (ალ-ჰუსაინი:23მ; შენგულია, 1976მ:193; თმილისის ისტორია 1990: 163).

დავით IV-ის სამხედრო-პოლიტიკურ აქტივობას, მის ძლევამოსილ ბრძოლას თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ, უნდა განეპირობებინა და განაპირობა კიდევაც ქრისტიანთა მდგომარეობის გაუარესება თბილისში. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ქალაქი "... ხავეხ იყო ხიხხლითა ქრისტეანეთათა; რამეთუ ოდესმე ყვიან დავდავი და თვნიერ მიზეზიხაგა მოხრნიან რაოდენნი პოვნიან ქრისტეანენი, ზოლო ოდესმე ქარავანსა თანა შემოყოლილთა თურქმანთა ზედა განხენიან შემომავალ-განმავალნი ქრისტე-

ანენი, და ტყუეობა და ხიკუდილბა მიხცნიან; და ესრეთ ისრვოდა ქუეყანა [ა] მრავალ ჟამ" (დავით აღმ. ისტ. 1992:203).

თბილისელი და დმანისელი მუსლიმები იყვნენ ერთ-ერთი ინიციატორნი ანტიქართული მუსლიმური კოალიციის შექმნისა, რომელიც 1121 წ. აგვისტოში დიდგორში სასტიკად დაამარცხა დავით IV-მ. მომდევნო წლებში მან დაიხსნა თბილისი და დმანისი და ამ ქალაქების მუსლიმური მოსახლეობა ქართველი მეფის ქვეშევრდომი გახდა. თურქ-სელჩუკებთან ბრძოლის პროცესში საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა შარვანისა და სომხეთის არაერთი ქალაქი (კაბალა, ანისი, დვინი, ყარსი...), სადაც ასევე იყო წარმოდგენილი მუსლიმური მოსახლეობა.

სამხედრო-პოლიტიკურ კონფრონტაციას ისლამურ სამყაროსთან (ქეეყნის შიგნით და მის გარეთ) თან სდევდა მწვავე იდეოლოგიური ბრძოლა ორი რელიგიის აღმსარებელთა შორის. ამავე დროს, საქართველოს სამეფოს ქვეშევრდომობაში მუსლიმური თემების შესვლა განაპირობებდა იმის აუცილებლობას, რომ საქართველოს სამეფო კარს მათ მიმართ გამოემუშავებინა ურთიერთობის გარკვეული ფორმები.

1. ძართული ძრინსტიანობა და ისლამი:

იდეოლოგიური ბრძოლა

ა. იდეოლოგიური ბრძოლის ასპექტები

ჩვენთვის საინტერესო ხანის ქართულ ისტორიულ წყაროებში, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებას, რომელიც მუქ ფერებშია დახატული თურქ-სელჩუკთა შემოსევები, არ შეიმჩნევა აშკარად გამოხატული და ყოველსმომცველი ანტითურქული განწყობილება. ვ.დონდუა წერდა, რომ „ხალხის შემეცნებაში საქართველოს შეურიგებელ მტრად აღიარებული იყო არამართო მუსლიმობა თავისთავად, არამედ უძლიერესი და უაგრესიულესი მისი წარმომადგენელი, საუკუნოვანი თავდამსხმელნი — „თურქნი“ (დონდუა, 1973ა:80), მაგრამ ამ თვალსაზრისის დასაბუთება წყაროების მონაცემებით ძნელია. თვით ვ.დონდუას ფაქტობრივად მოჰქონდა მხოლოდ ერთი მაგალითი, როცა თამარის მონაპირეთა დიდ წარმატებად იყო მიჩნეული ის, რომ "ვერცა თურქნი იორის ჰირსა და მტკუარის ჰირსა ხამოვარსა აწყენდეს" (ქც, II, 1959:130). მკვლევარი თვლიდა, რომ თამარის მეორე ისტორიკოსის ამ ცნობაში „თითქოს მყდუნდება ისტორიკოსის წადილი, ირიბი გზით მოაგონოს მკითხველს მეთერთმეტე საუკუნიდან დაწყებული „თურქობის“ საშინელება, მაშინ ახალ სტიქიურ უბედურებად მოვლენილი თურქულ ცხენოსან ლაშქართა თარეშები იმ იორ-მტკვრის სანაპიროზე“ (დონდუა, 1973ა:80).

ლიტერატურული ძეგლებიდან ანტითურქული განწყობილების ერთადერთ მაგალითად არის დასახელებული რუსთაველის "ალაფობდგხ ხაჭურჭლესა მისხა, ვითანათურქალხა". "ნათურქალი", ვ.გაბაშვილის აზრით, „მოსწრებულად გვიხასიათებს თურქთა ალაფობისა და რბევა-თარეშის შედეგებს“. ამასთან, ის მოუთითებდა, რომ ქართველ ისტორიკოსთა ანტიმაჰმადიანური განწყობილება ნამდვილად ანტითურქულ განწყობილებას ნიშნავდა (ვ.გაბაშვილი, 1968:287).

საჭიროა აღინიშნოს, რომ თამარის ისტორიკოსთა ეპოქაში თურქული ელემენტი, რომელიც გაბატონდა მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ვრცელ ტერიტორიაზე, განსხვავდებოდა იმ ძალისაგან, რომელიც მონაწილეობდა თურქ-სელჩუკთა შემოსევებსა და დაპყრობებში. თურქები ეზიარნენ ფეოდალურ ურთიერთობას (ნ.მურბანიშვილი, 1973:67). თურქთა ზედაფენამ დაპყრობილ ტერიტორიებზე თანდათან გადაიღო დაპყრობილი ხალხების მრავალი წესი და ჩვევა, რომლებიც უცხო იყო მომთაბარეებისათვის. არაბულ აღმოსავლეთში, მაგალითად, თურქთა ურბანიზებულმა ზედაფენამ ძალზე მალე შეითვისა არაბული, შეერია ადგილობრივ მოსახლეობას და, როგორც მიხეილ სირიელი წერდა, არაბები და თურქები შეერწყნენ ერთმანეთს ერთ ხალხად (Гусейнов, 1957:104; Семенова, 1990:80). დავით IV-ის მემკვიდრეთა თანამედროვე ართუკიანები, შაჰ-არმენები, სალთუკიანები, ელდიგუზიანები და სხვ. ასევე შორს იდგნენ მათი წინამორბედი თურქმენი ბელადებისაგან, რომელთა ერთადერთ მიზანს ძარცვა-რბევა და ნადავლის მოპოვება წარმოადგენდა.

თურქთა ზედაფენამ განიცადა ირანული და არაბული ისლამიზებული საზოგადოების მძლავრი გავლენა და ის თავად გახდა ამ საზოგადოების ტრადიციებისა და მისწრაფებების გამომხატველი და დამცველი. ქართული ეკლესიისა და სამეფო კარისათვის თურქი სულტნები და ამირები, უპირველეს ყოვლისა, მტრული რელიგიის — ისლამის წარმომადგენლებსა და დამცველებს განასახიერებდნენ. ამრიგად, ფაქტობრივად, იდეოლოგიური ბრძოლა მიმართული იყო არა იმდენად თურქ-სელჩუკთა, რამდენადაც ისლამის წინააღმდეგ. შესაბამისად, მუსლიმ იდეოლოგთათვის ბრძოლა ქართველებთან იყო ბრძოლა „ურწმუნო“ ქრისტიანთა წინააღმდეგ. ნარატიულ წყაროებში აისახა იდეოლოგიური კონფრონტაციის გამოვლინების სხვადასხვა ფორმა.

მოწინააღმდეგის სარწმუნოების დისკრედიტაცია და საკუთარი რჯულის უპირატესობის წარმოჩენა. ისლამის ფუძემდებლის სახელი XII-XIII სს ქართულ ისტორიულსა და ლიტერატურულ წყაროებში სხვადასხვა ფორმით არის დამოწმებული: მუჰამადი (აზს. იყალთოლი: 311v, 312r; თედ. აშუკუტა: 96), მუჰამედი (თედ. აშუკუტა: 98; ქვ. II, 1959:432), მოჰამადი (ქვ. II, 1959:13323), მოჰმადი (ჩახტუხაძე: 1756, 5516), მოჰმედი (ქვ. II, 1959:935), მუჰმედი (აზს. იყალთოლი: 312r; ქვ. II, 1959:599), მაჰმადი (შავთოლი: 824; ტრესთავილი, 10312). მუჰამადი არის "მოციქული" და "წინახწამეტყველი" (აზს. იყალთოლი: 311v; ქვ. II, 1959:935), მაგრამ მის ამ ფუნქციებს, მუსლიმური კონცეფციისგან

განსხვავებით, ეძლევა უარყოფითი კვალიფიკაცია.

ისლამური მოძღვრება მუჰამადზე, როგორც წინასწარმეტყველზე, მკიდროდ არის დაკავშირებული მოძღვრებასთან საერთოდ წინასწარმეტყველებისა და იმ საღვთო წერილის შესახებ, რომელსაც ალლაჰი ადამიანებს გარდმოუვლენს ამ წინასწარმეტყველთა მეშვეობით. ისლამური კონცეფციით, უმაღლესი რანგის მოციქულები: ადამი, ნოე, აბრაჰი, მოსე და იესო ქრისტე იმავდროულად იყვნენ წინასწარმეტყველებიც. თითოეული მათგანი იგზავნებოდა გარკვეულ ტომებთან და ხალხებთან. მუჰამადი ითვლება უკანასკნელ და ყველაზე დიდ მოციქულად და წინასწარმეტყველად, „წინასწარმეტყველების კარებად“ და „წინასწარმეტყველების ბეჭდად“ (ზათიმ ან-ნაბიჰნ) (*Петрушевский, 1966:67; Пиотровский, 1991:184; Horowitz, 1974:427-8; Wensinck, 1932:203-4*).

ეს მოძღვრება მიუღებელი იყო ქრისტიანებისათვის. უკვე იოანე დამასკელი უწოდებდა მუჰამადს ცრუ წინასწარმეტყველს, რომელიც შემთხვევით გაეცნო ძველსა და ახალ აღთქმას, ესაუბრა არიანელ ბერს და შემდეგ შექმნა საკუთარი ერესი. ის წერდა, რომ არავინაა იმის მოწმე, რომ ღმერთმა გარდმოუვლინა ყურანი მუჰამადს. გარდა ამისა, იესო ქრისტესგან განსხვავებით, არცერთ წინამორბედ წინასწარმეტყველს არ უწინასწარმეტყველებია მისი გამოჩენა (იდანე დამასკული, 1992:159-61; *Addison, 1942:26*). არგუმენტი იმის თაობაზე, რომ მუჰამადის, როგორც წინასწარმეტყველის, მოვლინება არ იხსენიება ძველსა და ახალ აღთქმაში, იყო საკმაოდ მნიშვნელოვანი ქრისტიანთათვის ანტიმუსლიმურ პოლემიკაში (იხ. მაგ. *Vryonis, 1971a: 271-72*). ეს არგუმენტი იმავე დროს საკმაოდ მტკივნეული იყო მუსლიმთათვის, რომლებიც ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ, რომ ქრისტემ იწინასწარმეტყველა მუჰამადის მოციქულობა (ასეა ვაუტანში: 616), რომ ამის შესახებ ნათქვამი იყო სახარებაშიც, მაგრამ ქრისტიანებმა ამომალეს ის (დათიაშვილი, 1976:92-3).

შუა საუკუნეების აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქრისტიანი თეოლოგები არ ცნობდნენ წინასწარმეტყველად და მოციქულად მუჰამადს, რომელიც უარყოფდა ქრისტიანული რწმენის ძირითად დოგმატებს (*Yomm, 1976:99; Журавский, 1990:26-7* და მზგ; *Addison, 1942:28; Hourani, 1980:4,8*), ბუნებრივია, რომ იგივე თვალსაზრისი გაბატონებული იყო ქრისტიანულ საქართველოშიც. მუჰამადი გამოცხადებულია როგორც „ცრუ მოციქული“, „უსჯულო“, „ცრუ წინასწარმეტყველი“ (წამყმა აჩილ მუფისა: 250; დაჯ. და კონსტ. წამ., 489; იგ, I, 1955:251; აბს. იყალთოელი: 311 v). იოანე შავთელი მას უწოდებს „მეზღაპრება, ცუდ ფედაპრება (სპარს. წინასწარმეტყველი), ღმერთისა არმართლად მქადაგებელსა“ (შავთელი: 823). ამავე დროს მუჰამადი არის „მიღწი იგი სჯულისმდგომლი“ (წამყმა აჩილ მუფისა: 252), „ხიშვა-მრუმე-ბით, არაწმიდებით, ჩუკნა-ლირწებით ხჯულთა მპყრობელი“ (შავთელი, 822). ამ შემთხვევაშიც ქართული ქრისტიანობა ხარკს უხდიდა იმ ტრადიციას,

რომელიც იოანე დამასკელიდან მოყოლებული (იოანე დამასკელი, 1992:164-65) მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე (Yomn, 1976:101-2; Журавский, 1990:28) ბრალს სდებდა ისლამის ფუძემდებელს "დგდათა მიმართ აღკურნაყრილად ცხოვრებაში" (მცბ. აბხ. იყალთოელი: 312r).

რადგანაც მუჰამადი „უსჯულო“, „ცრუ მოციქული და წინასწარმეტყველია“, მისი სარწმუნოება — ისლამი, მუჰამედის, მუჰმედის, მაჰმადის სჯული, "ხჯული მოამედისა შიერ ქადაგებული" (ქც, II, 1959:43,59,185), არის „ცრუ სჯული“. ამ სარწმუნოების აღმსარებელთ და მიმდევართ ეწოდებათ ისლამნი (ჩახსტუსაძე: 9712), ისლიმნი ან ისლემნი (ქც, II, 1959:11, 14,67,70), მუსლუმანი (ქც, II, 1959: 93), მუსლუმანი (ქც, II, 1959: 5, 107 ; ჩახსტუსაძე: 3215, 6515), მუსლუმანი (ქც, II, 1959: 131), მოჰმადის ტომნი, მოჰმადიანი (მრ.მოჰმადიანნი) (ჩახსტუსაძე: 1756 1860; ქც, II, 1959:131), მამადიანი (ქც, II, 1959:5), მაჰმადის რჯულის მჭირავნი (ბუხთაჯული, 1951:10312). გარდა ამისა, მუსლიმთა მნიშვნელობით, მიუხედავად მათი ეთნიკური კლთვნილებისა, XII-XIII სს. ქართულ წყაროებში გამოიყენებოდა, აგრეთვე: სპარსი (ვ.გამაშვილი, 1968:275-79), აგარიანი (ქც, II, 1959:5-6), აგარის ერი და აგარის ტომი (ჩახსტუსაძე: 3216; 7612), აგარის ნათესავი (ქც, II, 1959:75), ისმაიტელი (ქც, I, 1955:351; II, 1959:5-6) და სარკინოზი, სჯულით სარკინოზი (ქც, II, 1959:8, 11, 71,101) — ის ტერმინები, რომლებიც ადრეულ ქართულ წყაროებში არაბის მნიშვნელობით იხმარებოდა.¹ „ცრუდრჯულნი“ არიან მუსლიმები, სარკინოზები (ქც, II, 1959:101). აბასიან ხალიფას თამარის პირველი ისტორიკოსი უწოდებს "ცრუ ხჯულისა მდებელსა ხარგინოზობისაზა" (ქც, II, 1959:11). ოდიოზურია ისლამის შეფასება ქართველ მეხოტბეთა პოეზიაში. იოანე შავთელი ისლამს უწოდებს "მაჰმადის ხჯულსა გარდალაჯულსა, ბილწად ხაჭიქელ-ხაბახრობელსა" (შავთელი: 821). ჩახსტუსაძე მუსლიმებს აბასიათებს როგორც "აგარის ერთა ხალმოვიერთა" (ჩახ-

¹ აგარი, პაგარი იყო ბიბლიური აბრაჰის ხარკა. მისი ვაჟი შვილი ისმაილი ითვლება არაბთა ეთნარქად. „აგარის ძენი“ (*Bany Hagar*) არაბების მნიშვნელობით იხმარებოდა სირიულში. სირიულშივე არაბებსა და მაჰმადიანებს აღნიშნავდა *hagra* (კ. ნერეთელი, 1981:197). ისმაიტელი მომდინარეობს ისმაილიდან. სარკინოზს ჭიანჭერი განმარტავდა როგორც „სარას ძაღლს“ (ქც, I, 1955:230). ასეთი „ეტიმოლოგია“ ეყრდნობა ბერძნულს: *Σαρακηνός* (სარაკენოს). სარკინოზი გააზრებულია, როგორც *Σάρρα* (საკ. სახელი სარა) და *κῆνος* (ნათ. *κυστός*), „ძაღლი“ (კ. ნერეთელი, 1981:199). იოანე დამასკელის განმარტებით ეს სახელწოდება მომდინარეობს სიტყვებიდან, „სარას კენუს“, რომლებიც აგარმა უთხრა ანგელოზს: „სარა კენინ მი არელისენ“, ანუ სარამ მე ცარიელი გამიშვა, განმტევო, (იოანე დამასკელი, 1992:159; *Sweetman*, 1/1, 1945:64). რ.საუთერნი წერს, რომ ამ სიტყვის ახსნა, შესაძლოა, მოეპოვება ისიდორს: ეს არის *Sarageniti* — სარას შთამომავალი, ან ასე იწოდებიან ისინი თავიანთი სირიული წარმოშობის გამო *quasi Syriгенаe* (*Southern*, 1962:17, შგნ. 11).

ბრუხაძე: 3216). ისლამის მიმართ უფრო თავშეკავებულია რუსთაველი. მაგრამ მის პოემაშიც, როგორც აღნიშნავდა ვ. დონდუა, მუყარნი და მუსლიმნი სასაცილო როლში გამოდიან, თითქოს ყველას მხსნელი „მუსაფი“ (ყურანი) მათ განსაცდელის ქამს ვერავითარ შემწვობას აძლევს და მხოლოდ სისულელეს „აჩმახვინებს“ (დონდუა, 1973 მ: 109); უარყოფითია დამოკიდებულება მუსლიმთა რიტუალებისადმი. ასე, მაგალითად, მუსლიმთა მარხვა თამარის პირველი ისტორიკოსის მიერ შეფასებულია როგორც „შეგინებულ მარხვა“, „ბილწიხა ხჯულისხა მათი მარხვა“, ხოლო ქადაგება „ბილწიქადაგება“ (ქვ, II, 1959:101,102).

მუსლიმთათვისაც ქრისტიანები, მათ შორის ქართველები, იყვნენ „ურწმუნოები“. „ურწმუნოთა სახლად“ ხდება მუსლიმთა ის სამფლობელოები, რომელთაც ქართველები დაეუფლნენ. ასე, მაგალითად, 1206-7 წ. როცა ქართველებმა საბოლოოდ დაიბყრეს ყარსი, არაბი მემატიანის თვალსაზრისით ის „გადაიქცა ურწმუნოთა სახლად (დარ შირქ) მახ შემდევ, რაც იყო ერთდმერთიანობის სახლი“ (იზნ ალ-ასიბი, XII:256).

ჭუვეინი წერს, რომ ჯალალ ად-დინმა შალვა ახალციხელის სიკვდილით დასჯის შემდეგ დალაშქრა საქართველო და არბევდა მას, „ხანამ ბოლოხ და ბოლოხ ჭეშმარიტებამ არ ხდლია ხიფრუხ“ (ჯუჯუინი, 1974:31). სპარსელი მემატიანის თვალსაზრისით, როგორც ირკვევა, ისლამის რწმენა — ჭეშმარიტებაა, ქრისტიანული კი — სიცრუე.

იმად ად-დინ ალ-ისფაჰანი, როცა ის აღნიშნავს ყარა-სონყურის გამარჯვებას ქართველებზე, წერს, რომ ღმერთის ერთარსობის (აჰლ ათ-თავჰიდ) მიმდევრებმა სძლიეს სამების მიმდევართ (აჰლ ათ-თახლის). ამის შედეგად კარგმა საქმემ გამარჯვა უკეთურებაზე (ალ-ისფაჰანი / ალ-მუნღაბი, 1900:173), ამ ცნობაში სამება ოდიოზური მნიშვნელობით იხმარება.

როგორც ცნობილია, მოძღვრება სამების შესახებ ქრისტიანული ღვთისმეტყველების უმთავრესი დოგმატია, რომლის მიხედვითაც ღმერთი ერთია თავისი არსებით, მაგრამ ამავე დროს ის არის „სამგვამოვანი“, სამი ჰიპოსტასის მქონე: მამა ღმერთი, ძე ღმერთი და სულიწმიდა.

სამება, როგორც ის არის წარმოდგენილი ყურანში, არ ეთანხმება საეკლესიო საბჭოების მიერ ფორმირებულ დოქტრინებს. ყურანში სამება შედგება ღმერთის, იესოსა და მარიამისაგან (Anawati, 1973:83; Wolfson, 1976:304). ამ ტრიადაში სულიწმიდა არ ფიგურირებს. ყურანის თანახმად, ალლაჰმა გამოგზავნა ანგელოზი ადამიანის სახით, რომელსაც ეწოდება ჩვენი სული (ყურანი: 1916), რათა გამოეცხადოს მარიამს, რომ მას დაებადა ძე. ძე დაიბადა ზებუნებრივად, ქალწული მარიამისაგან, ალლაჰის მიერ შთაბერილი სულით და შემქმნელი სიტყვის „ქუნ“ („იქმენ“) ბრძანებით. იესო, რომელიც ყურანში სხვადასხვა სახელით (იხ. ქვმთ) იხსენიება, მიეკუთვნება ალლაჰთან დაახლოებულ პირებს, ე. ი. მსგავსია უმაღლესი ანგელოზებისა (Потровский, 1991:119). მარიამს აცნობეს, რომ იესო იქნე-

ბოდა ალლაპის მოციქული, საღვთო წერილის მქადაგებელი და სასწაულომოქმედი, მაგრამ, ამავე დროს ყურანში ხაზგასმულია ის, რომ იესო არის ალლაპის მონა (ყურანი: 4359) და არა მისი ძე და ღვთაება (ყურანი: 575; 930). ისლამი უარყოფს იესოს ღვთაებრიობას.

ყურანის მთელი რიგი აიებისა მიმართულია სამების წინააღმდეგ: "იწამეთ ალლაპი და მისი მოციქულები და ნუღა იტყვით არისო სამება" (4169). "ურწმუნონი არიან, რომლებმაც თქვეს: ალლაპი მესამეა ხამისაგან, რადგანაც არა არს ღმერთი, თვინიერ ერთადერთი ღმერთისა" (576); "მესიამე მარიამისა, მხოლოდ მოციქულია" (578). "ის არის იესო, ძე მარიამისა, ხიტყვა ჭეშმარიტი, რომელიც ვეჭვებათ. არ ეგების, რომ ალლაპმა იყოლიოს შვილები, დიდება მას" (1934-5). "თქვეს ებრაელებმა: 'უზადრი (ეზრა-გ.ჯ.) არისო ძე ალლაპისა. და თქვეს ქრისტიანებმა: იესო არისო ალლაპის ძე. ეს ხიტყვები მათი ბაგეებიდან ჰგავს ხიტყვებს ურწმუნოთა, ალლაპიმც დახოცავს მათ"(931). "ალლაპი მარადიულია, არ უშობია და არც შობილა" (ყურანი:112-3; Sweetman, I/1, 1945:31 და მზვ; Wolfson, 1976:305).

მუჰამადმა უარყო სამების დოგმატი, რადგანაც მასში ხედავდა შირქ-ს, ალლაპის მოზიარეობას, მრავალღმერთიანობას. ალლაპი ერთადერთია, მას არა ჰყავს მოზიარე (ლა შარიქა ლაჰუ) და როგორც აღინიშნა, არ უშობია და არც შობილა (ლაჰ მალიდ ვა ლა აჟლაღუ). იესო არის მხოლოდ მოციქული ალლაპისა და მისი მონა (*Петрушевский*, 1966:68) და არა ძე ალლაპისა, მეორე „გუამი“, ჰიპოსტასი სამებისა. ყველა ის, ვინც ამტკიცებს საწინააღმდეგოს, არის მუშრიქი, პოლითეისტი, მრავალღმერთიანობის ამლიარებელი, ურწმუნო. სამების მიმდევრები, ამდენად, არიან ურწმუნოები. 'იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანის თანახმად, ქართველები, როგორც სამების მიმდევარნი (აჰლ ათ-თახლის) არიან ურწმუნონი, რომელთა დამარცხებაც ალლაპისათვის სასურველი საქმეა.

თამარის პირველი ისტორიკოსი ისლამს ზოროასტრიზმთან აკავშირებს, რათა კიდევ უფრო დაამციროს ის. როცა ქართველების წინააღმდეგ აღდგნენ ერაყისა და ზორასანის სულტანი და ბაღდადის ხალიფა, მათ "მებნეს ცეცხლითა განლუულნი ძ(უ)აღნი ზორო(ა)ხტროხისნი, რომელი იყო პირველ [ი] მეფე და ვარსკვლავთ-მრიცხველი ხბარსთა შორის, რომელთათუხ ით[ქ]უა ესრეთ: "ვიდრემდის გაქუნდეს ესე, არ მოაკლდე მფეობა ხბარსთა"²

² ქართული წყაროს ეს პასაჟი საგანგებოდ განიხილა ვ.გაბაშვილმა. ის საესებით მართებულად აღნიშნავდა, რომ ამ ამბავს „არაფერი საერთო არა აქვს ოფიციალურ მუსლიმურ თვალსაზრისთან“ და ის შეიძლება აიხსნას იმ მკვიდრო კავშირის საფუძველზე, რომელიც „სპარსულ ტრადიციებსა და ისლამს შორის არსებობდა“ (ვ. გაბაშვილი, 1968:280-81).

(ისტ. და აზმ. შარაჯანდ., ძვ, II, 1959:11).

მემატიანე სხვა ადგილზე კიდევ უფრო მკაცრ ბრალდებას უყენებს მუსლიმებს: "აწ თქუახ ხიტყუამან ესეგა ხამნაური და ხაბრალო. ვინათგან ხიბრძნედ და მეცნიერობად ნათესავსა აგარიანთასა აქუხ ხაქმე გრძნებოისა და მოგუობისა განსწავლილთა იუნიტანისაგან"³. ისინი "შემდგომითი შემდგომად არიან მჩხიბავნი, მწამლველნი, უარისმყოფელნი დმრთიხანი" (ძვ, II, 1959:76).

ვალში ქართველებს არც მუსლიმები რჩებოდნენ. „ურწმუნო“ ქართველები ეშმაკის, სატანას „მეგობრები“ და „მიმდევრები“ არიან (ჯუჯუინი, 1974:31,32). ისინი სატანას შეგონებით მოქმედებენ. ჭალალ ად-დინის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს ქართველებმა ამოად დაიხმედეს თავი, რადგანაც "მათ გამარჯვება აღუთქვა ხატანამ". ყურანის მიხედვით კი "ხატანა მხოლოდ ცრუ დაპირებებს იძლევა" (იზნ ალ-ასიბი, XII: 450; ყურანი: 4:119).

მუსლიმთა მხარეზე მაღალი ალლაჰია. იზნ ალ-ასიბი თავის თხზულებაში ხშირად შესთხოვს ალლაჰს, რომ მიხედოს მუსლიმებს, გამოუგზავნოს ქართველთა წინააღმდეგ პიროვნება, რომელიც დაიცავს ისლამის საზღვრებს და შურს იძიებს მუსლიმთათვის (იზნ ალ-ასიბი, XII: 204,435). ეს ალლაჰმა მოუტანა სიხარული მუსლიმებს შემახიასთან, როცა ერთმნეთს წაჰკიდა ქართველები და ყივჩაღები და ამით იხსნა სულტანი მაჰმუდი (იზნ ალ-ასიბი, X:615-16). 602/1205-6 წ. ხლათი ქართველთა შეტევის დროს მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა, მაგრამ "აღლაჰმა იხსნა ისინი [მუხლიმები], მათი [ქართველების] ბოროტებისაგან" (იზნ ალ-ასიბი, XII:241) და, ბოლოს, სწორედ "შადალმა აღლაჰმა მიხედა [იხლამის] ქვეყნის ხაგოდავ ხალხს წყალობის თვალთ, შეიწყალა ისინი და გაუგზავნა მათ ჯალალ ად-დინი... და [მან] შური იძია ქართველებზე იმიხთვის, რაც მათ გაუკეთეს იხლამსა და მუხლიმებს" (იზნ ალ-ასიბი, XII:435).

ქრისტიანი ქართველთა თვალსაზრისით ღმერთი „ურწმუნო“ მუსლიმთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მათ მხარეზეა. დიდგორში, ქართველი მემატიანის თანახმად, დავით IV-მ იმიტომ გაიმარჯვა, რომ "კელი მადლისაჲ შეეწეოდა, და ძალი ზეგარდამო ჰფარვიდა მას; და წმიდაჲ მოწამე გიორგი განსხადებულად და ყოველთა ხაზილველად წინა-უძღოდა მას და მკლავითა თუხითა მოხრვიდა ზედა-მოწვეწულთა უხჯულოთა მათ წარმართთა" (დავით აღმ. ისტ., 1992:191).

მიუხედავად იმისა, რომ 1163 წ. ლორესა და დმანისს შორის მდგომ გიორგი III-ს მუსლიმები მოულოდნელად დაეცნენ თავს, მეფეს უმნიშვნელო დანაკარგი

³ იუნატინის შესახებ იხ. კეკელიძე, 1962:216, კეკელიძე, 1973:24, შენ.36.

ჰქონდა. არა მარტო იმიტომ, რომ მან გამოიჩინა "განსაკუთრებული ხიმკნე და ხიქუელე," არამედ იმის გამო, რომ მას დაეხმარა "კელი ხაუფლო" (ისც. ღა აგმ. შარაგანდ., ოც, II, 1959:14).

მოწინააღმდეგის სახელმწიფო მოღვაწეთა და სამხედრო ძალების დამცირება. საქართველოს მეზობელი შარვანისა და არრანის მუსლიმ პოეტთა შემოქმედებაში მალალი შეფასება ეძლევა ქართველ მეფეებს დემეტრე I-სა და თამარს (სტოვენაძე, 1990:55-8; გ. შერაძე, 1976:62). მაგრამ, ჩვეულებრივ, მუსლიმი ავტორები მიმართავენ "ურწმუნო" ქართველ სახელმწიფო მოღვაწეთა დამცირებისა და დისკრედიტაციის მეთოდს.

იბნ ბიბი თამარს ადარებს ბილკისს (იბნ მიმი :33). ბილკისი საბას (სამხრეთ არაბეთი) ბიბლიური დედოფალი თავის ქვეშევრდომებთან ერთად, სატანისაგან მოტყუებული, თავიანთ სცემდა არა ალლას, არამედ მზეს (*Carra de Vaux*, 1974:63; *Пютровский*, 1991 მ:41-42). იბნ ბიბი თამარს მხოლოდ რუქნ ად-დინზე გამოიხურება არ აკმარა და სხვა ავტორული ცოდვებიც მიაწერა. თამარი, თურმე, თანახმად არაბული ანდაზისა "ქალებს აქვთ ბუნებრივი მიდრეკილება ვენებისაკენ," სადაც კი წააწყდებოდა კვალს ლამაზოვება და ტბილად მოუბარი უფლისწულისას, მასზე სიყვარულის ვნების ენაზე სიმღერებს თხზავდა და იყენებდა ოქროს და სიტყვას, რათა სასურველი მსხვერპლი თავისი სურვილების ბაღში გაება (იბნ მიმი: 33; *Canard*, 1969:7; ნაჭობვილი, 1988:70). მ.კანარმა, რომელმაც კრიტიკულად შეაფასა იბნ ბიბის ეს ცნობა, ასეთი ახსნა მოუძებნა მას: „მმართველობა ქალისა, დედოფლისა, აღმოსავლეთში, განსაკუთრებით კი მუსლიმებს, შეეძლოთ აღეთქვათ როგორც შეურაცხყოფელი და არაჩვეულებრივი. დედოფლები, რომლებიც ხდებოდნენ არამარტო მეფეების ცოლები, არამედ თვითონ ახორციელებდნენ უმადლეს ხელისუფლებას და ჩრდილავდნენ თავიანთ მამაკაც ქმრებს... ყოველთვის წარმოადგენდნენ კრიტიკის ობიექტს“⁴ (*Canard*, 1969:8-9; *Бердзე*, 1984:71).

პირველად იბნ ალ-ასირთან გვხვდება და შემდეგ, სხვა არაბ ავტორთა თხზულებებში გავრცელდა რუსუდანის სამიჯნურო თავგადასავლები (იბნ ალ-ასირი, XII:416-17; აბუ ლ-ფიდა, III:133; იბნ თაღბი-მატი, VI:259). რაც არ უნდა რეალური საფუძველი ჰქონდეს მათ (მდრ. ჰირაჯ. განმაჯვდი: 155), ამ გადმოცემებში აშკარად შეინიშნება მუსლიმთა გაღიზიანება. მათთვის აუტანელი იყო საეკიელი არზრუმის გამგებლის ვაჟისა, რომელმაც რუსუდანზე ქორწინების საზღაურად დათმო ისლამი და გაქრისტიანდა. ეს უკიდურესი გაღიზიანება ხშირად გამოსკვივის იბნ ალ-ასირის თხზულებაში და როცა ჯალალ ად-დინმა სძლია ქართველებს, არაბმა მემატიანემ ნიშნის მოგებით გაიხსენა ალლაჰის მოციქულის

⁴ მ.კანარის აზრით, თამარისა და რუსუდანის სახეებთან დაკავშირებული გადმოცემები აისახა შუა საუკუნეების არაბულ ხალხურ რომანში „სირათ ალ-ამირა ზათ ალ-კიმმა“ (*Canard*, 1969:14 და შმდ.). ამ რომანში უაღრესად ოდიოზურად არის დახასიათებული ქართველთა დედოფალი ბუხთუსი (ფატიმას ცხოვრება : 166-67).

მუჰამადის სიტყვები: "არ ექნებაო წარმატება ხალხს, რომლის ხაქმე-
ებზაც განაგებს ქალი"(იზნ ალ-ასიბი, XII:436). რაც შეეხება ჭუვეინის, მან
ქართველთა შესაფასებლად პირველი მართლმორწმუნე ხალიფას აბუ ბაქრის
(632-634) ნათქვამი დაიმოწმა: "მდაბალია ის, რომელსაც ქალისთვის თავისი
ხაქმეებიჩაუბარებია"(ჯუჟეინი, 1974:30). როგორც იბნ ალ-ასირი, ისე ჭუვეინი
ვერ ფარავენ სიხარულს იმის გამო, რომ მარცხი განიცადა ხალხმა, რომელსაც
მართავს ქალი.

იმად აღ-დინ ალ-ისფაჰანისთვის საძულველი პიროვნება ივანე აბულეთის
ძე, რომელმაც აიღო განჯა. მემატინე წყევლა-კრულვას უთვლის მას (ალ-ისფა-
ჰანი/ალ-მუნდაბი, 1900:173; ჯაფაბიძე, 1992ა:122). ან-ნასავის მიხედვით შალ-
ვა ახალციხელი "ერთი ყველაზე ცნობილი ეშმაკია" (ან-ნასავი, 1973:158).
ჭუვეინი კი წერდა, რომ შალვა და ივანე ახალციხელები იყვნენ "ეპოქის ყოველ-
გვარი არეულობებისა და შფოთვის ამტკნთა მეთაურები". ამასთან, შალვა
"ადის ტომის მამაკაცს ჰგავდა ტანის სიდიდითა და წარმოხადგობით,
კეთილშობილი დირხებითა და ძლიერებით" (ჯუჟეინი, 1974:29). ამ უკანას-
კნელი, ვითომდაც საქებარი დახასიათების მიღმა სხვა აზრი ძვეს. ყურანსა და
მუსლიმურ გადმოცემებში 'ადის ტომელთა კეთილდღეობაზე, მათ მაღალ
ტანზე და, ამავე დროს, მათ ურწმუნოებაზე. ისინი ისე გაამაყდნენ, რომ უარი
თქვეს ყური ეგდოთ ალლაჰის შეგონებებისათვის და ამისათვის დაისაჯნენ. ქარი-
შხალმა აღგავა 'ადიტები პირისაგან მიწისა (Пуотровский, 1991ა:12; Buhl,
1974:13). ამდენად, ჭუვეინის ნართაული მინიშნებით, შალვას, როგორც ურწმუ-
ნოს, დაღუბვა ელის, რაც მოხდა კიდევ.

ქართველი მემატინეებისათვის, საერთოდ, არ არის დამახასიათებელი მუს-
ლიმ სახელმწიფო მოღვაწეთა განურჩეველი დისკრედიტაცია. ცნობილია და და-
საბუთებულაია ის მაღალი შეფასება, რომელიც მისცა მალიქ-შაჰს დავით აღმაშე-
ნებლის ისტორიკოსმა (ქც, I, 1959:321; ჯ.გამაშვილი, 1968:292-93). იმავე
მემატინემ "გაცი დაჰჰანი"ე.ი. გიორი, მამაკი, გამბედავი (Brosset, 1849:214;
ჩხაიძე, 1984:14) და "მრავალდონე" უწოდა ნაჯმ აღ-დინ ილ-ლაზის. ყმათაღ-
მწერელი მუქ ფერებში ავეიწერს ზვარაზმელთა შემოსევას, მაგრამ როცა მოგვი-
თხრობს ჯალალ აღ-დინის სიკვდილს, არ კილავს მას: "ხულტანი ჯალალდინ
მოიკლა, და აქა შინა დახრულდა ხრულიად კელმწიფობა მაღალი"(ქც,
II, 1959:185). და მაინც, არც ქართული წყაროებია თავისუფალი მოწინააღმდე-
გის დამცირებისგან. ეს უპირველესად ეხება სელჩუკთა სულტან მამზულდს, რომე-
ლიც „ბრწლდა შინისაგან“ დავითისა (დავით აღმ. ისც., 1992:198). გიორგი
III-ის წინააღმდეგ დარაზმული მუსლიმი გამგებლები თამარის პირველი ისტო-
რიკოსის მიხედვით არიან "მხგავხად მკვეთახა აღმღვხველი კვილთა"(ქც,

II, 1959:6) და სხვ.

იბნ ალ-ასირი აკრიტიკებს იმ მუსლიმ გამგებლებს, რომლებმაც შეწყვიტეს ქართველთაგან ისლამის საზღვრების დაკვა, მიეცნენ განცხრომასა და გართობას (იბნ ალ-ასირი, XII:256). სამაგიეროდ ის განადიდებს ჯალალ ად-დინს, რომელმაც სძლია ქართველებს და აიღო თბილისი: "ეს იყო დიდებული დაპყრობა და მისი [ჯალალ ად-დინის] ადგილი განდიდდა ისლამის ქვეყნებში და მუხლიმებში. და ეს იმიტომ, რომ ქართველები დიდი ხნის მანძილზე უხამართლოდ ეპყრობოდნენ [მუხლიმებს] და რასაც ხურდათ, იმას უკეთებდნენ... და მათ ხელს ვერავინ უშლიდა... და უქმნა [ჯალალ ად-დინმა] ქართველებს ესე ხაქმენი და დიდება მას, ვისაც ხურს რამე და თქვა: "იქმენ" და იქმნა (იბნ ალ-ასირი, XII:451,453).

ხვარაზმ-შაჰის ქედება ზემომოტანილ ცნობაში შედარებულია ლმერთის — ალლაჰის ქედებასთან, მის შემქმნელ სიტყვასთან "ქუნ" ("იქმენ"), რომლის წარმოთქმითაც მან შექმნა სამყარო, ადამი, იესო ქრისტე. ჯალალ ად-დინის მიერ საქართველოს მოოხრების აღწერის დროს ან-ნასავი სიამაყით აღნიშნავს, რომ მუსლიმებმა ამ ქვეყანაში მიაღწიეს ისეთ ადგილებს, სადაც მანამდე არ აფრიალებულა ისლამის დროშა და არ წაკითხულა ყურანის არცერთი სურა და აია (ან-ნასავი, 1973:161).

ასევე, ქართველი მემკვიდრეები ქართველ მეფეებს დამსახურებაში უთვლიან ისლამის წინააღმდეგ ბრძოლებსა და ამ ბრძოლებში მოპოვებულ წარმატებებს. დავით IV-მ "... დახცნა წარმართნი, მოხრნა ბარბაროზნი... მეოტად წარიქვივნა არაბნი, იავარად იხმაიტელნი, მტუერად დახსნა ხპარხნი, ხოლო გლეხად მთავარნი მათი" (დავით აღმ. ისტ., 1992:206). გიორგი III-მ "რა იპყრა შარავანდედი მეფობისა, შუდ ხამეფოდ განწებებული, აღმკვლმან ზენათა ბორფირითა და გვრგვინითა, აღიჭურნა მკლავნიცა მუხრვად და მოწყუედად წინააღმდეგოთა ქრისტეს ხჯულისათა: აგარიანთა, იხმაიტელთა დამამადიანთა" (ისტ. და აზმ. შარავანდ., დგ. II, 1959:5).

თამარის დროს "მოაკლდებოდეს ძალხა მოჰმადიანთახა, და მცემელიცა ებანსა, რამეთუ ქრისტიანეთა ორდანიონი კმოვანობდეს კიდით კიდემდე. დაშრტა ხახოება მუხურმანთა, და ყოვლითურთ უდონონი დონე-ყოფდეს, რათა წყალობად მოიზიდონ წყალობის-მოყუარე თამარი" (მას. ეგთ-სმობლ. დგ. II, 1959:131-32).

ორივე მხარე ცდილობს განჭიქოს და დაამციროს მეტოქის სამხედრო ძალები და განადიდოს საკუთარი. გარნისის ბრძოლის წინ ჯალალ ად-დინის სიახლოვით "ქართველებს დამბლა დაეცათ. ისინი მიშმა და მწუხარებამ მოიგვა... ისინი იმედოვნებდნენ, რომ ხულტანი დათანხმდებოდა ზავზე და გადაურჩებოდნენ არწივის თავდასხმასა და ზღვის მორევს"

(ან-ნასაჯი, 1973:157). ჯალალ ად-დინის მემატიანის ცნობით ქართველთა ყვირილმა, რომელსაც შეეძლო ვარსკვლავთა საფენი და მათმა მრავალრიცხოვნობამ სულტანი ისე შეაშინა, როგორც მგლებს ეშინიათ ცხვრის ფარისა და ლომებს — მოხეტიალე ჭოგებისა (ან-ნასაჯი, 1973:157). დამარცხებული ქართველები მასთან მივიდნენ "დამცირებულთა მორჩილებით, ისე როგორც დამნაშავეები მიდიან [ჯოჯოხეთის] ცეცხლთან. და მათი ხახვები დაფარული იყო ურწმუნოების მტვრითა და დამძიმებული - წარუმატებლობის ხიხუხტით" (ან-ნასაჯი, 1973:158).

ასეთივე მაგალითები შეიძლება მოვიტანოთ ქართული წყაროებიდანაც. დავით IV თბილისთან დაუდარაჯდა თურქებს და "მხწრაფლ შთაბრიალდა ვითარცა არწივი, და დააბნივა ვითარცა გაკაბნი" (ქც, I, 1955:350). ბასიანში, სადაც ქართველები მოულოდნელად დაეცნენ რუქ ად-დინს: "[წარიკუთვა] ხახვებამეფისამათისა. ზოლო ივინი განკრთეს" ... ქართველებმა "მიმართეს ხპარხთ-კერძ. და ვითარ ნადირხთეს მოხწრაფე იქმნეს მონადირე, ეგრეთ მხწრაფლ მოეტევენეს ერთ-კერძო ხოხლან დავით და ერთ კერძო ზაქარია... და ვითარ მგელნი ცხოვართა, ეგრეთ შეუფვივდეს ურიცხუბა მას ხპახა შინა ხულტინახა" (ისც. და აგმ. შარაჯანდ., ქც, II, 1959:96-97).

დამამცირებელია დამარცხებული მტრის აღწერაც: "და იხილვებოდა ხაქმე საკერველი რამეთუ თუთ იყვნეს მხახურ თუხისა შეკრვისა, რომელნი განერნეს პირხა მაკვლისახა. უდიდესი მათი შეიკროდა უმგროხისა მიერ თუხისა, და უწარჩინებულესი მათი მოიყვანებოდა გამობმული ძუახა ცხენისახა, და ერთითა ხაბლითა ერთიხა მიერ კაცისა შეიკროდა ოცი, და თმითა გამოვებოდა ერთი-ერთხა, ყრმისა მიერ მგირისა უმჯობესნი მბრძოლთანი მოიყვანებოდეს ვითარცა თიკანნი. გამოიძივნეს ყოველნი ადგილნი და გაქვეულთა კოცდეს, ზოლო ნეშტთა ვითარცა მართუეთა ქათამთახა მოკვრედდეს" (ბახ. ეზოხმომდ., ქც, II, 1959:139).

კამათი თეოლოგიურ საკითხებზე. ცნობილი ქრისტიანული იოანე დამასკელის (გარდ. 750 წ.) დროიდან სათავე დაედო ანტიმუსლიმური ტრაქტატების შექმნას. ასეთ ტრაქტატებში მოთხრობილია, თუ როგორ უპირისპირდებიან ერთმანეთს ქრისტიანი და მუსლიმი მოაქეჩეები, რომლებიც კამათობენ ქრისტიანული და მუსლიმური თეოლოგიის ძირითად საკითხებზე. კამათი ჩვეულებრივ მთავრდება ხოლმე ქრისტიანის გამარჯვებით, რომელიც წარმატებით იცავს ქრისტიანული რწმენის დოგმებს, თვალსაზრისებს და აბათილებს, აცამტვევრებს მუსლიმურს.

საოცარია, მაგრამ XII ს-მდე ქართული მწერლობა არ იცნობს რაიმე ორიგინალურსა თუ ნათარგმნ ანტიმუსლიმურ პოლემიკურ ტრაქტატს. არ თარგმნილა იოანე დამასკელის "ქრისტიანისა და ხარგინოზის კამათი" („Disputation

christiani et saraceni“), რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული შუა საუკუნეების ქრისტიანულ აღმოსავლეთში. იოანე დამასკელის მთავარი ფილოსოფიურ-დოგმატიკური თხზულების “ცოდნის წყაროს” ასევე მხოლოდ ნაწილობრივი ქართული თარგმანი მოგვეპოვება. მისი მეორე ნაწილი “წვადგებათათვის”, რომელშიც ქრისტიანულ ერებსებთან ერთად განხილულია ისლამიც, როგორც ერთ-ერთი ერესი და მოცემულია მისი კრიტიკა, ადრე არ თარგმნილა⁵ (ლთაფლი, 1978:108-110). მხოლოდ მოგვიანებით, XII ს-ში არსენ იყალთოელმა ბერძნულიდან ქართულად თარგმნა იოანე დამასკელის მიმდევრისა და მისი მოწადის თეოდორე აბუკურას ანტიმუსლიმური პოლემიკური ტრაქტატი “ხარკინოზთა მიმართისა ხიტყვ-გებნისაგან ნეტარისა თეოდორე ავუკურაჲსი” (თოდ.ამჟრჱა: 94-115). მანვე შეადგინა პირველი ქართული ანტიმუსლიმური პოლემიკური თხზულებაც “ჯხენებაჲ ხიტყვგებნისაჲ და ხახჯელისაჲ შჯულისათჳს ქრისტეანეთაჲსა და ხარკინოზთა” (ახს.იყალთოელი, S 1463; ლთაფლი, 1978:118-23). ყოველივე ეს მოწმობს, რომ ისლამურ სამყაროსთან სამკვდრო-სასიცოცხლო კონფრონტაციის პირობებში, საქართველოში ისლამის გამოცოცხლებისა და მომძლავრების საპირისპიროდ, ქართული ეკლესიის მესვეურებმა სერიოზული ყურადღება დაუთმეს ისლამთან იდეოლოგიურ ბრძოლას და ქრისტიანული მართლმადიდებლური სარწმუნოების დოგმების უპირატესობის წარმოჩენას ისლამურთან შედარებით.

მიუხედავად იმისა, რომ თეოდორე აბუკურას თხზულება ნათარგმნია, ის მაინც კარგად გვიჩვენებს, თუ რა საკითხებზე ამახვილებდნენ ყურადღებას ქართველი ქრისტიანები მუსლიმებთან თეოლოგიურ კამათში. ესენია: მუჰამადის გამოცხადება ცრუმოციქულად, გაბათილება მუსლიმთა თვალსაზრისისა იმის თაობაზე, რომ ქრისტე იყო მხოლოდ ალლაჰის მოციქული და არა მისი ძე და ღმერთი, დაცვა სამების დოგმატისა, რაც მიუღებელი იყო მუსლიმთათვის, ქორწინების ქრისტიანული წესის უპირატესობის წარმოჩენა მუსლიმურთან შედარებით და სხვ. (თოდ.ამჟრჱა: 96-115; დათიაფლი, 1976:91-101).

ჩვენთვის ამჟამად უფრო საინტერესოა არსენ იყალთოელის “ჯხენებაჲ ხიტყვგებნისაჲ” ამ თხზულების ორიგინალბაზე მიუთითებდა კ.კეკელიძე, რომელიც ამავე დროს დასძენდა: “რასაკვირველია აზრები და არგუმენტები ამოღებულია იმ თხზულებებიდან, რომლებიც იმდროინდელ პოლემიკურ მწერლობაში ტრიალებდნენ. მაგრამ კომპოზიციური და იდეური დამუშავება ქართველს ეკუთვნის” (ვეჯლიძე, 1951:449).

“ჯხენებაჲ ხიტყვგებნისაჲ” იუწყება, რომ თბილისში მოვიდა “სარკინოზთა ხელმწიფე”, სახელად იამამა. მის წინაშე გაიმართა თეოლოგიური კამათი, რომელშიც ქართველმა ბერმა დაამარცხა ჯერ მახლდანი, მერე კი მუსლიმი თეო-

⁵ ეს ნაწილი მხოლოდ ახლახან ითარგმნა ქართულად ვ.ბურკაძის მიერ (იოანე დამასკელი, 1992:113-171).

ლოგი ("შჯულის მეცნიერი") ი. ლოლაშვილი თვლიდა, რომ ეს კამათი თბილისში გაიმართა დავით IV აღმაშენებლის მეფობის ბოლო (1122-1125) წლებში, ანდა დემეტრეს მეფობის დასაწყისში (ლულაშვილი, 1978:100), როცა თბილისი განთავისუფლებული იყო მუსლიმთაგან. მაგრამ ის ფაქტი, რომ იამამამ მოითხოვა შემოეძარცვათ ბერისთვის სამოსი, ჭალაქში მუსლიმთა მძლავრობაზე მეტყველებს. ამასთან, არ არის გამორიცხული, რომ არსენ იყალთოელის მიერ აღწერილი პაექრობა-კამათი ფიქტიურიც კი იყოს.

არსენ იყალთოელის ტრაქტატში ქრისტიანთა და მუსლიმთა პოლემიკის ტრადიციული საკითხებია დასმული. ქართველი ბერი მუსლიმი ოპონენტის კითხვების შესაბამისად განმარტავს, თუ ვინ იყო იესო, მარიამის ძე, როგორ "შევიდა მუცელსა დედაკაცისა ჰურიისასა", "რისთვის აიძულა" მან "თვსსა ყოფად და მერმე მიცემად თავი თვისი ჰურიათა მოკლვად", არის თუ არა სახარებაში მუჰამადის სახელი, არის თუ არა მუჰამადი ცრუ წინასწარმეტყველი და სხვ. შემდეგ ბერი თავად უსვამს კითხვებს მუსლიმ მოპაექრეს: მუჰამადი ყოველისა სოფლის მიმართ მოვლინებული იყო, თუ მარტო არაბებისთვის და მუსლიმებისთვის; რომელი ენით იყო საქადაგოდ მოვლინებული მუჰამადი; ბრალს სდებს მუსლიმს "დედათა მიერ აღვრწყარილად" ცხოვრებაში; აიძულებს მუსლიმს აღიაროს, რომ "ქრისტე ხული არს და ხიტყუა დმრთიხაჲ შობილი ქალწულისა მარიამისაგან".

ი.ლოლაშვილმა მიუთითა, რომ არსენ იყალთოელის ტრაქტატში ყურადღება გამახვილებულია ქრისტიანული რელიგიის ჰუმანურ მხარეზე და ისლამის იძულებითსა და ძალდატანებით გავრცელებაზე.⁶ მუჰამადი "მოვიდა ერთითა ბირითა და ხიმრავლითა ლაშქართაჲთა და მაზვლითა და ესე ასწავა ერსა თვსსა: უკეთუმბა გზახა მიხვდოდე და მიგედეროხ ვინმე, აგინეთ, და უკუეთუ გაგინონ, თქუენ ვეით, უკუეთუ გცენ, თქუენ მოკლათ და ხისხლი მახვე აზღვიეთ." განსხვავებით ქრისტეს მოციქულთაგან, რომლებიც "დიდ-დიდთა და თუთმწყრობელთა მეფეთა მოაქცევდეს, ბრმათა აღუხილვიდეს, მკვლობელთა ავლენდეს, ვნებულთა ყოველთა განჰკურნებდეს და მკუდართაადადგინებდეს". ყოველივე ეს უცხოა მუჰამადისთვის. აქედან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ის "არა დმრთიხა მიერ მოხრულ იყო და მოვიდა; რამეთუ არა ჰგვანან მცნებანი ქრისტესანი მცნებათა მისთა (არს. იყალთოელი: 312r; ლულაშვილი, 1978:98-99).

მუსლიმებთან წარმატებით პაექრობა ქრისტიანი თეოლოგებისგან მოითხოვდა ყურანის⁷ — მუსლიმთა საღვთო წიგნის საფუძვლიან ცოდნას. არსენ იყალ-

⁶ ისლამის ძალმომრეობაზე ანალოგიური თვალსაზრისი გვხვდება აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქრისტიანთა პოლემიკურ ლიტერატურაშიც (Sweetman, II / 1, 1965: 141-142; Vryonis, 1971a: 27; Vryonis, 1971b: 432).

⁷ არაბ. ალ-კურ'ან არსენ იყალთოელის პოლემიკურ ტრაქტატში დამოწმებულია ყურანისა და ყურანის ფორმებით (არს. იყალთოელი: 311r, 312). რუსთაველი იყენებს ყურანის

თოელის ტრაქტატში ქართველმა ბერმა იცის, რომ ყურანი შედგება 114 სურის-გან, რომლებიც მას სიყრმეშივე "ზეპირით დაუსწავლია" (S 1463:311 v). ტრაქტატში დამოწმებულია ყურანის სხვადასხვა სურის აიების თარგმანი და პარაფრაზი. ორი აიას იდენტიფიკაცია ეკუთვნის ი.ლოლაშვილს (ლოლაშვილი, 1978:89,98). იამამას, რომელიც მოითხოვს, რომ სამოსი შემოახიონ ბერს, ეს უკანასკნელი ასე პასუხობს: „არა ჭერ არს შ[ენ] და იძულებით ყოფა ეგე, რამეთუ კურანსა თქუენსა ესრეთ წერილ არს, ვითარმედ „არა არს იძულებაჲ მჯუღსა შენსა“, რამეთუ „ჩანს ჭემმარტებაჲ უკეთურებისგან“ (აბს. იყალთოელი: 309 v). გამოყოფილი ციტატა შეესაბამება ყურანის მე-2 სურის 25^წ-ე აიას. ერთ-ერთ თავის პასუხში მარიამის შესახებ ბერი მცირე ცვლილებით იმოწმებს ყურანის მე-3 სურის 42-ე აიას: „მარიამ, ახულო ამრანისო, რამეთუ ხათნო გიყო შენ დმერთმან, გამოგიჩნია და განგწმიდა და ხათნო გიყო და წმიდა გყო უმეტებად ყოველთა დედათა ქუეყანასა ზედა“ (აბს. იყალთოელი: 311 v).

ჩვენი მხრივ, მოვიყვანთ კიდევ რამდენიმე მაგალითს. ქართველი ბერი ასე მიმართავს მოაბეჭრე მუსლიმს, „წერილ არს კურანსა⁶ თქუენსა კანონსა მარიამისსა, რასა ეტყვს ღმერთი: „მარიამ ახულმან ემრანისმან, რომელმან შეზღუდა ხიქალწულე თუხი, და მიავლინეთ მისდა ხულისაგან ჩუენისა.“ ციტატა ნაწილობრივ შეესაბამება ყურანის 66-ე სურის მე-12 აიას. ბერის სიტყვებში „არა ესე წერილ არსა კურანსა თქუენსა: „იესუ ქრისტე ხული არს და ხიტყუაჲ დმრთისაჲ, შობილი ქალწულისა მარიამისაგან“ გამოყოფილი ციტატა ნაწილობრივ შეესაბამება ყურანის მე-4 სურის 170-ე აიას. ბერი, რომელიც სარკინოზს აღუყებს, რომ ღმერთმა ქმნა სასწაული, როდესაც ქრისტიანული სარწმუნოება ყველასათვის გასაგები გახდა, ამბობს: „ესრე წერილ არს კურანსა თქუენსა: „ვითარმედ წარგავლინე შენ ენითა ხარკინოზულითა განცხადებულითა“ და აქაჲ ძალ არს ჩუენდა და ყოველთა თესლთა ქუეყანისათა ენისაგან, რომელ არ გუესმის“ (აბს. იყალთოელი: 311 v). გამოყოფილი ციტატა ასახავს ყურანის 26-ე სურის 192-195-ე აიებს. როცა ბერი ეუბნება მუსლიმებს: „ურთიერთას არა ეწამებთან წიგნი ესე: სახარებაჲ და ყურანი, ვითარმედ ერთი რომელიმე ჭემმარტ არს და ერთი ტყუვილ აწ უკულ გამოირჩიე შენ, რომელი ამთგანი არს ჭემმარტ, ანუ რომელი ტყუვილ და ცრუ. მოციქულსა შენსა განამტყუენება? რამეთუ ესრეთ წერილ არს ყურანსა თქუენსა: უკულთუ რასმე საღმრთოსა საქმესა ვერ მიიწიენეთ, ჰკითხეთ მათ, რომელთა უწინარეს თქუენსა მივეც წიგნები: დაბადებაჲ, ფხალმუნი დავითისი, და სახარებაჲ, რაჲთა მათ

სინონიმურ ტერმინს მუსაფს (მუსაჰ), (რუსთაველი, 1951:351² 530¹, 1166²). ეს სიტყვა ქართულში შემორჩენილია „მასაფის“ ფორმით. „მასაფი“ იხმარება დაწყველისა და ლანძღვის შემთხვევაში, მაგ., „შენი რჯული და მასაფი არ იქნა“ (ნოზაძე, 1963:538).

მიერ ხვდა ჭეშმარიტი" (ახს.იყალთოელი: 312r). გამოყოფილი სიტყვები ნაწილობრივ ასახავს ყურანის მე-2 სურის 87-ე, მე-3 სურის მე-3, მე-4 სურის 163-ე და მე-5 სურის 50-ე აიებს.

როგორც ვხედავთ, ქართველი ბერი მუსლიმთან პაექრობაში მარჯვედ იმოწმებდა ყურანს, რომელსაც არსენ იყალთოელი ალბათ ორიგინალში იცნობდა.

მუსლიმებთან თეოლოგიურ კამათში მონაწილეობას იღებდა დავით IV და, საფიქრებელია, დემეტრე I-ც⁸.

XII ს. მიწურულში სირიასა (პალაბში) და ეგვიპტეში მცხოვრები ყადი 'იმად აღ-დინ აღ-ისფაჰანი' (ცნობილი ისტორიკოსის, სულტან სალაჰ აღ-დინის მდივნის 'იმად აღ-დინ აღ-ქათბ აღ-ისფაჰანის სენნია) წერდა, რომ დავითს "ჰქონდა დიდი ცოდნა (ნაზარ 'აზიმ) იხლამისა და მას ჰქონდა [ავრეთვე] კამათი განჯის ყადისთან: [აღლაჰის] ხიტყვა (აღ-ქალიმა) შექმნილია (მანლუკა) თუ მარადიული (გადიმა)" (ბუხთან აღ-ჯამი: 118-19; ჯაფარიძე, 1993გ:50,50-56).

მციროდენი განსხვავებით იმავეს მოგვითხრობს XIII ს. პირველი ნახევრის არაბი ისტორიკოსი მუჰამად აღ-ჰამაფი. მასთან „ისლამის დიდი ცოდნა“, რომელიც ჰქონდა დავითს, შეცვლილია „ისლამის შარიათის“ ცოდნით (მუჰ.ალ-ჰამაფი, 1960:78ა; იხ.ავრეთვე იმნ ად-დაჯადაბი, VI:516). სწორედ ამ ცნობას მუჰამად აღ-ჰამაფის თხზულებიდან პირველად ყურადღება მიაქცია მ.ბროსემ და ფრანგულად თარგმნა ის (*Brosset*, 1851ა:237). ბროსეს მიხედვით იმოწმებდნენ მას ნ.მარი, იე.ჯავახიშვილი (*Mapp*, 1902:19; ჯავახიშვილი, 1965:210) და ამ უკანასკნელზე დაყრდნობით კი — სხვა არაერთი მკვლევარი.

მ.ბროსეს ფრანგულ თარგმანში ქალიმა (აღლაჰის სიტყვა) ყურანია. ყურანთან არის გაიგივებული ის ქართველ მკვლევართა შრომებშიც. ასე თვლიდა, მაგ., ე.სიხარულიძეც, რომელმაც ჩვენთვის საინტერესო ცნობა მუჰამად აღ-ჰამაფის თხზულებიდან პირველად თარგმნა არაბულიდან ქართულად (სინჯარულიძე, 1976ა:52). ამასთან, ჩვეულებრივ მიიჩნევდნენ, რომ დავით აღმაშენებლისა და ჭ.განჯის ყადის კამათი ეხებოდა ყურანის წარმოშობას, „ყურანი როგორ და საითგან წარმოიშვა“ (*Mapp*, 1902:19; ჯავახიშვილი, 1965:210; ლომინაძე, 1966:88; სფოენაძე, 1990:49; თბილისის ისტორია, 1990:138 და სხვ.), მაგრამ არ ყოფილა იმის ცდა, რომ გარკვეულიყო, თუ რას ნიშნავს ყურანის წარმოშობა და რა აზრია ჩადებული არაბი ავტორების ზემოხსენებულ ცნობაში. ამრიგად,

⁸ ფიქრობენ, რომ მძაფრ რელიგიურ-თეოლოგიურ პოლემიკას შეიცავდა დემეტრეს წერილი დიდ სელჩუკთა სულტან სანჯარისადმი (არაბულ და სირიულ ენებზე), რომლის შესახებაც ცნობა შემოგვიწახა აბუ ლ-ჰასან ბეიჰაკიმ, იგივე იმნ ფუნდუკმა (გარდ. 1169-70 წ.) სპარსულად შედგენილ საისტორიო თხზულებაში „თარიზ-ი ბაიჰაკ“ (ჯ.ბერაძე, 1994: 16-18).

⁹ ყადი 'იმად აღ-დინის ცხოვრების შესახებ სხვა რაიმე ცნობა არ მოგვეპოვება (*Cahen*, 1938: 115; მუსტაფა, 1979: 291-92). ერთ ჩვენს ნაშრომში მას XII ს.მიწურულის სირიაში მცხოვრებ ანონიმ არაბ ისტორიკოსს ვუწოდებთ (ჯაფარიძე, 1993გ: 50 და შმდ.).

გვაქვს საფუძველი, რომ ჭეშმით რამდენადმე ვრცლად შევეხოთ ამ საკითხს.

ყადი *იმაღ აღ-დინ აღ-ისლამანისა და მუჰამად აღ-ჰამავის ცნობაში ჩვენ გამოვყოფთ ორ მომენტს: 1. ისლამის, ან ისლამის შარიათის დიდ ცოდნას დავით აღმაშენებლის მიერ და 2. დავითის კამათს განჯის ყადისთან „აღლაჰის სიტყვის“ შესახებ — შექმნილი იყო ის თუ მარადიული.

1. ისლამის შარიათი (შარ' აღ-იხლამი) — ისლამის რელიგიური კანონია. ის იხმარება არა იმდენად იურიდიული, რამდენადაც ზოგად-სოციალური მნიშვნელობით. შარიათი წარმოადგენს მუსლიმთა ჭეშვის, რელიგიური ცხოვრების, იურიდიული ნორმების პრინციპებისა და წესების ერთობლიობას. ის ემყარება ყურანსა და სუნას (ისლამის ფუძემდებლის მუჰამადის ცხოვრების წესს), აწესრიგებს ალაჰთან ადამიანების დამოკიდებულების გარეგნულ ფორმებს, რაც გულისხმობს დაცვას კულტის წესებისა ('იბადათ), რომლებიც განსაზღვრავს ლოცვისწინა განბანვას, ლოცვას, პილიგრიმობას, მარხვის შესრულებას, ზაქათის გადახდას და სხვ. ადამიანთა ურთიერთობებს ერთმანეთთან (მუ'ამალათ) და სასჯელს ამ წესების დარღვევისათვის ('უკუბათ) (Массэ, 1963:97-8; Пиотровский, 1983:122-23; Сюкияйнен, 1986:7-64; Сюкияйнен, 1991:291-94; Schaht, 1974გ:524-29). ისლამის შარიათის ცოდნა დავით IV-ის მიერ პრაქტიკულად ნიშნავდა ისლამის ცოდნას. ამით აიხსნება ის, რომ ერთი არაბი ავტორი (ყადი 'იმაღ ად-დინ აღ-ისლამანი) მას ისლამის, მეორე (მუჰამად აღ-ჰამავი) კი — ისლამის შარიათის დიდ ცოდნას მიაწერს.

2. დავით IV, რომელიც კარგად იცნობდა ისლამს, განჯის ყადის ეკამათებოდა "აღლაჰის სიტყვის" შესახებ, როგორც ითქვა, ქართველი მკვლევარები „აღლაჰის სიტყვაში“ გულისხმობენ ყურანს.

ყურანი ორთოდოქსალური (სუნიტური) ისლამის თვალსაზრისით ზეციური, ღვთიური წიგნია, რომელიც ზეგარდმო შთაგონების (ზეშთაგონების) სახით მიეცა მუჰამადს. მცირე გამოჩაკლისის გარდა ყურანში ლაპარაკობს ღმერთი და ზუნებრივია, რომ მუსლიმები განიხილავენ მას როგორც ალაჰის, ღმერთის სიტყვას (ქალამ).

ყურანის წარმოშობის შესახებ ისლამში განვითარდა ორი ძირითადი თვალსაზრისი. ვინაიდან "სიტყვა" ორთოდოქსალური ისლამის რწმენით ღმერთის შეუქმნელი და მარადიული ატრიბუტია, ამიტომ ყურანი, როგორც ღვთაებრივი სიტყვის გამოვლინება, არის მარადიული (კადიმ) და შეუქმნელი (დაჰრ მანლუკ). სუნიტებისგან განსხვავებით მუ'თაზილები, რომელთა მოძღვრება ხალიფა მამუნის (813-833) დროს სახალიფოში გაბატონებული გახდა, ამტკიცებდნენ, რომ ყურანი არ იყო შეუქმნელი და მარადიული. მუ'თაზილები თვლიდნენ, რომ მუჰამადი უსმენდა არა ალაჰს, არამედ მის ხმას, რომელიც შექმნა ალაჰმა და არსებობდა მისგან განცალკევებით, გაჩნდა მის შემდეგ. ამიტომ ყურანი — ღმერთის სიტყვა არ არის მარადიული. ის შექმნილია. ყურანი რომ ღმერთს არ

შეეჭმნა და ის რომ მარადიულად არსებობდეს, მაშინ მას ექნებოდა მარადიულობისა და შეუქმნელობის ისეთივე კატეგორიები, როგორც ღმერთს. აქედან გამომდინარეობს მრავალღმერთიანობა, რომლის აღიარებაც მუსლიმ თეოლოგებს დაუსვებლად მიაჩნდათ. მუ'თაზილები ამტკიცებდნენ, რომ შეუქმნელი და მარადიული არის მხოლოდ ღმერთი და რადგანაც მეორე ღმერთის არსებობა გამორიცხებულია, ამიტომ ყურანი არ არის მარადიული და ის შექმნილია ერთადერთი ღმერთის, ალლაჰის მიერ.¹⁰

მუ'თაზილების მოძღვრება ერესად გამოცხადდა და მათი დევნა სახალიფოში დაიწყო ხალიფა მუთავაჯილის (847-861) დროს, მაგრამ მუ'თაზილები ამის შემდეგაც, მომდევნო საუკუნეებში, თვით დავით IV-ის ეპოქაში განაგრძობდნენ მოღვაწეობას ერასა და ირანში. XII ს. დიდი მუ'თაზილი თეოლოგი იყო აზ-ზამანშარი (გარდ. 1144 წ.).

ყადი იმად აღ-დინ ალ-ისფაჰანი და მუჰამად ალ-ჰამავი მოგვითხრობენ, რომ დავითი განჯის ყადის ეკამათებოდა „ალლაჰის სიტყვის“ შექმნილობისა და მარადიულობის შესახებ. თუ „ალლაჰის სიტყვა“ მათ ცნობაში გულისხმობს ყურანს (როგორც ეს მიაჩნდათ მკვლევარებს), მაშინ გამოდის, რომ მოპაექრეები ეხებოდნენ იმ სერიოზულ პრობლემას, რომელიც საუკუნეების მანძილზე აწუხებდა თვით მუსლიმ თეოლოგებს. შეიძლება დაგვეშვა, რომ დავით IV, რომელიც კარგად იცნობდა ისლამს, ისლამის რელიგიურ კანონს, ამავე დროს იცნობდა მუ'თაზილთა მოძღვრებასაც და იყენებდა მათ არგუმენტებს. მაგრამ ასეთ დაშვებას აბრკოლებს ერთი გარემოება. ზემომოტანილ ცნობაში „ალლაჰის სიტყვას“ შეესაბამება ტერმინი ქალიშა და არა ქალამი.

ისლამური ფილოსოფიის ცნობილი სპეციალისტი ჰვოლფსონი აღნიშნავს, რომ მუსლიმები არ არიან წინააღმდეგნი გამოიყენონ ქალიშა „სიტყვის“ — ყურანის მარადიულობის მნიშვნელობით, მაგრამ, როგორც წესი, ამისთვის ისინი ხმარობენ სხვა ტერმინს — ქალამს (Wolfson, 1976:239-40. ვ. 22). არაბულ თეოლოგიურსა და ფილოსოფიურ ლიტერატურაში „ალლაჰის, ღმერთის სიტყვას“ შეუქმნელი და მარადიული ყურანის მნიშვნელობით ეწოდება სწორედ ქალამი და არა ქალიშა.

რას ნიშნავს ქალიშა?

ტერმინი ქალიშა მრ. ქალიშათ ხშირად გვხვდება ყურანში. ის გამოიყენება ძალზე ზოგადი მნიშვნელობით, როგორც სიტყვა — კარგი თუ ცუდი, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში ის უნდა გავიგოთ როგორც ღმერთის, ალლაჰის სიტყვა. „ალლაჰის სიტყვები“ არ შეიძლება შეიცვალოს (ყურანი: 1064). ყურანიდან ხშირად ციტირებულ პასაჟებს მიეკუთვნება აიები, რომლებშიც „ალლაჰის

¹⁰ დაწვრილებით ყურანის წარმოშობის თაობაზე ამ ორი თვალსაზრისის განვითარებისა და ურთიერთდაპირისპირების შესახებ იხ.: *Мацца, 1963:157. Пятнадцатый, 1966: 100-102, 206-207; Madelung; 1985:504-25, Welh, 1981:26.*

სიტყვად“ გამოცხადებულია იესო ქრისტე. ასე, მაგალითად, ანგელოზები (იგულისხმება ჰიბრაილი, იგივე გაბრიელი) ეუბნებიან მარიამს: „ო, მარიამ! ჰემშარიტად, ალლაჰი გაგაზარებს შენ სიტყვით მისგან, რომლის სახელიცაა მესია, 'ისა (იესო—გ.ჯ.), ძე მარიამისა, დიდებული ამქვეყნიურ და იმქვეყნიურ ცხოვრებაში კეთილშახურთა შორის“ (ყურანი, 345). ყურანის კომენტატორები (ალ-ბაიდავი, ას-სუოუტი და სხვ.) თვლიდნენ, რომ ქალიშა ალლაჰი, რომელიც არის იესო ქრისტე, როგორც ღმერთის სიტყვა დაკავშირებულია მის შემქმნელ სიტყვასთან „ქუნ“ („იქმენ“). ადამის მსგავსად იესოც ალლაჰმა შექმნა: „ჰემშარიტად 'ისა ალლაჰის წინაშე მსგავსია ადამის. მან შექმნა ის მიწისაგან (თურაბ). შემდეგ თქვა „იქმენ“ და იქმნა (ყურანი, 369 ; *Macdonald, Gardet, 1974:508*).

როგორ არის წარმოდგენილი იესო ქრისტე ყურანში?

ყურანით იესო ქრისტე მუჰამადამდე ყველაზე პატივცემული და ამავე დროს უკანასკნელი წინასწარმეტყველია. მას ეწოდება 'ისა, ალ-მასიჰ (მესია), ნაბი (წინასწარმეტყველი), იბნ მარიამ (მარიამის ძე), 'აბდ ალლაჰ (ალლაჰის მონა), რასულ ალლაჰ (ალლაჰის მოციქული), სალიჰ (კეთილშახური), კავლ ალ-ჰაკკ (ჰემშარიტების მეთყველე), ქალიშა (ალლაჰი სიტყვა) და სხვ. (*Пуотровский, 1991გ:102. Anawati, 1973:81*). ალლაჰმა მარიამს გაუგზავნა ანგელოზი ადამიანის სახით, რათა ეცნობებინა მისთვის, რომ დაეზადებდა ძე, რომელსაც ეწოდება „წყალობა ჩვენგან“ (ალლაჰისაგან), „სიტყვა მისგან“ (ალლაჰისაგან), „სიტყვა ალლაჰისაგან“ (ყურანი, 1921;339;345). ძე დაიბადა ზებუნებრივად, ქალწულ მარიამისგან, ალლაჰის მიერ შთაბერილი სულით, რომელსაც ეწოდება „ჩენი (ალლაჰის) სული“ (ყურანი, 2191;6612) და შემქმნელი სიტყვის „ქუნ“ („იქმენ“) ბრძანებით. ეს კომბინირებული ვერსია იესოს დაბადებისა გვხვდება შემდეგ აიაში: „მესია, იესო, ძე მარიამისა, არის მხოლოდ მოციქული ალლაჰისა, მისი სიტყვა, რომელიც გაუგზავნა მარიამს და ხული მისი“ (ყურანი, 4171; *Wolfson, 1976:310*).

ყურანი აღიარებს, რომ იესო არის ღმერთის, ალლაჰის სიტყვა და მისი სული, მაგრამ უარყოფს იესოს ღვთაებრიობას (*Sweetman, I/1, 1945: 31; Wolfson, 1976:310*). იესო ადამიანია, მაგრამ არაჩვეულებრივი, რომელიც ალლაჰმა სხვა მოციქულებივით კი არ აირჩია, არამედ ადამის მსგავსად თვით შექმნა (*Пуотровский, 1991გ:119*). ამრიგად, ქალიშა, „ალლაჰის სიტყვა“ — იესო ქრისტე მუსლიმური თვალსაზრისით არ არის მარადიული (ვადიმა), შეუქმნელი (დაჰრ მაზლუკა). ის შექმნილია (მაზლუკა).

როგორ ეთანხმება ეს მუსლიმური თვალსაზრისი ქრისტიანულს?

სამების ქრისტიანულ დოქტრინაში, როგორც ცნობილია, ქრისტეს უკავია

მეორე ადგილი. ის არის ძე ღმერთი, ღმერთის სიტყვა (ლოგოზი). ამასთან, "სიტყვა" გამოიყენება ქრისტეს მარადიულობის (დაუსაბამობის) მნიშვნელობით. იოანე დამასკელის თანახმად "არაოდეს იყო ღმერთი თვნიერ სიტყვა, არამედ მარადის აქუს თავხა შორის თუხხა სიტყვაჲ მიხგან შობილი". იესო ქრისტე "იშვა მამისხაგან უწინარეს ყოველთა ხაუკუნეთა". ის არის "შობილ და არა-ქმნილი" და ამავე დროს "თანა-არხი მამისაჲ, რომლიხა მიერ ყოველინი შეიქმნეს... და უქამო და დაუსაბამო არს შობაჲ მიხი" (იოანე დამასკელი, 1966:348,351,352). ქრისტიანული კონცეფციით მარადიული (დაუსაბამო) ქრისტე განხორციელდა, განკაცდა შობილ ქრისტეში. იესო, შობილი ღმერთისაგან, ძე ღმერთისა, თავადაც მსგავსია მამის. ის არის ღმერთი. მას აქვს ადამიანური და ღვთაებრივი ბუნება (იხ. მაგ., თოდ. ანუკურა: 84,90,93).

ამრიგად, მუსლიმურსა და ქრისტიანულ თეოლოგიაში იესო ქრისტეს, როგორც ღმერთის სიტყვის შესახებ წარმოდგენები დიამეტრულად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. არაბულად მოლაპარაკე ქრისტიანებს, როგორც საერთოდ ქრისტიანებს, სწამდათ, რომ "სიტყვა" (ქალიმა) ქრისტეს მარადიულობის, დაუსაბამობის მნიშვნელობით იყო შეუქმნიელი, მაგრამ "სიტყვა" (ქალამი) საღვთო წერილის (ყურანი) აზრით არ იყო შეუქმნიელი. უფრო მეტიც, ქრისტიანებისათვის იოანე დამასკელიდან მოყოლებული სრულიად აშკარა იყო, რომ ყურანი, მუჰამადის "წერილი — უკეთური ხიდრუჲ, გაკიცხვისა და დაცინვის დირხია" (იოანე დამასკელი, 1992:162). ამიტომ ისინი სიფრთხილეს იჩენდნენ ორი ტერმინის ქალიმას და ქალამის გამოყენების დროს. არაბი თეოლოგი ალ-ჯუვეინი (გარდ. 1081 წ.) ამის თაობაზე წერდა: "ქალიმაში ქრისტიანები არ გულისხმობენ ქალამს, რადგანაც მათთვის ქალამი არის შექმნილი" (Wolfson, 1976:239-40, წიგ. 22).

ღმერთის სიტყვის — იესო ქრისტეს ღვთაებრიობისა და მარადიულობის პრობლემა, პრობლემა მისი შექმნილობისა და შეუქმნელობისა გახდა საგანი დისპუტებისა მუსლიმებსა და ქრისტიანებს შორის (Addison, 1942:271; Sweetman, I/1, 1945:26). ასეთი პაექრობების დროს მუსლიმები იგებდნენ, რომ ქრისტიანები ადარებდნენ თავიანთ რწმენას „ღმერთის სიტყვის“ შეუქმნელობაზე — ქრისტეს მარადიულობის მნიშვნელობით, მუსლიმურ რწმენას „ალლაჰის სიტყვის“ შეუქმნელობაზე — ყურანის მარადიულობისა და შეუქმნელობის თვალსაზრისით (Addison, 1942:251; Wolfson, 1976:242-44,723). ეს საკითხი დგას, მაგალითად, ქრისტიანისა და მუსლიმის იმ კამათში, რომელიც აგვიწერა იოანე დამასკელმა.

იოანე დამასკელი ურჩევს ქრისტიანს გამოგლიჯოს მუსლიმს აღიარება, რომ "ალლაჰის სიტყვა" — ქალიმა ყურანში ეწოდება ქრისტეს, მისი მარადიულობის მნიშვნელობით ისევე, როგორც "ალლაჰის სიტყვა" — ქალამი ეწო-

დება ყურანს — ყურანის მარადიულობის მნიშვნელობით. მუსლიმს არ შეუძლია უარყოს, რომ „აღლაჰის სიტყვა“ ნებისმიერ შემთხვევაში შეუქმნელია, ვინაიდან „აღლაჰის სიტყვა“ — ყურანი შეუქმნელია. წინააღმდეგ შემთხვევაში ის იქნება ერეტყოსი. ამის შემდეგ იოანე დამასკელი მოუწოდებს ქრისტიანს აიბულოს მუსლიმი აღიაროს, რომ მარადიული ქრისტე არის ღმერთი. ამით იოანე დამასკელს სურს თქვას, რომ ყოველივე, რაც არ არის შექმნილი, მაგრამ მარადიულად არსებობს ღმერთთან ერთად, ღმერთია, რადგანაც მარადიულობა ნიშნავს ღმერთს. მოპაეტქე მუსლიმის პასუხს იოანე დამასკელი არ იძლევა. პ. ვოლფსონი ვარაუდობს, რომ ამ შემთხვევაში მუსლიმის პასუხი შეიძლება იყოს ორგვარი: ის დაუშვებს, რომ ქრისტე მარადიულია, მაგრამ მარადიულობა ჯერ კიდევ არ ნიშნავს მის ღვთაებრიობას, ღმერთი ერთია და არ არის სხვა ღმერთი გარდა აღლაჰისა, ანდა შეეცდება დაამტკიცოს, რომ „აღლაჰის სიტყვა“ მხოლოდ ყურანთან მიმართებაში ნიშნავს ყურანის მარადიულობას. რაც შეეხება „აღლაჰის სიტყვას“ იესო ქრისტესთან მიმართებაში, ის ნიშნავს მხოლოდ შექმნილ სიტყვას „ქუნ“ („იქმენ“), რომლითაც სამყაროს ყველა საგანი შექმნილია აღლაჰის, ღმერთის მიერ (Wolfson, 1976:242,243).

კამათი „ღმერთის სიტყვის“ — იესო ქრისტეს მარადიულობაზე გვხვდება არსენ იყალთოელის ანტიმუსლიმურ პოლემიკურ ტრაქტატშიც. ქართველ ბერსა და სარკინოზ (მუსლიმ) „შჯღლის მეცნიერს“ შორის გამართულ კამათში ბერი მიმართავს სარკინოზს:

„აწ უკუჲ მითხარ-და ხიტყუაჲ და ხული. ეხე რომლითა ცანი და ქუტყანაჲ დაემტკიცნეს და ყოველი ძალი მათი დაუხაბამონი არიანა დმრთისა თანა ანუ არა?

სარკინოზმან თქუა: არავინ არს დაუხაბამოჲ, გარნა დმერთი მხოლოჲ.

ბერმან თქუა: და დმერთი იგი დაუხაბამოჲ იყო ოდესმეა თუნიერ ხიტყუხა და ხულიხა და ეხენი უკუნაჲხა დაჰბადნა? უკუეთუ ხული და ხიტყუაჲ უკუნაჲხ დაჰბადნა და არა მის თანა დაუხაბამონია ამათ და დაბადებამდე უხულო და უხიტყუჲლ იყოა დმერთი, რამეთუ უხულოჲ და უხიტყუჲლი მკუდარ არს და არა ცხოველ.

სარკინოზმან თქუა: უკუეთუ ვთქუა, ვითარმედ მის თანა დაუხაბამონი იყვნეს, რა გარეხაჲ შემოვალხ ჩემ ზედა ხიტყუთა მით?

ბერმან თქუა: აღიარე და მერმე გითხრა რაჲ შემოვალხ შენ ზედა.

სარკინოზმან თქუა: აღვიარებ დმერთსა ხიტყუთა და ხულითა მიხითა ცხოველსა და უკუდავხა, დაუხაბამოხა ყოვლითურთ.

ბერმან თქუა: ანდა ჩაჰვარდი მდუმეხა, რომელსაგა ერიდებოდდე. ვინაჲთგან აღიარებ-და დაუხაბამოხა ხიტყუთ და ხულითურთ მიხით. არა

ეხე წერილ არს გურანსა თქვენსა: იგუ ქრისტე სული არს და სიტყუაჲ
ღმრთისაჲ, შობილი ქალწულისა მარიამისაგან? აწ უნებლიაჲთ ადგიარე-
ბია, ვითარმედ ქრისტე სულია და სიტყუაჲ ღმრთისაჲ, მის თანა დაუხა-
ბამოა მზგავსად სიტყუა მის, რომელ წერილ არს გურანსა თქვენსა”
(ატს.იკალთელი, S 1463:312v).

ქართველი ბერი ამ პაექრობაში ფაქტობრივად იცავს იოანე დამასკელის
ინსტრუქციებს და კამათი სარკინოზთან აღნიშნულ თემაზე მისი გამარჯვებით
სრულდება.

დაუბრუნდეთ ისევ ყადი 'იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანისა და მუჰამად ალ-ჰა-
მავის ცნობას, რომლის თანახმადაც დავით IV ეკამათებოდა განჯის ყადის ქალი-
მას — „ალლაჰის სიტყვის“ მარადიულობისა და შექმნილობის შესახებ. მას შემდეგ,
რაც წარმოვაჩინეთ ქალიმას მნიშვნელობა და ამასთან დაკავშირებით მუსლიმ
და ქრისტიან თეოლოგთა დაპირისპირება, შეიძლება ვიფიქროთ (წინამორბედ
მკვლევართაგან განსხვავებით), რომ მეფისა და ყადის პაექრობაში საქმე ეხებოდა
არა ყურანს (რადგანაც ამ შემთხვევაში უფრო მოსალოდნელი იყო, რომ არაბი
ავტორები დაასახელებდნენ ქალამს), არამედ — იესო ქრისტეს.

განჯის მუსლიმი ყადი კამათში ისლამური კონცეფციის საფუძველზე დაიცა-
ვდა იმ თეზისს, რომ „ალლაჰის სიტყვა“, ქალიმა — იესო ქრისტე არ იყო
მარადიული და რომ ის იყო შექმნილი ალლაჰის მიერ, უარყოფდა მის ღვთაებრი-
ობას. დავით IV, ქრისტიანული კონცეფციის მიხედვით, დაიცავდა „ღმერთის
სიტყვის“ — იესო ქრისტეს მარადიულობის, დაუსაბამობისა და ღვთაებრიობის
თეზისს. მაგრამ ამ კამათში, რაღაც ფორმით, იოანე დამასკელის ინსტრუქციიდან
გამომდინარე, მეფე შეიძლება შეხებოდა ყურანის შექმნილობის საკითხსაც.
ამდენად, კამათი დავით IV-სა და განჯის ყადის შორის იყო ისლამური და
ქრისტიანული თეოლოგიის კარდინალურ საკითხზე, რაც მეფისაგან მოითხოვდა
როგორც ქრისტიანობის, ისე ისლამის ღრმა ცოდნას. სწორედ ეს უკანასკნელი
გარემოება, ჩანს, აოცებდა მის მუსლიმ თანამედროვეებსა და არაბ ისტორიკო-
სებს.

საზოგადოებრივი აზრის შექმნა. ის მეთოდები, რომლებითაც ქრისტიანულ
საქართველოში და ისლამურ სამყაროში ცდილობდნენ ერთმანეთის დისკრედი-
ტაციას, განაპირობებდა ერთი მხრივ, ანტიმუსლიმური და მეორე მხრივ, ანტიქ-
რისტიანული, ანტიქართული განწყობილების შექმნას. მტრული განწყობილების
გავრცელებას ხელს უწყობდა ჭორებიც, რომლებიც ჭეშმარიტების მარცვლებს
შეიცავდა. როცა ჯალალ ად-დინმა დაიპყრო აზერბაიჯანი და აპირებდა საქართვე-
ლოს დალაშქრას, გავრცელდა ხმები, რომ ქართველებს სურდათ არა მარტო
დაეპყროთ აზერბაიჯანი და თავიოზი და განედევნათ აქედან ჯალალ ად-დინი, რაც
თავისთავად არ იყო გამორიცხული, არამედ ისიც, რომ "შემდეგ ბადდადს
წახულიყვნენ, კათალიკოსი დაეხვათ ხალიფას ადგილზე, მეჩეთები ეკ-

ლესიებით და ჰემმარიტება ხიცრუით (ე.ი. ისლამი — ქრისტიანობით—გ.ჯ.) შეეცვალათ (ჯუჯინი, 1974:29).

ეს ჯორი ფაქტობრივად წარმოადგენდა გამეორებას იმ ბრალდებისა, რომელსაც მანასკერტის ბრძოლის წინ მუსლიმები უყენებდნენ ბიზანტიელებს (ალ-ჰუსაინი: 278). მოუხედავად უსაფუძვლობისა, მსგავსი ხმები იწვევდა ორთოდოქსალურ ისლამურ წრეებში ჯართველთა წინააღმდეგ მძაფრ რეაქციას, რაც მოხერხებულად გამოიყენა ჯალალ ად-დინმა. XIII ს. 20-იანი წლებისათვის, როცა საქართველოს სამეფო კარი აპირებდა დახმარება გაეწია დასავლეთის ქრისტიანებისათვის და მონაწილეობა მიეღო ჯვაროსნულ ლაშქრობებში, ისლამურ სამყაროში, სრულიად ამკარად, გაბატონებული იყო ანტიქართული საზოგადოებრივი აზრი, რაც კარგად გამოხატა იბნ ალ-ასირმა: "სახაზდვრო მხარეთა შორის ეს სახაზდვრო მხარე [საქართველო] იყო და არის ყველაზე მავნე მეზობლებისთვის. [ახე იყო] ხმარხელებისთვის — ისლამამდე და [ახეა] მათ შემდეგ მუხლიმებისთვის, ისლამის დასაწყისიდან დღემდე" (იბნ ალ-ასირი, XII: 452).

ისლამურ სამყაროში გავრცელებულმა ანტიქართულმა განწყობილებამ და საზოგადოებრივმა აზრმა, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვანწილად განაპირობა საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური იზოლაცია ხვარაზმელთა შემოსევების დროს და ითამაშა გარკვეული როლი იმაში, რომ არ მოხერხდა საქართველოსა და ისლამური ჰეგემონების ერთობლივი ანტიმონღოლური ფრონტის შექმნაც.

ბ. სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციის იდეოლოგიური საფუძვლები

აკად. ვ. ბარტოლდი, რომელიც შესანიშნავად იცნობდა თურქული მოდემის ხალხების ყოფასა და ისტორიას, აღნიშნავდა თურქებში ომის კულტის დიდ მნიშვნელობას, რომელსაც უფრო ბარბაროსული ხასიათი ჰქონდა, ვიდრე ქრისტიანებთან. ის იმეორებდა XV ს. ერთ თურქულ გადმოცემას იმის თაობაზე, რომ თურქების წინაპრები, უკვე მუსლიმურ ხანაში, მხოლოდ მაშინ აღიარებდნენ ჰაბუჯის სრულუფლებიან მამაკაცად და არქმევდნენ მას სახელს, როცა ის შეძლებდა თავი მოეჭრა მტრისათვის და დაეღვარა მისი სისხლი (*Бартольд*, 1966 მ: 423). ისლამს შეეძლო უფრო მეტად განემტკიცებინა თურქებში საომარი განწყობილება. მით უმეტეს, რომ ეს რელიგია ამართლებდა ბრძოლას ყველა ურწმუნოს წინააღმდეგ.

მუსლიმებსა და დანარჩენ მსოფლიოს შორის სამართლისმცოდნეთა თანახმად, როგორც აღნიშნავს ბ. ლუისი, არსებობდა რელიგიური და იურიდიული თვალსაზრისით აუცილებელი საომარი ვითარება, რომელიც შეიძლებოდა დასრულებულიყო მხოლოდ მთელი კაცობრიობის ისლამზე მოქცევით, ანდა მისი მორჩილებაში მოყვანით. მშვიდობა მუსლიმურ და არამუსლიმურ სახელმწიფო-

ებს შორის, ამგვარად, იურიდიულად შეუძლებელი იყო. შეიძლებოდა არა ომის დასრულება, არამედ მისი შეწყვეტა მხოლოდ დაზავებით, როცა არსებობდა საამისო აუცილებელი მიზეზები და იყო სასარგებლო. ასეთი ზავი ითვლებოდა დროებითად და არ უნდა გაგრძელებულიყო 10 წელზე მეტი. მუსლიმებს შეეძლოთ ნებისმიერ დროს ცალმხრივად დაერღვიათ ის (Lewis, 1974:175).

მუსლიმური თვალსაზრისით, როგორც ცნობილია, მთელი სამყარო იყოფოდა სამ ნაწილად. ესენია: 1. დარ ალ-იხლამი — ისლამის მხარე, ის ქვეყნები, რომლებსაც მართავენ მუსლიმი გამგებლები მუსლიმური სამართლის საფუძველზე, თუნდაც ამ ქვეყნების მოსახლეობის დიდი ნაწილი არ იყო მუსლიმი; 2. დარ ალ-ჰარბი — ომის მხარე, ის ქვეყნები, რომლებსაც მართავენ „ურწმუნო“ გამგებლები. ამ ქვეყნებში არ მოქმედებს მუსლიმური სამართალი, რომელსაც ცვლის „ურწმუნოთა“ კანონები; 3. დარ ახ-ხულჰი — ზავის მხარე, ის არამუსლიმური ქვეყნები, რომელთა არამუსლიმმა გამგებლებმა თავი აღიარეს მუსლიმთა ვასალებად და მოხარკებად. მათი ვალდებულებები (მათ შორის ხარკის ოდენობა) და მოვალეობები განსაზღვრულია იმ საზავო ხელშეკრულებაში, რომელიც დაიდო მუსლიმთა მიერ მათი დაპყრობის დროს (Петрушевский, 1966:80; Большаков, 1991წ, გ, გ: 56; Abel, 1961. ა, გ : 126; Khadduri, 1955:52, 156-57; Macdonald, Abel, 1961: 131).

მუსლიმთა მოვალეობაა გაფართოვონ დარ ალ-ისლამის საზღვრები დარ ალ-ჰარბის, ქაფირების ე.ი. „ურწმუნოების“ ტერიტორიების ხარჯზე. ჯიჰადის — საღვთო ომის იდეა შუა საუკუნეებში ასაზრდოებდა ისლამურ ექსპანსიონიზმს. ჯიჰად ტი ხაზილ ალლაჰ — ბრძოლა ალლაჰის გზაზე არის ბრძოლა ურწმუნოთა წინააღმდეგ ისლამის სახელით და ისლამის გამარჯვების მიზნით. ჯიჰადის კონცეფცია კარგად არის შესწავლილი ისლამოლოგიაში (Петрушевский, 1960:80; Ибрагим, Сагадеев, 1991:66-7; Массэ, 1963:60-63; Cahen, 1966:181; Туан, 1963:518-19; Macdonald, 1974:89; Lewis, 1974:174-75).

ჯიჰადი სავალდებულოა ყველა მუსლიმისათვის, ვისაც პრაქტიკულად შეუძლია იომოს. ჯიჰადის ობიექტთა შორის მუსლიმური სამართალი ასახელებს „ალლაჰის მტრებს“ — მათ, ვინც ემუქრება მუსლიმური თემის — უმმახ არსებობას, ხელყოფს ისლამის საზღვრებს და არამუსლიმ მონოთეისტებს, რომლებიც განიხილებიან ქაფირებად, „ურწმუნოებად“. მათთან ბრძოლაში დაღუპული მუსლიმი ხდება შაჰიდი, მოწამე, რომელსაც მუსლიმური თვალსაზრისით გარანტირებული აქვს სამოთხე, სადაც ის დაიკავებს მაღალ ადგილს ალლაჰის ტახტის მახლობლად. შაჰიდს ეპატიება ყველა მიწიერი ცოდვა (Кышев, 1991:296. Björkman, 1974: 515-16).

ჯიჰადი შეიძლება გამოცხადდეს როგორც შეტევითი, ისე თავდაცვითი ომების დროს. ომის დაწყების წინ მუსლიმური თემის მეთაური ვალდებულია, რომ

„ურწმუნოებს“ შესთავაზოს „ჭეშმარიტ რჯულზე“ — ისლამზე მოქცევა. თუკი „ურწმუნოები“ ამ მოთხოვნას დაემორჩილებიან და აღიარებენ ისლამს, მაშინ მათ მიიღებენ მუსლიმურ თემში (უმმა) და მიანიჭებენ იმავე უფლებებს, რომლებიც აქვთ სხვა მუსლიმებს. „ურწმუნოებს“ შეუძლიათ თავიდან აიცილონ ომი და შეინარჩუნონ საკუთარი რჯული იმ პირობით, თუ თავს გამოაცხადებენ მუსლიმი გამგებლის ქვეშევრდომად და იკისრებენ სპეციალური სულადობრივი გადასახადის — ჯიზიას გადახდას. დაპყრობილი ქვეყანა, ამრიგად, ხდება დარ ას-სულჰი. ურწმუნოებს შეუძლიათ გააგრძელონ ომი და იბრძოლონ ბოლომდე. მაგრამ თუ მუსლიმებმა გაიმარჯვეს ძალის გამოყენებით (ანგათან), მათ სრული უფლება აქვთ გაძარცვონ და მოაოხრონ დაპყრობილი მხარე, ხელთ იგდონ ნადავლი, წაასხან ტყვეები, დახოცონ მამრობითი სქესის (ბავშვებისა და მოხუცების გარდა) მოსახლეობა.

მუსლიმური სახელმწიფოს ქვეშევრდომი „სადვთო წერილის ხალხები“, მათ შორის ქრისტიანები, რომლებმაც თავიანთი სარწმუნოება შეინარჩუნეს ჯიზიას გადახდის პირობით, იღებენ მფარველობის ქვეშ მყოფი ხალხის — აჰლ აზ-ზიმ-მას, ზიმმიების სტატუსს. ზიმმიებს აქვთ უფლება შეასრულონ საკუთარი ღვთისმსახურება. მუსლიმთა სამფლობელოებში ისინი იმყოფებიან თავიანთი რელიგიური თემის მეთაურის (პატრიარქი, კათალიკოსი) იურისდიქციის ქვეშ. უფლებრივად ისინი უფრო დაბალ საფეხურზე დგანან, ვიდრე მუსლიმები (დაწვრილებით იხ. : Cahen, 1961:228-29).

ა.კ. ლამბტონი, რომელიც განიხილავდა თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოში მიწისმფლობელობის წესს, წერდა: „მთავარი ნიშანი სელჩუკთა მიწის ადმინისტრაციისა... იყო იკტას სისტემა. ახალი გარემოებების შექმნე ბევრი რამ ძველი ისლამური თეორიისა აღარ იყო მისაღები. ქვეყანა აშკარად აღარ იყოფოდა დარ ალ-ისლამად და დარ ალ-პარბად“ (Lambton, 1953:59; ვ.გამაშვილი, 1957:127). ეს თვალსაზრისი მისაღებია იმდენად, რამდენადაც „ამ პერიოდის კამპანიების უმეტესობა მიმდინარეობდა იმპერიის ფარგლებში და მიწების დაპყრობა ხშირად ხდებოდა მუსლიმ ანდა ნომინალურად მუსლიმ მფლობელთა ხარჯზე“ (Lambton, 1953:59), მაგრამ ქრისტიანული ქვეყნები, რომელთა წინააღმდეგ ასევე იყო მიმართული თურქ-სელჩუკთა აგრესია, რჩებოდნენ დარ ალ-პარბად. ქრისტიანული სამყაროს, კერძოდ კი, საქართველოს წინააღმდეგ შეტევითი, აგრესიული ომები მიმდინარეობდა ისლამის დროშით. ჭიჭადის, საღვთო ომის იდეოლოგია ახაბუთებდა და ამართლებდა თურქ-სელჩუკთა ექსპანსიას და აგრესიას, ნიღბავდა მომთაბარეთა მოძრაობის ჭეშმარიტ სოციალურ-ეკონომიკურ მიზეზებს, მის უახლურსა და მძარცველურ ხასიათს.

ალ-ჰუსეინი მოგვითხრობს, რომ საქართველოზე ლაშქრობის წინ ალფ-არ-სლანს ეახლა და მის სამსახურში ჩადგა თურქმენი ამირა ტულ-თეგინი. მან აცნობა სულტანს, რომ ქართველთა ქვეყანა (ბილადა ალ-ქურჯ) ბიზანტიისათვის (ბილადა არ-რუმ) გადაიქცა: „ცდუნების ხარბივლად და ურწმუნოებისა და

ტირანიის ხაძომვრად" (ალ-ჰუსაინი: 208-215). მემატინანეს სავსებით შეგნებულად მოაქვს ამირას სიტყვები, რათა მკითხველებს, მართლმორწმუნე მუსლიმებს შეუქმნას ალფ-არსლანის ლაშქრობის სრული კანონიერების შთაბეჭდილება. ჯიჰადი ითვალისწინებს ბრძოლას როგორც „უღმერთოთა“ და „ურწმუნოთა“, ისე ტირანთა და ძალმომრეთა (აღ-ბადი) წინააღმდეგ (*Ибрагим, Сагадеев, 1991:67*).

იქ, სადაც თურქ-სელჩუკები იარაღით, ძალის გამოყენებით ეუფლებოდნენ დასახლებულ პუნქტებს, ჯიჰადის კონცეფციის შესაბამისად დამარცხებულთ არ ჰქონდათ დანდობა და შებრალება. მაგრამ, როგორც ითქვა, მუსლიმთა მხარე მოვალე იყო შეეთავაზებინა მოწინააღმდეგისათვის ისლამის მიღება, ან ჯიზიის გადახდა. ალ-ჰუსაინის ცნობით, ალფ-არსლანმა ამ წინადადებით მიმართა ბაგრატ IV-ს და მეფე დასთანხმდა გადაეხდა ჯიზია (ალ-ჰუსაინი: 228), თუმცა კი ეს პირობა მან არ შეასრულა (შენგულია, 1976მ:194, შენ. 14. შენგულია, 1989:155). მოგვიანებით, გიორგი II ხარკის (ჯიზიას) გადახდის პირობით დამორჩილდა მალიქ-შაჰს. ამით მისი სამფლობელო გადაიქცა ზავის, საზავო ხელშეკრულების (დარ ას-სულჰ) მხარედ.

ჯიჰადის კონცეფციის შესაბამისად, გამუსლიმებული აღსართანის სამეფო — კახეთი, მიუხედავად იმისა, რომ მისი მოსახლეობის უმეტესობა იყო ქრისტიანი, გადაიქცა დარ ალ-ისლამად. მომდევნო მეფე კვირიკე ქრისტიანი იყო. მაგრამ მისი ძმისშვილი, აღსართან II ისევ „უსჯულო“ ე.ი. მუსლიმი. ამდენად, დავით IV-ის მიერ კახეთის შეერთება მუსლიმთა პოზიციებიდან იყო ისლამის საზღვრების ხელყოფა.

დავით IV-ის სხვა სამხედრო ღონისძიებებიც თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ, მუსლიმ ისტორიკოსთა მიხედვით, იყო ბრძოლა საერთოდ ისლამისა და ისლამის ქვეყნების წინააღმდეგ. იბნ ალ-ასირს 1121 წ. ამბები — დიდგორის ბრძოლა და შემდეგ თბილისის განთავისუფლება ასე აქვს დასათაურებული: "მოზხენიება ისლამის ქვეყანაზე ქართველთა გამოხველისა და თბილისის დაპყრობისა" (იბნ ალ-ასირი, X:567). ამდენად, ისლამის საზღვრების ხელმოყოფი ქართველთა მეფის წინააღმდეგ მუსლიმთა კოალიციის გამოსვლა სრულიად გამართლებული იყო მუსლიმთა თვალში.

ჯიჰადის ტიპური ნიმუშია 1163 წ. მუსლიმთა ის კოალიციური ლაშქრობა საქართველოს წინააღმდეგ, რომელშიც მონაწილეობდნენ შაჰ-არმენი სუქმან II, ათაბაგი შამს ად-დინ ელდიგუზი, სულტანი არსლან-შაჰი და ერავის თურქმენი ამირები. თავდაპირველად მოკავშირეები ყოყმანობდნენ დაეწყათ თუ არა ომი გიორგი III-სთან, მაგრამ როცა ლაშქრობა გადაწყდა, ელდიგუზმა უთხრა მოკავშირეებს: "ახლა გავიგე, რომ გწადიათ ჯიჰადი და დაქინებით მოითხოვთ ალლაჰის მტრებთან ბრძოლას. ადდექით ურწმუნოებთან შესახვედრად. მიუძღვენით თქვენი ხულები ჯიჰადისათვის ერთადერთსა და ძლიერს.

[აღლაჰს] "...ხოლო როცა ბრძოლა დაიწყო "ერაყელი მუსლიმები შეუერთდნენ თავიანთ მუსლიმ ძმებს და გაემართნენ აღლაჰის მტრებზე" (ალ-ჰუსაინი: 90ა,90ბ).

ჯიჰადის იდეის რეალიზაცია იყო, 'იმაღ ად-დინ ალ-ისფაჰანის მიხედვით, ათაბაგ ყარა-სონყურის გამარჯვება ქართველებზე, რომლებმაც მანამდე აიღეს მიწისძვრით დანგრეული განჯა: "ადდგა რწმენის სახელმწიფო, დაბრუნდა ადათი დახმარებისა და სიმტკიცის. ღმერთის ერთარსობის მომხრეებმა (აჰლ ათ-თავჰიდ) ხმლიეს სამების (აჰლ ათ-თახლის) მომხრეებს. აღორძინდა კარგი [რამ] უკეთურებისწაბორძიკებით" (ალ-ისფაჰანი/ ალ-მუნ-ღაბი, 1900: 173; ჯაფაბიძე, 1992ა:122).

ჯიჰადის ლოზუნგით აპირებდა თავისი დიდი ექსპანსიონისტური გეგმის განხორციელებას სალაჰ ად-დინი. ჯიჰადის დროშით მოდიოდა საქართველოზე რუქნ ად-დინი. მან ასე მიმართა თამარს: "აწ წარმომივლენია ყოველი მკედრობა ჩემი, რათა ადგკოფო ყოველი მამაკაცი მაგ ქვეყნისა, და ცოცხალი იგი ოდენ დარჩეს, რომელი წინამომეგებოხ, თაყუანის-ცეხ ჩათრხა ჩემსა, ხახოება იგი თქუენი ჯუარი წინაშე ჩემსა დაღენოხ და მოჰმადი აიღაროხ" (ისფ. და აზმ. შაბაჯანდ., დც, II, 1959:93). სხვა ცნობით რუქნ ად-დინი აცხადებდა: "...და აწ მე მოვალ, რათა უხაჯო სამართალი ხახლხა ხპარხთახა და განგწუართო შენ და ერი გეგ შენი არაოდეს კადრებად ადებად კრმლისა, რომელი ღმერთხა ჩუენდა უბოძებია. ხოლო ცხოვნებითა იგი ოდენ ვაცხოვნო, რომელ უწინარეს მოხვლისა ჩემისა თაყუანის-მცეხ წინაშე კარვისა ჩემისა და აღიაროხ ქადაგება მოჰამად მოფიქულისა, და უარყოხ ხჯული შენი და კელითა თუხითა იწყოხ წინაშე ჩემსა ლეწად ჯუარისა, რომლის მიმართ დაგიცთ ცუდი ხახოება" (მას. ეზმსმობლ. დც, II, 1959:133-34).

ორიენტალისტები თვლიან და ზოგადად, მართლაც ასეა, რომ ისლამი, როგორც რელიგია, არ ვრცელდებოდა მახვილით, რომ ჯიჰადი განაპირობებდა სამხედრო ექსპანსიას და არა ისლამზე პირდაპირ მოქცევას (იხ. მაგ. *Vomm*, 1976:24-5), მაგრამ ამავე დროს შეიძლება მოვიძიოთ არაერთი ფაქტი, როცა გამარჯვებული მუსლიმური მხარე დაუნდობელი მეთოდებით, სწორედ იარაღით ცდილობდა ისლამის გავრცელებას. ეს, ყველაზე ხშირად ხდებოდა ძალით, იარაღით დაპყრობის ('ანვათან) დროს. ჯალალ ად-დინის მიერ თბილისის აღებას მოჰყვა ხვარაზმელთა აღვირახსნილი ძალმომრეობა და ტერორი. უამთააღმწერლის ცნობით, ჯალალ ად-დინმა "ბრძანა ყოველთა მათ ზერობილთა ქრისტიანეთა, მამათა და დედათა, იძულეებით დათრგუნვა პატიოხანთა ხატთა და დატევება ხჯულისა, უკეთუ არა ჰყონ, წარკუეთა თავთა" (დც, II, 1959:

კირაკოს განმარტებით მოგვითხრობს, რომ ჯალალ აღ-დინმა "მრავალი ადამიანი მოსრა და კიდევ უფრო მეტი აიძულა გადამდგარიყო ქრისტიანობიდან და მიედო მუხლიმთა ცრუ და ყალბი რწმენა. ამის შემდეგ ბევრმა ხიკვდილის შიშით ჭეშმარიტება სიგნურეზე გაგვალა... შემდეგ ხულტანმა გახცა ბრძანება, რომ აღარ ეკითხათ, უნდოდათ თუ არა ქრისტიანობიდან განდგომა და ძალით წინადაგვევითათ ისინი" (ვირაჟ-კანმაჟევი: 150).

ქართველ და სომეხ მემარტოვებებს მხარს უბამს იბნ ალ-ასირი. ის იუწყება, რომ ხვარაზმელებმა თბილისში "დაზოგეს შიგ მყოფი ქართველები. არ დაუნდიათ არც დიდი და პატარა, იმათ გარდა, ვინც მიიღო იხლამი და წარმოთქვა რწმენის აღიარების ფორმულა. მხოლოდ ესენი დაინდო ცინადგვევითის შემდეგ" (იბნ ალ-ასირი, XII:451).

მიუხედავად იმ საშინელებებისა, რომლებიც ხვარაზმელებმა დაატრიალეს თბილისში, იბნ ალ-ასირი კმაყოფილია: "იყო დიდებული ეს დაპყრობა და მისი ადგილი განდიდდა იხლამის ქვეყნებში და მუხლიმთათვის" (იბნ ალ-ასირი, XII:491). ამ ცნობაში სიტყვა "დაპყრობა" შეესაბამება არაბ. "აღ-ფათჰ", რომელიც ჯიჰადის სინონიმად იხმარება (Ибрагим, Сагадеев, 1991:67). მაშასადამე, თბილისის აღება და მისი დაქვეყნა მუსლიმური თვალსაზრისით ჯიჰადის ზეიმი იყო.

XII ს. მთელ მანძილზე და XIII ს. პირველ მესამედში საქართველო ისლამური სამყაროსათვის იყო განსახიერება საომარი მხარისა (დარ აღ-ჰარბ) და მასთან სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციის იდეოლოგიური საფუძველი, მიუხედავად შეტევითი და თავდაცვითი ომებისა, იყო ჯიჰადი.

ჯიჰადის არსი შეუძლებელია შეუმჩნეველი დარჩენილიყო ქრისტიანული საქართველოს იდეოლოგიათვის. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი თურქ-სელჩუკთა აგრესიას წარმოგვიჩენს არა როგორც აგრესიას კონკრეტულად ქართველების, არამედ ქრისტიანების წინააღმდეგ. ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ როცა თურქებმა დაიკავეს ბერძენების მიერ მიტოვებული ციხეები და "მოეაზღნეს ხაზღუართა ჩუენთა," მაშინ "განმრავლდა შიში და ჭირი მათგან ჩუენ ზედა, რამეთუ იწყებ მიერთგან რბევად, ტყუენვად და მოოკრებად, წუად, ხრვად და ტყუეობად ჩუენ ქრისტეანთა." თურქთა თარეშის შედეგად, "განგრმა ესე ვითარი ჭირი ქრისტეანთა ზედა." სასოწარკვეთილი გიორგი II გაემგზავრა ისფაჰანში მალიქ-შაჰთან და "ესრეთ დადვა ხული თუხი და სისხლი ქრისტეანთა კსნიხათუხ" (ქც, I, 1955:318, 319, 320, 321).

შეიარაღებული ბრძოლა ისლამური ექსპანსიონიზმის წინააღმდეგ საჭიროე-

ბდა სათანადო იდეოლოგიურ დასაბუთებას ქართველთა მხრიდანაც. მაგრამ საქართველო წარმოადგენდა ნაწილს ქრისტიანული სამყაროსი, სადაც დამოკიდებულება ომებისადმი, მათ შორის ისლამის წინააღმდეგ, ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში არ იყო ერთგვაროვანი.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ ადრეული ქრისტიანობა საერთოდ უარყოფდა ომის ყოველგვარ იდეას. ეკლესიის მამები ორიგენი, ტერტულიანი და ლაქტანსი კრძალავდნენ მახვილის ამოღებას და სისხლის დაღვრას. ომი მათთვის იყო მკვლელობა დიდი მასშტაბით, ხოლო ქრისტიანული რელიგია კი განიხილებოდა როგორც მშვიდობის რელიგია. მაგრამ წმ. ავეუსტინედან (გარდ. 430 წ.) მოყოლებული გაჩნდა განსხვავება სამართლიან, კანონიერსა და უსამართლო, უკანონო ომებს შორის. წმ. ავეუსტინემ საფუძველი ჩაუყარა სამართლიანი ომის უფლების ქრისტიანულ დოქტრინას, რომელიც გვხვდება შუა საუკუნეების მრავალ თეოლოგთან.

ამ დოქტრინით ომი კანონიერია, თუ ის წარმოებს: 1. სამართლიანი მიზეზით (სამშობლოს, ან კანონების დაცვა; ქონების დაბრუნება; უსამართლობის გამოსწორება; სამართლიანობისა და კრწმარითი მშვიდობის საყოველთაო დამკვიდრება) 2. მკაცრი აუცილებლობიდან გამომდინარე, როცა ომი არის ერთადერთი საშუალება უსამართლობის თავიდან ასაცილებლად ანდა მის გამოსასწორებლად და 3. ხელმწიფის გადაწყვეტილებით. ომები ურჯულოთა (მუსლიმთა) წინააღმდეგ შეფასებული იყო იმავე პრინციპებით (*Canard, 1973:611-12*).

ს. რანსიმანი წერს, რომ წმ. ავეუსტინე უშეგბდა ომების წარმოებას ღმერთის ბრძანებით. მოგვიანებით ომი ეკლესიის ინტერესებისათვის, საღვთო ომი, დასავლეთ ევროპაში გახდა ნებადართული და სასურველიც კი. IX ს. შუა ხანებში რომის პაპმა ლეონ IV-მ გამოაცხადა, რომ ნებისმიერი, ვინც დაიღუპებოდა ბრძოლაში ეკლესიის დასაცავად, მიიღებდა ზეციურ ჯილდოს. მცირე ხნის შემდეგ პაპმა იოანე VII-მ საღვთო ომში დაღუპულები მოწამეთა რანგში აიყვანა (*Runciman, I, 1951:84*).

ჯვაროსნული ომები, რომლებიც მახლობელ აღმოსავლეთში XI ს. მიწურულში დაიწყო, თეოლოგთა მიერ განიხილებოდა როგორც სამართლიანი. მათ ქრისტიანები უნდა დაეცვა მუსლიმთა თავდასხმებისა და მუქარისაგან, დაებრუნებინა ქრისტიანებისათვის უსამართლოდ წართმეული წმინდა ადგილები და შური ეძია პილიგრიმებისადმი უსამართლო მოპყრობის გამო. მაგრამ ჯვაროსანთა ეპოქაში მოხდა თეორიულად თავდაცვითი, სამართლიანი ომების ტრანსფორმაცია აგრესიულ, რელიგიურ ომებად. ჯვაროსანი იბრძოდა იმისათვის, რომ გაეთავისუფლებინა წმინდა ადგილები პალესტინაში და ქრისტიანთა მფარველობაში გადაეცა უფლის საფლავი. ის ომში მიდიოდა ეკლესიის წაქეზებით, რომელიც მას აძლევდა ცოდვების მონანიების გარანტიას და ჰპირდებოდა სამოთხეს სიკვდილის შემთხვევაში. „პილიგრიმობა, ქრისტეს და ეკლესიის ძალაუფლების გავრცელება როგორც სა-

ბოლოო მიზანი და სულიერი პრივილეგიები ჯილდოს სახით, იყო ნიშნები ჭეშმარიტი ჯვაროსნებისა“ წერდა გ. გრუნებაუმი (*Грюнебаум*, 1986:148). ჯვაროსანთა ომები იყო საღვთო ომები და არაერთი არაბი ავტორი მათ ჯიპადთან აიგივებდა (*Sivan*, 1968:114).

ბიზანტიას, რომელიც არაბთა გამოჩენის დროიდან ებრძოდა ისლამს, არ მიუღია დასავლეთის ქრისტიანთა საღვთო ომის დოქტრინა. თუმცა კი, როგორც აღნიშნავდა მ. ბალდუინი, რაღაც მსგავსი ჯვაროსნული იდეისა ალაფრთოვანებდა X ს. დიდ მეომარ იმპერატორებს (*Baldwin*, 1969: XXI-XXII)¹¹.

იმპერატორი ნიკიფორე II ფოკა (963—968) შეეცადა დაეკანონებინა, რომ მუსლიმებთან ბრძოლაში დაღუპული მეომრები მოწამედ გამოცხადებულიყო, მაგრამ ვერ შეძლო ამ იდეის განხორციელება. ვ. ბარტოლდის თვალსაზრისით, რომ ბრძოლამ ბიზანტიასა და სახალიფოს შორის მიიღო საღვთო ომის ხასიათი, როგორც ქრისტიანთა, ისე მუსლიმთა მხრიდან (*Бартольд*, 1966გ:583), მის პირველ ნაწილში გადასასინჯია. ბიზანტიურმა ეკლესიამ უარყო საღვთო ომი ურჯულოთა წინააღმდეგ და უარი განაცხადა მოწამის გვირგვინი მიეცა ომში დაღუპულთათვის. უარყოფითად ეკიდებოდა ბიზანტიური ეკლესია ომებში სასულიერო წოდების მონაწილეობასაც, რაც ჩვეულებრივი ამბავი იყო დასავლეთის ქრისტიანებში. ბიზანტიელ იდეოლოგებს გახსნილი ჰქონდათ ჯიპადის არსიც. ისინი ყოველთვის გამოხატავდნენ თავიანთ გაოცებასა და უარყოფით დამოკიდებულებას მუსლიმთა ამ დოქტრინის მიმართ, რომლის მიხედვითაც „ურწმუნოებთან“ ომში დაღუპული სამოთხეში მოხვდებოდა. ამგვარი იდეა მათ სულელურ ცრურწმენად მიაჩნდათ (ამ საკითხებზე იხ. ანა ვლმუნე:282; *Canard*, 1973:620; *Ensslin*, 1967:5).

მ. კანარი რომაული იდეის სიცოცხლის უნარიანობის გამოვლენებად მიიჩნევდა იმას, რომ ბიზანტიამ არ მიიღო დასავლეთის ქრისტიანების საღვთო ომის დოქტრინა. რომის იმპერიაში არ შეიძლებოდა წარმოებულყო საღვთო ომი, ისევე როგორც არ შეიძლებოდა გამონახულიყო განსხვავება სამართლიანსა და უსამართლო ომებს შორის. რომის იმპერიის ყველა ომი ძალაუნებურად ითვლებოდა სამართლიანად, რადგანაც ისინი მიმართული იყო აჯანყებულთა და „ბარბაროზთა“ წინააღმდეგ. ბიზანტიაში ომი ურწმუნო აგარიანებთან, უპირველეს

¹¹ ლეონ VI (886—912) თავის „ტაქტიკაში“ მოუწოდებდა სტრატეგებს, რომ მათ გამუდმებით ჩაენერგათ მეომრებისთვის აზრი იმპერიის სიდიადის შესახებ, რომ მათთვის, როგორც „ქრისტეს მეომრებისთვის“, დიდი ბედნიერება იყო დაეღვარათ სისხლი სამშობლოსა და სარწმუნოებისათვის, დაღუპულთა ხსოვნისა და თანამომხმეებისთვის, რომლებიც იტანჯებოდნენ ურწმუნოთა უღელქვეშ. „ტაქტიკით“ ომი ურწმუნოებთან ბიზანტიელთა წმიდათა-წმიდა მოვალეობაა. როდესაც მის აღსასრულებლად მიდიან, ბრძოლის წინ ისინი ითხოვენ ღმერთისგან ცოდვების შენდობას და გამარჯვებას (*Литаврин*, 1989:75). ამავე დროს აღნიშნულია ისიც, რომ ლეონ VI-ის „ტაქტიკა“ არ ისახავდა მიზნად ჩაენერგა მეომართათვის სიძულვილი სხვა რწმუნის ხალხებისადმი და რელიგიური ფანატიზმი, რაც მათთვის უცხო იყო (*Кумича*, 1965:111).

ყოვლისა, იყო რომაული ომი (Canard, 1973:620).

ქართველ ქრისტიანთა თვალსაზრისი ომისადმი, როგორც ვნახავთ, ამქვეყნებს სიახლოვეს როგორც ბიზანტიის, ისე დასავლეთ ევროპის ქრისტიანთა თვალსაზრისებთან.

ყურადღებას იქცევს ის, რომ ქართული სამღვდლოება არ არიდებდა თავს სამხედრო საქმეს. ცნობილია, რომ 1028 წ. ტბეთის ეპისკოპოსმა საბა მტრევერმა ბიზანტიელთა მიტაცებისგან დაიცვა შავშეთი და როგორც აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი, „მღვდელმთავარი სამშობლოსა და სამეფოს დამცველად გამოვიდა, უნებლიედ სამხედრო ხელისუფლად, გულად მეთმრად და ქვეყნის გამგედ გახდა“ (ქც, I, 1955:292-93; ჯავახიშვილი, 1965:138). საყურადღებოა მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის სახელო. მისი მსგავსი არ არსებობდა მეზობელ ქრისტიანულ ბიზანტიაში, მაგრამ მასთან ახლომდგომი ინსტიტუტი დამოწმებულია დასავლეთ ევროპაში (ანთოლაჯა, 1983:102; ანთოლაჯა, 1991:53). მართალია, მწიგნობართუხუცესი-ჰყონდიდელი უშუალოდ არ ებმებოდა ომში (მაგ. ისტ. და აზმ. შატავანდ., ქც, II, 1959:72; ჯავახიშვილი, 1982:49), ის არ იყო სამხედრო ხელისუფალი, მაგრამ მას ხელი მიუწვდებოდა ლაშქარზე საერთო კონტროლის თვალსაზრისით (ანთოლაჯა, 1983:120; ანთოლაჯა, 1991:64). შემესხია აღნიშნავდა, რომ დავით IV-ის დროიდან არცერთი ლაშქრობა და ლაშქრის ორგანიზაციის საკითხი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის გარეშე არ წყდებოდა (მესხია, 1979:96). სამშვილდისა და რუსთავის განთავისუფლებას ხელმძღვანელობდა გიორგი ჰყონდიდელი. 1161 წ. ანისთან მუსლიმთა კოალიციის წინააღმდეგ ბრძოლაში გიორგი III-ს „თანავაზირობდებხ იოვანე მწიგნობართუხუცესი“ და მასთან ერთად „ხუმბატ ხუმონქმნილი, რომელი ხხუათა ხაჭურთა თანა ხაქმითადა ადჭურვილი იყო“ (ისტ. და აზმ. შატავანდ., ქც, II, 1959:7; ისტ. და აზმ. შატავანდ., 1973:176) და სხვ. სასულიერო პირთა სამხედრო საქმიანობა, ჩანს, საქართველოში არ იწვევდა ისეთ ოდიოზურ შეფასებას, როგორც ეს ხდებოდა ბიზანტიაში. ამ მხრივ გარკვეული მსგავსებაა დასავლეთის ქრისტიანებთან და გვაქვს საფუძველი ვიმჯღელოთ ქართული ქრისტიანობის მეზობლ ხასიათზე.

ქართველი მეფეები, დავით IV-ის დროიდან თუ არა, დემეტრე I-დან მოყოლებული მაინც, ატარებდნენ „მესიის მახვილის“ (ჰუხამ აღლ-მახიჰ) ამაყ ტიტულს. ახლახან გამოვლენილი სპარსული დოკუმენტები მოწმობს, რომ „მესიის მახვილად“ (ხაჲჲ აღლ-მახიჰ) იწოდებოდა ზოგიერთი ქართველი მხედართმთავარიც (თედუა, 1979:28, 29). მ.ლორთქიფანიძის კვალდაკვალ (ლდბთციფანიძე, 1979მ:257) შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ ქართველი მეფეები და სახელმწიფო მოღვაწეები „ურწმუნო“ მაჰმადიანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მეზობელ ქრისტიან ხალხებს „მესიის მახვილად“ ვვლინებოდნენ. ტიტული „მესიის მახვილი“, ვფიქრობთ, სრულიად აშკარად გამოხატავს არა ქრისტეს მშვიდობისმოყვარე მისიას, არამედ მეზობლი ქრისტიანობის პოზიციას.

ქართველებისთვის, ბიზანტიელთა მსგავსად, უცხო იყო რელიგიური ფანატიზმი და სიძულვილი სხვა რჯულის აღმსარებლებისადმი. თურქები და მუსლიმები, ისევე როგორც ბიზანტიაში, საქართველოში განიხილებოდნენ როგორც „ბარბაროზნი“ (ღვ, I, 1955:351; ნავთული: 272, 362). ამავე დროს ისინი განიხილებოდნენ როგორც „ურწმუნონი“, „წარმართნი“, და, რაც მთავარია, „წინააღმდეგომნი ქრისტესა სჯულისა“ (ღვ, II, 1959:5). ბრძოლა მათთან, ვინც იყო „წინააღმდეგომნი ქრისტესა სჯულისა“, მიმდინარეობდა ამ რჯულის დაცვის პოზიციიდან.

კანცლერ გოტეს ცნობით, დიდგორის ბრძოლის წინ დავით IV-მ ასე მიმართა ლაშქარს: „ეჰა, მეომარნო ქრისტეხანო! თუ დვთის ხჯულის დახაგავად წეხიერად ვიბრძვით, არამც თუ ეშმაკის ურიცხვ მიმდევართა, არამედ თვით ეშმაკებსაც ადვილად დავამარცხებთ. და ერთ რამეს გირჩევთ, რაც ჩვენი პატიოსნებისათვის და ხარგებლობისათვის კარგი იქნება. ესაა, რომ ყველამ, ზელთა ციხადმი აღბყრობით ძლიერ დმერთხ ადთქმა მივცეთ, რომ მიხი ხიყვარულისთვის ამ ბრძოლის ველზე უფრო მოკვადვით, ვიდრე გავიქვევით“ (აკალიწვილი, 1989ა:46).

ამ მიმართებაში გაისმის მოწოდება „ლუთის სჯულის“ დასაცავად, რაც დამახასიათებელია დასავლეთის ქრისტიანთათვის. შეიძლება გვეფიქრო, რომ ევროპელი ავტორი დავით IV-ს ჯვაროსანთა პოზიციებიდან ალაპარაკებს, მაგრამ, თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობითაც, ამავე პოზიციებიდან მოუწოდებდა გიორგი III ანისთან მუსლიმური კოალიციის პირისპირ მდგომ თავის მხედრობას: „გაფნო ძმანო, ერთხულნო და ერთრჯულნო! თუ რაზომ დიდად კითილ არხ ხადმრთოთა ხჯულთა და ქრისტეს ხახარებისათჳს ხიკუდილი, რომეფნი ხამარადიხოდ ვნატრით ქრისტეს კუალთა შემდგომთა და მომკუდართა მათ თუთ ბუნებითა მკუდართა ხხეულთაგან. და ხედავთა, თუ რაოდენ უფრო ხახახელო არხ მქნებრივ ხიკუდილი, ვიდრედა ხენითა განდნობითა განღეულეებასა შინა, რამეთუ ხახე და ხახელი კეთილისა ხაუკუნოდ გზად გუყუების“ (ღვ, II, 1959:8). მეფემ გაიხსენა, აგრეთვე, გმირული წარსული ებრაელებისა და ბერძენებისა, რომელთა ბრძოლაც დაახასიათა როგორც ბრძოლა „საღმრთოთა სჯულთათვის“. ქართველი მემკვიდრის ამ ცნობაში ნაჩვენებია „საღმრთოთა სჯულთა და ქრისტეს სახარებისათვის სიკუდილის“ სიკეთე.

ნ. ბერძენიშვილი გიორგი III-ის მიმართებაში ხედავდა სჯულისათვის ომის დასაბუთებას. ამასთან, ის მიუთითებდა, რომ ქართველ მემკვიდრეს „ყველა სამართლიანი ომი“ „საღმრთოთა სჯულთათვის“ ომად მიაჩნდა და „აგრესორ მაჰმადიანთა“ წინააღმდეგ ომი ყოველთვის სამართლიანად ითვლებოდა *in principle* (ნ. ბერძენიშვილი, 1965ა:32).

ზემომოტანილი მასალებიდან ჩანს, რომ მუსლიმურ ჯიჰადს — საღვთო ომს

ქრისტიანული საქართველო უპირისპირებდა ომს „ხალმთო ხჷულთათვის“, რაც უცხოა ბიზანტიისათვის და გარეგნულად მსგავსია დასავლეთის ქრისტიანთა საღვთო ომის კონცეფციისა. ამჟღად დროს გიორგი III-ის მოწოდებაში, და, საერთოდ, რამდენადაც ვიცით, არც ქართული წყაროების სხვა მასალებიდან არა ჩანს ცოდვების შენდობისა და სიკვდილის შემთხვევაში სამოთხეში მოხვედრის ის დაპირებები, რომლებიც ასაზრდოებდა ჯვაროსნებს. XII ს-ში საქართველოს სამეფო კარს არც ქრისტეს საფლავის დახსნის პრეტენზია ჰქონდა. ასეთი სურვილი ჩნდება გიორგი ლაშას ზეობის წლებში, ხოლო 1223 წ., როცა დაიწყო სამხადისი ფრიდრიხ II-ის ჯვაროსნულ ლაშქრობაში მონაწილეობისათვის, საქართველოს სამეფო კარმა რომის პაპისაგან ითხოვა ლოცვა-კურთხევა. საპასუხო წერილში პაპი ონორე III წერდა რუსუდანს, რომ ლაშქრობის მონაწილე მისი ქვეშევრდომები მიიღებდნენ "მოციქულებრივ შენდობას ყველა ცოდვის მიტევებით" და "დიდ ინდულგენციას, რომელიც დამტკიცებულია წმინდა და მხოფლიო ეკლესიის კრებების მიერ" (ტამაღუა, 1984:178,181), მაგრამ ხერაზმელთა შემოსევებმა გააქარწყლეს საქართველოს სამეფო კარის ცდა მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამურ სამყაროსთან კონფრონტაციაში განეხორციელებინა დასავლეთის ქრისტიანთა საღვთო ომის კონცეფცია.

ი. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ მართალია, ქართველები მოსაზღვრე თურქ მმართველებს და სამფლობელოებს ებრძოდნენ, მათ ქვეყნებს იპყრობდნენ, მაგრამ მაჰმადიანობასთან და მათი სარწმუნოების წინააღმდეგ ბრძოლა ფიქრადაც არ მოსვლიათ. ქართველ-მაჰმადიანთა ბრძოლას არასოდეს წმინდა სარწმუნოებრივი ბრძოლის ხასიათი არ ჰქონია" (ჯავახიშვილი, 1965:304-5). თავისი თვალსაზრისის გასამტკიცებლად მკვლევარი მიუთითებდა იმ მზრუნველობაზე, რომელსაც საქართველოში მუსლიმთა მიმართ იჩენდნენ, ყურადღებას ამახვილებდა სპარსულ-არაბული კულტურისადმი დიდ ინტერესზე საქართველოში (ჯავახიშვილი, 1965:305). ეს თვალსაზრისი შემდეგ არაერთი ქართველი მკვლევარის მიერ იქნა გაზიარებული და აისახა "საქართველოზ ისტორიის ნარკვევებშიც" (პაპუაშვილი, 1979:496), მაგრამ ჩვენს მიერ შემომოტანილი მასალა გვიჩვენებს, თუ რა ძლიერი იყო რელიგიური ფაქტორი ქრისტიანული საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყაროს სამხედრო-პოლიტიკურ კონფრონტაციაში. ქრისტიანულ და ისლამურ იდეოლოგიებს შორის ღრმა უფესკრული არსებობდა. შეიძლება გავიზიაროთ ის თვალსაზრისი, რომ „ქართველ-მაჰმადიანთა ბრძოლას არასოდეს წმინდა სარწმუნოებრივი ბრძოლის ხასიათი არა ჰქონია“, მაგრამ უეჭველია ისიც, რომ ეს ბრძოლა აშკარად ხარწმუნოებრივი პოზიციებიდან მომდინარეობდა. XII-XIII სს-ში, როგორც აღნიშნავდა ჯ. ლა მონატე, რელიგია თამაშობდა ისეთსავე როლს, როგორც ამჟამად პოლიტიკური იდეოლოგია. ქრისტიანები და მუსლიმები, მცირე გამოჩაყლისის გარდა, რელიგიას იყენებდნენ საბურველად თავიანთი საერო-პოლიტიკური მიზნებისათვის. მაგრამ ის იყო იდეოლოგიური დროშა, რომლის ქვეშაც იბრძოდნენ და რომლის გულისთ-

ვისაც იხოცებოდნენ მეომრები (*La Monte, 1970: 197*).

ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ ქრისტიანობა დავით IV-ის პოლიტიკაში აღიარებულ იქნა პოლიტიკური დამოუკიდებლობის იარაღად. მეფე იბრძოდა ქრისტიანული ეკლესიის არა მარტო დაცვისათვის, არამედ მისი გავრცელებისთვისაც (ლომინაძე, 1966:87). ასეა მისი მემკვიდრეების დროსაც. ეს ბრძოლა მიმდინარეობდა იმ სახელმწიფოებთან, რომელთა იდეოლოგიაც იყო ისლამი. ისლამურ სამყაროსთან სამხედრო-პოლიტიკური კონფრონტაციის დასაბუთება ხდებოდა ქრისტიანული იდეოლოგიის საფუძველზე. ქრისტიანობაც და ისლამიც ბრძოლის იდეოლოგიური საშუალებანი იყო (ვ. გამაშვილი, 1968: 293, 305.2). ამის გამო ეს კონფრონტაცია რელიგიურ საბურველშია გახვეული. გარეგნულად დაპირისპირებაა არა ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებასა და თურქ-სელჩუკთა თუ აიუბიანთა პოლიტიკურ სისტემებს შორის, არამედ მათ სარწმუნოებებს შორის. ამ დაპირისპირებას მუსლიმთა მხრიდან ასაზრდოებდა ჭიჭადის კონცეფცია, ქართველთა მხრიდან კი მას კვებავდა „წარმართებთან“, „ურჯულებთან“, „ბარბაროზებთან“ საღმრთო რჯულისთვის, ქრისტესათვის ბრძოლის აუცილებლობა. „ქრისტიანობის დამცველის“ მისია, რომელსაც ამიერკავკასიაში საქართველო ასრულებდა, თურქული გარემოცვის წინააღმდეგ ბრძოლის უმთავრესი მამოძრავებელი ძალა იყო“ (თფუღია, 1975:219). ამასთან უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ საერთოდ ქრისტიანობისათვის და კერძოდ კი ქრისტიანული საქართველოსთვის პრინციპულად უცხო იყო იდეა „ურჯულო“ მუსლიმთა ქრისტიანობაზე მოქცევისა. „ქრისტეს მისია, როგორც წერდა ცნობილი ფრანგი ორიენტალისტი მ.კანარი, არის მშვიდობის მისია, ხოლო ჭიჭადი კი — რელიგიის ტრიუმფი სისხლიანის ბრძოლის ფასად, რაც ეწინააღმდეგება ქრისტიანულ აზროვნებას“ (*Canard, 1973:616*).

2. მშვიდობიანი თანაარსებობა

საქართველოს სამეფოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყაროს ურთიერთობებს ასაზრდოებდა არა მხოლოდ სამხედრო-პოლიტიკური და იდეოლოგიური კონფრონტაცია. ომებს შორის მშვიდობიან წლებში, ცხადია, არსებობდა და ვითარდებოდა ნორმალური პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული კონტაქტებიც. მნიშვნელოვან ფაქტორს მეზობელ ისლამურ სახელმწიფოებთან მშვიდობიანი თანაარსებობისათვის წარმოადგენდა ურთიერთობები იმ მუსლიმებთან, რომლებიც საქართველოს სამეფოში, პირველ ყოვლისა კი, მის სატახტო ქალაქში — თბილისში ცხოვრობდნენ.

თბილისის აღების შემდეგ, 1122 წლის თებერვლის შუა რიცხვებში, დავით IV სასტიკად გაუსწორდა ადგილობრივ მუსლიმებს, რომლებმაც დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს მეფეს. რეპრესიები სამი დღე გაგრძელდა, მაგრამ შემდეგ მეფე

დაცხრა, "მოაღბო მათი გულეები" და "ადუთქვა წყალობა" (ალ-ფარიკი 1985:89). მან მიიღო ზომები, რომელთა საფუძველზე შესაძლებელი გახდა თბილისში (და, ალბათ, მუსლიმებით დასახლებულ საქართველოს სამეფოს სხვა ადგილებშიც) ქრისტიანთა და მუსლიმთა მშვიდობიანი თანაარსებობა და თანაცხოვრება.

დავით IV-ის მიერ განხორციელებული ღონისძიებების შესახებ დაწვრილებით მოგვითხრობს ალ-ფარიკი. მის ცნობებს იმეორებს და რამდენადმე აკსებს სიტ ბიზ ალ-ჯაუზი. ის შელაგათები, რომლებიც მიიღეს თბილისელმა მუსლიმებმა, არაერთი მკვლევარის მსჯელობის საგანი გახდა, მაგრამ, როგორც მართებულად აღნიშნავს მ.ლორთქიფანიძე, ამ შელაგათების ხასიათისა და ხანგრძლიობის შესახებ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არ არსებობს აზრთა ერთიანობა (ლდბთფიფანიძე, 1979:254). ეს გარემოება გვიბიძგებს, ერთხელ კიდევ დავუბრუნდეთ დავით IV-ის პოლიტიკას მუსლიმებისადმი და, აგრეთვე გავარკვიოთ, თუ როგორი გავრძელება ჰქონდა ამ პოლიტიკას მისი მემკვიდრეების დროს.

დავით IV-ის ღონისძიებები, რომლებმაც ქრისტიანთა და მუსლიმთა საშინაო ურთიერთობების სხვადასხვა სფერო მოიცვა, შეიძლება ასე დაჯგუფდეს:

საგადასახადო პოლიტიკა. მკვლევარები ჩვეულებრივ აღნიშნავენ, რომ მეფემ მუსლიმები გაათავისუფლა გამოსაღებებისაგან (მაგ., მუსხია, 1972:134). მაგრამ ისინი არ ასახელებენ ამ გადასახადებს და არ განმარტავენ მათ.

ალ-ფარიკი მოგვითხრობს, რომ დავით IV-მ მუსლიმებს მოუხსნა 1122 წლის 'უშრი, მა'უნა, გიხტი და ზარაჯა (ალ-ფატივი, 1985:89). მათგან ორი: 'უშრი (რომელიც დასახელებულია მრავლობით რიცხვში: ა'შარ) და ზარაჯა ისლამურ საგადასახადო პრაქტიკაში ითვლება ძირითადად და აღიარებულია კანონიერ გადასახადებად.

'უშრი (არაბ. მეათედი), აიღებოდა იმ მიწებიდან, რომლებიც ეკუთვნოდა ძველ მუსლიმებს და მათ შთამომავლებს. გარდა ამისა, 'უშრი იყო გადასახადი სავაჭროდ გამოზნული ყოველგვარი საქონლიდან და მისი გადახდა ევალებოდა როგორც მუსლიმებს, ისე არამუსლიმებს (ე.სიხათუღიძე, 1957:94-5; *Петрушевский*, 1960:377). ზარაჯა არაბულში აღნიშნავს საერთოდ ხარკს, ღალას, გადასახადს. ფართო მნიშვნელობით ზარაჯა სახალიფოში იყო ხარკი არამუსლიმთაგან (როგორც გადასახადი მიწაზე, ისე სულადობრივი გადასახადი) და ვიწრო მნიშვნელობით — გადასახადი მიწაზე. ზარაჯა, გადასახადი მიწაზე იყო უფრო მაღალი, ვიდრე 'უშრი. თავდაპირველად მას იღებდნენ არამუსლიმთაგან, VIII ს-დან კი ახლადმოქცეულ მუსლიმთაგანაც (ე.სიხათუღიძე, 1957:87; *Петрушевский* 1960:370).

'უშრისა და ზარაჯისაგან განსხვავებით მა'უნა და კისტი (რომლებსაც ალ-ფარიკი ასევე მრავლობით რიცხვში — მუ'ან და აკსატ — ასახელებს), მიეკუთვნებოდა კატეგორიას იმ მრავალრიცხოვანი არაკანონიერი გადასახადებისა, რომელ-

თა საერთო სახელწოდებაც იყო დარიბა.

აღ-ფარიკის ცნობის ვმინორსკისეულ ინგლისურ თარგმანში მა'უნა (მრ. მუ'ან) არის მომსახურება, სამსახური (service) (Minorsky, 1949:33), მაგრამ ლექსიკოგრაფებთან ეს სიტყვა ჩვეულებრივ განმარტებულია როგორც სურსათი, სანოვავე. ზ.ბუნიატოვი მას აიგივებს გადასახადად ალაფე-სთან. ეს უკანასკნელი კი იყო ნატურალური გამოსაღები საგულშაგოდ მდგომი სამხედრო რაზმის, ანდა ოფიციალური პირის საჭიროებების უზრუნველსაყოფად (Бунятов, 1978:222).

კისტი ლექსიკოგრაფთა მიერ განმარტებულია როგორც წილი, ნაწილი, მორიგი ფულადი შესატანი, გადასახადი. ხარკი, ბეგარა, კონტრიბუცია (Баранов, 1958:816; Dozy, II, 1881:344), ვმინორსკის ინგლისურ თარგმანში კისტი არის ფულადი გადასახადი, რომლის შეტანა ხდება ნაწილ-ნაწილ (payments by instalments) (Minorsky, 1949:33), მაგრამ უფრო კონკრეტულად, თუ რა დროს და როგორ ხდებოდა მისი აღება, სელჩუკთა ხანის სხვა მრავალი გადასახადის მსგავსად, უცნობია.

უშრი, ხარაჯა, მა'უნა და კისტი იყო ნაწილი იმ გადასახადებისა, რომლებიც, საერთოდ, 1122 წლამდე ეკისრებოდა თბილისელ მუსლიმებს. ამ გადასახადების დროებით გაუქმება წარმოადგენდა გარკვეულ შეღავათს, ერთგვარ კომპენსაციას იმ მძიმე ზარალისათვის, რაც მათ 1122 წ. თებერვალში განიცადეს.

საგადასახადო შეღავათებთან დაკავშირებით აღ-ფარიკი იუწყება აგრეთვე, რომ დავით IV-მ დადო პირობა (შარატა) და განსაზღვრა (ვახაფა) რომ ქართველის, ებრაელისა და მუსლიმის ზიდმა წლიურად (ფი ხ-ხანა) იქნებოდა შესაბამისად 5,4 და 3 დინარი (აღ-ფაზივი, 1908: 206; აღ-ფაზივი, 1949:71).

ჰ. ამედროზი, რომელმაც პირველად გაანალიზა აღ-ფარიკის ცნობა, ხიდმას მიიჩნევდა ფულად გადასახადად (payment due) (Amedroz, 1902:792, 795.1). ასევე ესმოდათ ის ვ.ფუთურდიესა და ვ.მინორსკის (ფუთურდიემ, 1942:141; Minorsky, 1949:34). ქართველ მკვლევართა გამოკვლევებში ხიდმა ჩვეულებრივ განიხილება გამოსაღებად, გადასახადად (აღუფსიმი, 1968: 159-61; მესხია, 1972:134,135; Лордкипანიძე, 1974:115). აღ-ფარიკის ტექსტის ამამედროვისეულ რუსულ თარგმანში ხიდმა არის плата (აღ-ფაზივი, 1957:223-24), ხოლო უკანასკნელად, ე.სიხარულიძემ ხიდმა თარგმნა როგორც სამსახური (აღ-ფაზივი, 1985:89), მაგრამ მას არ განუმარტავს, თუ რა ტიპის სამსახური შეიძლებოდა ის ყოფილიყო.

არაბულ წყაროებში ხშირად შევხვდებით მითითებას, რომ ესა თუ ის პირი ჩადგა ამა თუ იმ გამგებლის სამსახურში (ფი ლ-ზიდმათი). მ.ბეილისმა მას'ულ ბ.ნამდარის წერილების კრებულის ანალიზის დროს ყურადღება მიაქცია ტერმინს "ჰაკკ აღ-ზიდმა", რაც სამსახურის უფლებას ნიშნავს. ის მიიჩნევს, რომ წარმოდგენა „სამსახურის უფლების“ შესახებ გავრცელებული იყო სელჩუკთა სახელმწიფოში (Бейлис, 1970a:28). ს.მარქარიანი თვლის, რომ ტერმინი ხიდმა

გამოხატავდა იკტახ მფლობელის (იკტადარი) დამოკიდებულებას სიუზერენი-სადმი (Маркарян, 1991:177-78). ალმბტონი დიდ სელოჟეთა და ილხანთა სახელმწიფოში ასახელებს გადასახადს ზიდმათანა, ზიდმათი, რომელსაც უხ-დიდნენ მმართველს, გამგებელს. ამვე ტერმინს აქვს ბაჟის მნიშვნელობაც, რომელსაც იღებდნენ გადასახადის ამკრეფთა, ანდა სხვა ხელისუფალთა სასარგებლოდ (Lambton, 1987, 314-15, 357). ამიერკავკასიაში ჯალალ ად-დინის შემოსევის დროს ყადი მუჯირ ად-დინმა, რომელიც დალატში დაადანაშაულეს და დაპატიმრეს, თავის დასახსნელად გადაიხადა 20 ათასი დინარი. ამას გარდა, მისგან აიღეს ქრთამი და ძღვენი — ზიდამ, რომლებიც რამდენჯერმე აღემატებოდა მის მიერ გადახდილ დასახელებულ თანხას (ან-ნასავი, 1973:172). მოგვიანებით, XVII ს. ამიერკავკასიაში, ყუბის სახანოში, გლეხებს, რომლებიც მთლიანად იყვნენ დამოკიდებულნი თიულდარზე, ევალუბოდათ შეესრულებინათ მისთვის სამსახური — ზიდმათ, ე.ი. წესით დადგენილი საგლეხო ბეგარა (Петрушевский, 1949:218).

ორენოვან ლეჟიკონებში, რომელთაც საფუძვლად უდევს შუა საუკუნეების არაბული ლეჟიკა, ხილმა განმარტებულია როგორც სამსახური, ვალდებულება, მოვლეობა, საკომისიო საზღაური, გადასახადი, ბაჟი, ბეგარა, ანდა საჩუქარი, ძღვენი, რომელსაც ქვეშევრდომი პატივისცემის ნიშნად მიართმევს ხელმწიფეს (Dozy, I, 1881:354-55. Steingass, 1985:316).

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ხილმას სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ ალ-ფარიკის შემომოტანილ ლაციონურ ცნობაში მის შესახებ მსჯელობა ძნელია. შეიძლება გამოვთქვათ ფრთხილი ვარაუდი, რომ ალ-ფარიკის ხილმა იყო საჩუქრის, ძღვენის ტიპის გამოსაღები, რომლის შესახებაც „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით ვრცლად საუბრობს ვ.ნოზაძე (ნოზაძე, 1958:133-34). ხილმა — ძღვენი მეფის სასარგებლოდ ეკისრებოდა მოსახლეობის გარკვეულ (თბილისის ვაჭარ-ხელოსანთა?) ჯგუფებს, მაგრამ რადგანაც ძღვენი არ არის ცალმხრივი, დასაშვებია ისიც, რომ მის ნაცვლად ისინი იღებდნენ მეფის მფარველობას თავიანთ პროფესიულ საქმიანობაში. ამ მხრივ მუსლიმებს უპირატესობა ჰქონდათ ქართველებთან და ებრაელებთან შედარებით.

რელიგიური პოლიტიკა. დავით IV-მ თბილისელ მუსლიმებს ნება დართო შეესრულებინათ აზანი და ხალათი და აშკარად და დაუფარავად ეკითხათ ყურანი (ალ-ფატივი, 1908: 206; ალ-ფატივი, 1985:89).

აზანი, როგორც ცნობილია არის მოწოდება ლოცვისაკენ, რომელსაც დღემდე ხუთჯერ ხმამაღლა წარმოთქვამს მუ'აზზინი (მუეძინი) მინარეთიდან. სალათი (ნამაზი) კი კანონიკური ლოცვაა და წარმოადგენს ისლამის ერთ-ერთ ძირითად დოგმას. სალათი სრულდება დღემდე ხუთჯერ ინდივიდუალურად, ან კოლექტიურად, ნებისმიერ მოხერხებულ ადგილზე. პარასკეის ლოცვა რეკომენდებულია მეჩეთში.

ალ-ფარიკის ცნობით, დავით IV-მ მუსლიმებს მისცა აგრეთვე უფლება, რომ წარმოეთქვათ ზუტბა პარასკეობით, ელოცათ და მოეხსენებინათ ხალიფა და